

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

Сегеда Ростислав Антонович

УДК 94 (477–25) "1569/1648"

**КИЇВ У ДЕРЖАВНІЙ СИСТЕМІ
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ 15691648 рр.**

07. 00. 01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Науковий керівник:
Борисенко Володимир Йосипович
доктор історичних наук, професор

Київ - 2006

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
Історіографія проблеми та джерельна база дослідження	
1.1. Стан наукової розробки теми	9
1.2. Джерельна база дослідження	24
РОЗДІЛ 2	
Структура та функціональні обов’язки воєводської адміністрації Києва у 1569–1648 рр.	
2.1. Персональний склад та діяльність сенаторського корпусу Києва	34
2.2. Київські земські уряди – ієрархія, особистості та функціональні обов’язки.....	51
2.3. Діяльність та персоналії київських гродських чиновників.....	69
РОЗДІЛ 3	
Роль міста Києва у політичному житті Речі Посполитої	
3.1. Геополітична роль Києва у міждержавних відносинах в Східній Європі у другій половині XVI – першій половині XVII ст.....	81
3.2. Місто Київ у внутрішньополітичній боротьбі в 1569-1648 рр.....	93
РОЗДІЛ 4	
Особливості економіко-правового та релігійного розвитку міста в складі Речі Посполитої	
4.1. Регіональні відмінності економіко-правового становища Києва.....	112
4.2. Вплив особливого статусу Києва на розвиток міжконфесійних відносин у місті.....	128
ВИСНОВКИ	160
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	165

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Початок ХХІ ст. ставить перед Україною нові питання і виклики. Тривала бездержавність України відбилася практично на всіх сферах життя країни. Найбільше брак державної традиції відчувається у політичній площині. Вся попередня історія нашої держави вказує, що відсутність тривалої політичної традиції (монархічної чи республіканської) врешті-решт призводить до трагічних наслідків.

Політична модель сучасної України не підкріплена сталими політичними нормами, є нестабільною. Йдеться не тільки про форму державного правління, але й про адміністративно-територіальний поділ України. Тому вивчення історії міст, які мають у своєму минулому досвід державотворчої діяльності, стає особливо актуальним.

Розвивати та вдосконалювати надалі систему міського управління неможливо без глибокого та всебічного залучення та використання досвіду адміністративного поділу Києва протягом його багатовікової історії. Дослідження та аналіз адміністративного устрою міста в складі Речі Посполитої, його взаємовідносини з центральною королівською владою, ступінь автономії у вирішенні тих чи інших питань – все це може стати у нагоді при виробленні сучасних схем державного будівництва.

Місто Київ відіграло та відіграє роль одного з центрів православного слов'янства. Вивчення його історії, періоду чи не найбільшої за час існування міста релігійної конфронтації, набуває великого значення з огляду на певну напруженість сучасних міжконфесійних відносин.

До періоду перебування Києва у складі Литовсько-Польської держави завжди була прикута увага істориків, які вивчали різні сфери життя міста того часу. Останнім часом світ побачили детальні дослідження про соціальну топографію міста, історію київського магістрату, історію окремих місцевостей (зокрема Подолу), церковне життя. Публікуються дослідження окремих

персоналій, що залишили свій слід в історії Києва під час перебування міста в складі Речі Посполитої.

Питання ролі міста, яку воно посідало у ієрархії Речі Посполитої досі лишається не достатньо висвітленим. Те саме можна сказати й про воєводську адміністрацію Києва. Це пояснюється тим, що тривалий час, під впливом різних ідеологічних парадигм, питання присутності у місті такого „ворожого” елемента, як королівська адміністрація було досить невігідною ланкою у струнких і „правильних” історичних схемах дослідників міста. Київ, що завжди позиціонувався в історіографії як один з центрів візантійсько-православної цивілізації, не дуже вписувався у роль центра одного з воєводств переважно католицької Корони Польської.

Перебування Києва в складі Речі Посполитої протягом понад 70 років сприймалося скоріше, як аномалія, що порушувала загальний стан речей, ніж закономірний період в історії міста. Відповідно й увага дослідників до цього періоду саме в сфері державного статусу міста була здебільшого поверховою, хоча насправді місто не було чужим у складі найпотужнішої на той час східноєвропейської країни.

Виправляючи такий стан речей, зазначимо, що перебування Києва, як одного з головних міст в складі Речі Посполитої має багато нюансів, цікавих та драматичних подій. Дослідження саме цих сторінок історії міста, потребує відходу від ідеологічних схем і кліше та максимальної неупередженості у висвітленні особливостей історичного розвитку міста.

Саме відмова від поділу на “своїх” і “чужих” лежить в основі новітніх підходів вивчення польського-литовського відрізка історії Києва. Подолання комплексу „ворожості” та „інородності” королівської влади та місцевої воєводської адміністрації, повинно стати головним світоглядним завданням у висвітленні історії Києва. Застосування нового наукового інструментарію надає особливої актуальності дослідженню цієї теми.

Зв’язок теми дисертації з науковими програмами, планами, темами установи. Дисертація виконана в руслі наукової тематики кафедри історії

України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова “Актуальні проблеми історії України“. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова 14 лютого 2000 р., протокол № 7.

Об’єктом дослідження є місто Київ – адміністративно-політичний центр Київського воєводства Речі Посполитої та культурно-релігійний центр українського народу.

Предметом дисертації є політична історія, особливості соціально-економічного розвитку та конфесійне життя Києва у 1569 – 1648 рр.

Хронологічні межі роботи обумовлені двома визначальними подіями в житті не тільки Речі Посполитої, але і всієї Центрально-Східної Європи, які в свою чергу кардинальним чином вплинули на історію міста Києва.

Нижня межа – 1569 р. коли за умовами Люблінської унії Київщина та місто Київ вийшли з-під юрисдикції Великого Князівства Литовського і стали частиною коронних земель, на які поширювались правові приписи Корони Польської.

Верхній рубіж – 1648 р. визначений початком Національно-визвольної революції XVII ст., коли було порушено звичний режим політичного та економічного життя міста, яке згодом перейшло під юрисдикцію Української козацької держави.

Територіальні межі дослідження окреслені територією міста Києва, який змінював свої кордони протягом 1569 – 1648 рр.

Мета дослідження полягає у комплексному вивченні становища Києва у державній системі Речі Посполитої протягом 1569 – 1648 рр., коли відбувався стабільний розвиток міста

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань:

– проаналізувати стан та ступінь дослідження проблеми в історіографії та рівень і повноту її джерельного забезпечення;

- виявити особливості структури воєводської адміністрації у Києві, встановити номенклатуру сенаторських посад в місті та дослідити персональний склад інших, більш дрібних „урядів”, які існували в Київському воєводстві;
- з’ясувати вплив географічного розташування міста на умови його переходу під юрисдикцію іншої держави та подальшу політику королівської влади щодо Києва;
- визначити геополітичну роль міста Києва у системі міждержавних відносин у Східній Європі в другій половині XVI – першій половині XVII ст;
- розкрити характер взаємовідносин між Києвом та запорозьким козацтвом;
- з’ясувати особливості економіко-правового розвитку міста Києва, виходячи з його статусу у Польсько-Литовській державі;
- відобразити конфесійну ситуацію, що склалася в місті протягом 1569 – 1648 рр.

Методологічна база дослідження ґрунтується на основі використання як спеціально-історичних методів, так і загальнонаукових методів пізнання. Головні спеціалізовані методи дослідження – метод історизму фіксує всі зміни, що відбувалися не відірвано, а у контексті всіх внутрішніх та зовнішніх чинників та об’єктивності.

У дослідженні особливостей політичного, соціально-економічного та релігійного життя Києва в складі Речі Посполитої у порівнянні з іншими містами цієї держави застосовується метод порівняльно-історичного аналізу.

Найбільш гострі та дискусійні проблеми, що виникають при вивченні історії Києва цього періоду вирішуються шляхом використання проблемно-історичного методу.

Встановлення великого масиву історичних фактів, дослідження життя та діяльності окремих персоналій, з’ясування дат здійснюється на основі принципів позитивізму.

Дослідження соціально-економічного розвитку та суспільних процесів у державі XVI – XVII ст. неможливе без використання методів історичного матеріалізму.

Також використовувалися і загальнонаукові методи. – узагальнення, класифікації, статистичного та логічного аналізу, класифікації.

Під час написання дисертації застосовано міждисциплінарний підхід, який полягає у застосуванні понятійного апарату таких наук як історія, політологія, правознавство.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії проведено комплексне дослідження міста Києва, як структурної одиниці Речі Посполитої; відображено роль міста в геополітичній системі того часу, його взаємовідносини із запорозьким козацтвом; встановлено персональний склад посадовців вищої, середньої та нижчої ланки воєводської адміністрації; виявлено особливості економіко-правового статусу міста; зроблено комплексний аналіз релігійного життя без упереджень до будь-якої конфесії.

До широкого наукового обігу шляхом публікації в наукових часописах вперше було введено архівні матеріали, які розширюють джерельну базу історії Києва.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що здобуті наукові результати можуть бути використані при написанні узагальнюючих праць з історії Києва та історії пізнього середньовіччя, написанні спецкурсів для студентів, створенні музейних експозицій, розробці екскурсійних програм по місту Києву. Окремі результати дисертаційного дослідження вже були застосовані при створенні експозиції новоутвореного музею „Замкова гора” у Києві. Матеріали дослідження можуть бути використані при розробці та втіленні у життя сучасних політико-адміністративних схем.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні теоретичні положення, висновки, науково-методичні розробки та ідеї дисертаційної роботи було викладено на Всеукраїнській науково-практичній конференції „Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість” (Київ, 12-13 травня 2005 року), Міжнародній науково-практичній конференції „Проблеми охорони та

відновлення фортифікаційних споруд Київської землі” (Київ, 26-27 травня 2005 року).

На основі дисертації для студентів Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова було розроблено і прочитано авторський спецкурс „Особливості історичного розвитку Києва у складі Речі Посполитої”. Зміст дисертації обговорювався на засіданнях кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні положення і висновки дослідження викладені в восьми одноосібних публікаціях, шість з яких є науковими статтями у фахових виданнях.

Структура дисертації зумовлена її змістом, метою та завданнями. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'яти параграфів), висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації 191 сторінка, в тому числі основний текст – 164 сторінки, список використаних джерел та літератури – 27 сторінок (324 найменування).

РОЗДІЛ 1

Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

1.1. Стан наукової розробки теми

Історіографія історії міста Києва є надзвичайно значною за обсягом і достатньо суперечливою. На жаль, практично весь час історія будь-якої сфери життя Києва, коли він перебував у складі Речі Посполитої висвітлювалася з кон'юнктурних міркувань чи то православ'я, католицизму, великодержавного шовінізму, офіційного марксизму, націоналізму.

Першими дослідниками історії Києва, точніше лише одного її фрагменту стали С. Косов, який написав у 1635 р. працю „Paterikon” [283] та А. Кальнофойський, автор твору „Тератоурґнма” 1638 р. [279]. У цих працях містяться особливо цінні, з огляду дати видання цих книжок, відомості про київських митрополитів та інформація (хоча і дуже обмежена) з життя Києво-Печерського монастиря.

В 1748 р. вийшла книга київського католицького біскупа К. Орловського „Defensa biskupstwa i diecezji Kijowskie” [298], в якій містяться дані про життя київських біскупів та „оборонців” католицької церкви київських урядовців – воєвод, каштелянів.

Перше солідне видання про Київ, яке було написане власне киянином, це багато кому відома „История города Киева” М. Берлинського (написана у 1798–1799 рр. і перевидана у 1991 р.) [183]. Великий внесок у киевознавство був зроблений митрополитом Євгенієм Болховітіновим – „Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии” (1825 р.) [231]; „Описание Киево-Печерской Лавры” (1831 р.), які були перевидані у 1995 р. [232].

Ці твори мають великий обсяг фактичного матеріалу з історії київських церков, а також цікаві публікацією документів, вміщеною у „Описании Киево-Софийского собора...”

У 1847 р. виходить друком книжка І. Фундукля „Обозрение Киева в отношении к древностям”, яка також була вагомим внеском в тогочасне киевознавство і також включає в себе кілька повних текстів цікавих документів [258]. До історії Київської академії вперше звернувся В. Аскоченський, що написав у 1856 р. першу популярну книжку з історії цього навчального закладу – „Киев с древнейшим его училищем Академиєю” [181].

Вінцем власне описової історії Києва, де розглядається період перебування міста у Речі Посполитій в ХІХ ст. слід вважати солідний двотомник М. Закревського „Описание и летопись Киева”, виданий у Москві в 1868 р. [201].

Всі перераховані вище праці є першими спробами написання історії міста Києва. Попри введення ними значного обсягу фактичного матеріалу, вони написані на науково-теоретичному рівні середини ХІХ ст., – часом без критичного осмислення і опрацювання джерел. Хоча цінність їх від того не стає меншою, оскільки об’єктивних умов для написання цими дослідниками праць в іншому форматі просто не було.

Праці кінця ХVІІІ – середини ХІХ ст. є надзвичайно упередженими в політичному плані. Політична доцільність після останнього поділу Речі Посполитої вимагала від істориків „наукового” обґрунтування „незаконності” перебування в складі Литовсько-Польської держави „матері городів руських” тому саме в цей час було закладено переконання про „чужоземність” литовсько-польської влади, яке має ремінісценції і в історіографії ХХІ ст.

Новий етап у киевознавстві безперечно починається від наукової діяльності Київського університету, яка вивела вивчення історії взагалі, і Києва зокрема, на більш фаховий і професійний рівень. Саме в цьому університеті виникла київська історико-правова школа. Першість тут безперечно належить одному з визначних українських вчених В. Антоновичу, який не тільки написав кілька

праць з історії Києва, що і досі мають історичну цінність, особливо „Монографии по истории Западной и Юго-Западной России” (1885 р.) [180]. Але він стояв і біля витоків видання дев’яти томів „Архива Юго-Западной России”, чи не наймасштабнішого видання джерел в українській історіографії. Стоячи на позиціях більшої цінності окремого історичного документу чи явища над будь-яким узагальненням, В. Антонович був істориком-позитивістом. Його внесок саме у розширення джерельної бази киевознавства важко переоцінити.

Інший відомий дослідник, вихovanець Київського університету, М. Владимирський-Буданов, якого безперечно також можна віднести до засновників кївської історико-правової школи займався дослідженням особливостей історико-правового розвитку українських земель в складі Литовсько-Польської держави. Його праця „Немецкое право в Литве и Польше” [187] і досі лишається актуальною, хоча багато висловлених там дефініцій є дискусійними. Отже, створення кївської історико-правової школи позитивно вплинуло на розвиток досліджень з історії міста.

Досить плідно в цей час працюють і польські історики. Хоча з історії Києва в той час ними не було написано жодної праці, але дуже багато зроблено в плані вивчення персоналій кївської історії часів Речі Посполитої. Це „Herbarz Polski”(1839–1846 pp.) К. Несецького [295]; “Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795” (1885) [317] і “Kniazowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku” (1895) [318] Й. Вольфа; „Poczet rodow w Wielkiem Księstwie Litewkiem XV–XVI w.” [268] і „Herbarz Polski. Wiadomosci historyczno-ginealogiczne o rodach szlacheckich” (1899) А. Бонецького [269].

Ці, досить скуппульозні в генеалогічному відношенні праці, в яких досліджено родові зв’язки польської (як вони вважали) шляхти, дають багато відомостей про життя і діяльність кївських воєвод, каштелянів та інших кївських урядовців XVI–XVII ст. Хоча, з іншого боку, сам факт залучення власне української шляхти до польського гербовнику лише на підставі обіймання ними певної посади в складі польсько-литовської держави сьогодні

виглядає досить сумнівним. Проте визначити роль цих людей в історії Києва без подібних довідково-генеалогічних видань було б складно.

Подальший розвиток київської історико-правової школи, прихід нових істориків позитивно вплинули на розвиток дослідження історії Києва. Безперечно, першим в наступному поколінні істориків є М. Грушевський, в монументальній праці якого „Історія України-Руси” чимало сторінок присвячено власне Києву [192–193]. Характеризуючи доробок цього дослідника щодо історії міста, можна звернути увагу на те, що його бачення історії Києва, не виходило за межі народницької історіографічної концепції.

Втім, з другої половини XIX ст. слід відзначити помітне зростання фахового рівня церковних істориків, які активно почали займатися дослідженням переважно конфесійного сегменту історії міста. В цілому рівень їх праць, через саму належність до православної церкви, не дозволяє говорити про неупереджене висвітлення предмету дослідження.

На першому місці стоїть ґрунтовне дослідження С. Голубева „Петр Могила и его сподвижники” (1883–1898) [190–191]. Це праця, де на основі великого фактичного матеріалу розглядається життєвий шлях визначного митрополита, дається оцінка його діяльності і вводиться до наукового обігу велика кількість документів.

У другій половині XIX ст. рупором киевознавства стає часопис „Киевская старина”, в якому друкується багато розвідок з різних сфер життя міста, серед яких можна виділити – О. Левицького „Социнианство в Польше и Югозападной Руси” (1881, № 6) [224]; Ф. Николайчика „Первые козацкие движения в Речи Посполитой”(1884, №3) [236]; М. Оглобліна „К вопросу о начале Киевской Академии”(1886, №3) [238].

Єдиною розвідкою у XIX ст. про історію католицької церкви в Києві стала праця М. Петрова „Киевское латинское бискупство и столовое бискупское имение Фастов”, вміщене в №16 „Киевских епархиальных ведомостей” за 1876 р. [244]. Іншою цінною роботою цього автора, яка не втратила наукової цінності й досі, є „Историко-топографические очерки древнего Киева [243].

Історію дослідження окремих київських церков в цей період започатковують М. Мухін працею „Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк” (1893) [234] та О. Гергієвський – „Киево-Подольская церковь Николая Доброго (историко-археологический очерк) (1898) [188].

Початок ХХ ст. характеризується підвищенням наукового рівня історичних праць про Київ. У 1904 р. виходить досить змістовне видання А. Стороженка „Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки” [256], в якому залучено новий пласт джерел, що стосуються Києва та його взаємин з козацтвом.

Вагомий внесок у вивчення загальнополітичної ситуації у Речі Посполитій і ролі в ній міста Києва, було зроблено петербурзьким вченим П. Жуковичем – його праці „Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией”(1901) [198] та „Последний польский сейм в царствование Сигизмунда III,, (1912) [199] висвітлюють участь православної шляхти, в тому числі і київської у парламентській боротьбі за свої конфесійні права.

В цей час з’являються і перші розвідки польських істориків про Київ, Ф. Равіта-Гавронського „Zakon O.O.Dominikanow w Kijowe. Szkic historyczny” (1912) [303] та Е. Руліковського “Opis powiatu kijowskiego” (1913) [305]. Подальші історичні дослідження були перервані революцією і були відновлені після подій 1917–1920 рр.

Історична наука після революції отримала широкі можливості для розвитку в зв’язку з утворенням власне української Академії наук, а в її складі історичної секції. Попри тиск офіційної ідеології та панування „єдиноправильної” народницької історіографічної концепції, слід зауважити, що перше післяреволюційне десятиріччя ознаменувалося багатьма дослідженнями з історії Києва. Відповідно до концепції регіонального дослідження українських земель, запропонованої М. Грушевським, історія окремих місцевостей отримала новий імпульс для розвитку. Всі ці праці були написані вже у марксистському дусі, але його вплив у цей час все таки не був домінуючим.

Вінцем десятиріччя творіння історичної секції ВУАН щодо історії міста Києва польсько-литовського періоду, стало видання у 1926 р. 22-го тому записок Українського наукового товариства під загальною назвою “Київ та його околиці в історії та пам’ятках”, у який увійшли історичні нариси Ф. Ернста „Київська архітектура XVII віку” [197] та В. Щербини „Боротьба Києва за автономію” [268]. Ці наукові роботи стали основою власне української історіографії дослідження міста, що робить їх вже самодостатньо цінними. Тим більше, що багато положень, які були висунуті в цій збірці і досі є актуальними в історичній науці.

У 1930 р. побачила світ перша пореволюційна розвідка з економічного життя Києва “Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби” М. Карачківського [214], у якій досліджуються фрагменти економічної історії Києва в складі Речі Посполитої

Сталінський період, починаючи від 1930 р., у киевознавстві являє собою лакуну. Тільки починаючи від середини 50-х років XX ст. починають з’являтися праці, що мають відношення до теми історії Києва у складі Речі Посполитої. До ювілею Переяславської ради, з’являється книжка Є. Мединського „Братские школы Украины и Белоруссии в XVI–XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией”, [230] яка відзначається категоричністю викладу матеріалу та безапеляційністю висновків (в своїй більшості дуже дискусійних).

У 1954 р. виходить тритомна „История Польши”, перший том якої присвячений історії Речі Посполитої [312]. Того ж, 1954 р. року виходить праця В. Королюка “Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI ст” [220] в якій побіжно розглянута геополітична роль Києва у стосунках між Московською державою та Річчю Посполитою в період Лівонської війни.

В Україні також відзначається поживлення вивчення цієї теми. У “Наукових записках” Інституту історії у 1959 р. виходить стаття Н. Сидоренко “Київ напередодні і в роки визвольної війни 1648–1654 р.р.” [252] де, безумовно в той час, головну увагу було приділено класовій боротьбі.

У 1963 р. з'являється солідне дослідження О. Компан про історію українських міст – „Міста України в другій половині XVII ст” [219], в якому чи не вперше в радянській історіографії комплексно було розглянуто розвиток міст. У 1966 р. виходить книга Я. Ісаєвича про суспільно-релігійний рух в містах Речі Посполитої – „Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII ст.” [206], яка і досі є одним з найкращих досліджень з історії братств в Україні.

В цей час з'являються і більш детальні дослідження з окремих проблем історичної урбаністики – у 1968 р. в „Советском славяноведении” друкується стаття А. Карпачева „Феодальные юридики в королевских городах Белоруссии XVII–XVIII веков” [216], зміст і висновки якої екстраполюються і на українські міста і дають можливість по-новому дивитися на цю проблему.

Цілком в дусі антиклерикальної пропаганди, але із залученням цікавих іноземних джерел, що позитивно характеризує цю розвідку, у 1969 р. в „Українському історичному журналі” виходить стаття В. Мацевича „До експансії папства на Україні в XVI ст.” з інформацією про події у Києві [229].

Продовжуючи комплексне дослідження українських міст, у 1971 р. виходить монографія П. Михайлини „Міста України в період феодалізму” [233]. В характерному дусі радянської історіографії, ця праця, як і попередні, звертає увагу в першу чергу на проблеми, які мали міста від королівської адміністрації, не зупиняючись на позитивних моментах розвитку.

До питань геополітичних відносин в цей час повертається російський дослідник Б. Флоря, який у 1978 р. випускає монографію „Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в.” [257], де багато уваги приділяється Києву, який був одним з ключових геополітичних моментів у відносинах між двома державами.

На допомогу історії в цей період приходять і археологія. Головним відкриттям якої стала знахідка фундаменту католицького кафедрального собору, про що Г. Івакін в 1979 р. видав відповідну публікацію – „До питання про

кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва” вміщену в збірнику “Археологія Києва. Дослідження і матеріали” [204].

Початок 80-х років ХХ ст. з наближенням ювілею 1500-річчя Києва, ознаменований рядом праць про місто, які є дотичними темі нашого дослідження. В 1981 р. „Український історичний журнал” вміщує дослідження В. Смоля „Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець ХVI – перша половина ХVII ст.)” [254], в якій досліджується перебіг подій козацьких воєн і ролі Києва в них.

Цього ж року виходить і праця З. Хижняк „Києво-Могилянська академія”, яка практично розв’язує тему дослідження історії цього навчального закладу, доповнена і перероблена вже у незалежній Україні [259].

У 1987 р. побачила світ і книжка О. Дзюби „Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина ХVI – первая половина ХVII в.)” [195] у якій на базі широкого залучення джерел проаналізовано стан освіти на українських землях того часу і Києва зокрема.

Вінцем радянської історіографії про Київ слід вважати тритомну „Историю Киева”, перший том якої, присвячений історії міста в складі Речі Посполитої, побачив світ у 1982 р. (український переклад вийшов у 1986 р.) [210]. У цій колективній праці, цілком в дусі радянської історіографії дається в цілому негативна оцінка розвитку Києва в складі Речі Посполитої. Абсолютним злом в зображенні авторів книги виступає воєводська адміністрація, а на схвальні відгуки заслуговують тільки козацтво, яке вважалося захисником нижчих верств населення та Київське братство за його зв’язки з Російською державою.

Початок перебудови відкрив широкі можливості для плюралізму в історичній науці. Цей процес торкнувся і дослідження історії міста Києва. З кінця 80-х років ХХ ст. виходить велика кількість праць, що стосуються польсько-литовського періоду нашої історії, де місту Києву приділено чимало уваги. Головним в цей період є те, що практично всі дослідження ґрунтуються

на науково-методологічному розмаїтті, що дає змогу співставляти оцінки тих самих явищ, різними історичними школами і напрямками.

У 1990 р. виходить збірник „Феодалізм на Україні”, який відрізнявся новими підходами до проблем середньовічної історії України. В цьому збірнику було вміщено статтю Н. Яковенко „Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.” [262], де вперше у новітній українській історіографії було звернуто увагу на історію української шляхти. У тому ж, 1990 р. в „Архівах України” виходить стаття тієї ж Н. Яковенко „До питання про реконструкцію складу київських судово-адміністративних архівів кінця XVI – першої половини XVII ст.” [264] де було зроблено докладний аналіз всіх київських архівів часів Речі Посполитої, які збереглися до нашого часу.

Наступного, 1991 р. в журналі „Київ” вийшла стаття О. Кучерука „Дар Гальшки Гулевичівни” [223]. Попри популярний рівень цієї роботи, в ній було висловлено досить цікаву гіпотезу про причини і наслідки передачі земельної ділянки для започаткування Києво-Могилянської колегії.

У 1992 р. вийшла ґрунтовна праця О. Сидоренко „Українські землі в міжнародній торгівлі X – середина XVII ст.” [253] в якій Києву, який протягом всієї своєї історії не втрачав статусу одного з головних торговельних центрів українських земель присвячено достатньо місця, звернено увагу на особливості торгівлі польсько-литовського періоду.

У 1993 р. виходить у світ нова у концептуальному плані книга Н. Яковенко „Українська шляхта з кінця XIV – до сер. XVII ст.” (Волинь і Центральна Україна) [263]. В цій книзі вперше зроблено ґрунтовне дослідження української шляхти, як самостійного суб’єкту історичного процесу. Вперше урядовці Речі Посполитої, які керували українськими землями постають не як чужоземні “польські” загарбники, а як власне українська шляхта і магнатерія, якими вони власне і були. Щодо теми нашого дослідження, то в цій книзі подається уточнена номенклатура сенаторських урядів Київського воєводства, а також досліджено історію родів деяких представників київської шляхти.

В 1994 р. виходять також нові у концептуальному підході “Історія церкви та релігійної думки в Україні” (друга і третя книги) колективного авторства О. Крижанівського, С. Плохія та В. Ульяновського [221] де історія церкви вже не розглядається як історія ворожої суспільству інституції, а з уніатської церкви знято заборону. Того ж року друкується солідна монографія В. Голобуцького “Запорозьке козацтво” [189] де події, пов’язані з містом Києвом, розглядаються у призмі відносин з козацтвом.

Друга половина 90–х років ХХ століття також стала багатою на дослідження, які стосуються історії Києва цього періоду. У 1996 р. побачила світ монографія С. Леп’явка „Козацькі війни кінця ХVІ ст.” [226], у якій найбільш скурпульозно в українській історіографії досліджуються мілітарні події кінця ХVІ ст. та обставини, пов’язані з участю в них міста Києва.

У 1995 р. Р. Делімарським була захищена перша в сучасній Україні дисертація “Київський магістрат в другій половині ХVІІ – ХVІІІ ст.”[323], а роком пізніше вийшла його книга “Магдебургське право у Києві”, де вперше у новітній час досліджено історію київської магдебурії та зроблено нові висновки, щодо особливостей київської магдебурії. У 1996 р. О. Шамою була захищена дисертація “Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до королівства Польського на Люблінському сеймі 1569 р.” [324] у якій автором було детально відстежено та проаналізовано всі нюанси, які склалися на об’єднавчому з’їзді в Любліні щодо приєднання Києва до Польського королівства. Того ж року виходить перше комплексне дослідження Києва періоду ХІІІ – ХVІ ст. Г. Івакіна “Історичний розвиток Києва ХІІІ – першої половини ХVІ ст”[205].

В “Українському історичному журналі” у 1997 р. публікується стаття С. Климовського „До питання про „обмеженість” магдебургського права середньовічного Києва” [217], у якій всупереч практично всім попереднім дослідникам стверджується, що Київ користувався магдебургським правом на рівні інших міст в державах з централізованою владою. У 1999 р. в часописі „Пам’яті століть” друкується стаття В. Борисенка та С. Візер „Відносини

київського магістрату з місцевим духовенством у XVII ст.” [186], де розглянуто специфічні відносини між цими двома історичними суб’єктами, що діяли в місті.

У 2000 р. в збірнику „Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку” вміщено розвідку О. Попельницької „Українське козацтво як складова частина населення київського Подолу у XVII – XVIII ст.” [245], у якій розглядається входження козацтва у міську структуру Києва. Згодом, у 2002 р. цією авторкою була захищена дисертація „Київський Поділ XVII – XVIII ст.”.

Помітним явищем у киевознавстві стало проведення міжнародної наукової конференції, присвяченої 500-річчю магдебургського права у Києві в листопаді 1999 р., матеріали якої вийшли в 2000 р. Серед них слід відзначити розвідку Я. Дашкевича „Вірменське самоврядування Києва в межах магдебурзького права XV – XVII ст.” [194] з оглядом діяльності вірменської діаспори в Києві. Порівняльне дослідження М. Карпаля „Самоврядування Києва та Львова (кінець XV – середина XVII ст): регіональні особливості” [215] де проведено порівняльний аналіз розвитку найбільших українських міст того часу. Актуальну в історіографічному плані працю П. Саса „Орієнтації політичної і правової свідомості київських міщан (в контексті подій російсько-польської війни 1617 – 1618 рр.) [249] де детально проаналізовано зміст документа київських міщан до київського воєводи”.

Польська історична література повоєнного часу, яка стосується перебування Києва у складі Речі Посполитої також має значний науковий доробок. До нього входить література, яка не тільки інформує про окремі моменти історії міста, але й про інші особливості історичного процесу в Речі Посполитій. Це дозволяє ґрунтовніше дослідити роль і місце Києва в державній системі Речі Посполитої.

Безперечно, що наймонументальнішою працею, яка має відношення до персоналій київської історії (особливо тих, які посідали сенаторські посади) стало започаткування у 1935 р. авторитетного видання, що продовжує виходити

і зараз – „Polski słownik biograficzny”. Це дуже інформативний багатотомник, де зібрані відомості про найвідоміших діячів польської історії, протягом всього її існування. Ця праця має високу джерелознавчу цінність, що дозволяє поглиблювати і розширювати про ту чи іншу історичну персону.

З перших повоєнних досліджень, слід безумовно виділити комплексну працю з історії міст того часу – С. Хербст “Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego” (1954) [276]. В цій книзі дається загальна характеристика міської історії Речі Посполитої, зроблено ряд висновків щодо загальної ситуації у тогочасних містах. Більш детальне дослідження окремого фрагменту міської історії ввійшло у 1956 р. – Й. Мазуркевич “Jurydyki Lubelskie” [291], висновки якого щодо люблінських юридик можна екстраполювати на всі королівські міста Речі Посполитої. У 1959 р. виходить довідкове видання про найвизначніші роди – В. Дворжачек “Genealogia” [275], у якому подана стисла генеалогія багатьох родин, що мають відношення до історії Києва.

Продовжуючи дослідження окремих фрагментів міської історії у 1963 р. виходить книга Я. Малецького “Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI wieku” [290]. Висновки і положення з якої знову ж таки можна застосувати до київської дійсності. Теж саме можна сказати про книгу з історії Варшави, авторства М. Дроздовського і А. Загорського “Historia Warszawy” (1972) [274]. Того ж року вийшла най ґрунтовніша на той час праця В. Чаплінського про короля Владислава IV – “Władysław IV I jego czasy” [272].

Періоду перебування на посаді київського воєводи Томаша Замойського присвячене детальне дослідження А. Вітусіка “Młodość Tomasza Zamojskiego. O wychowaniu i karierze syna magnackiego w Polsce w pierwszej połowie XVII w” (1977) [316]. Про ситуацію, що склалася в кінці перебування на троні Сигізмунда III, йдеться в праці “Rzeczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1692) Zarys wewnętrznych dziejów politycznych” (1978) [307], авторства Я. Середики.

У 80-х роках. минулого століття дослідження польськими істориками історії українських земель не припиняється. У 1980 р. виходить колективна

праця авторства Ю. Бардаха, Б. Леснодорського та М. Пієтрчака – „История государства и права Польши” [182], одразу перекладена російською мовою, в якій дається ґрунтовний аналіз створення, діяльності і особливостей функціонування державних інститутів Речі Посполитої.

Про державну релігійну політику Речі Посполитої у 1632–1648 рр. пише в своїй монографії Я. Дзьонгілевський “O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa w latach panowania Wladyslawa IV” (1986) [273]. Більш глибоко досліджує діяльність греко-католицького чернечого ордену василіанів, які проводили свою діяльність і в Києві, М. Підлипчак-Маєрович в праці “Bazyliane w Korone i na Litwie. Szkoły i książki w dzialalnosci Zakonu” (1986) [301].

До питання сеймової діяльності, встановлення номенклатури депутатів, в тому числі Київського воєводства, звертається С. Холдис у праці “Praktyka parlamentarna za panowania Wladyslawa IV Wazy” (1991) [277].

У 2000 р. виходить дві книжки, які безпосередньо вивчають історію Києва і Київського воєводства – Х. Літвіна “Naplyw szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648” [287] та В. Бобінського “Wojewodstwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunkow własności ziemskiej” [266].

Це перші дослідження у новітній польській історіографії, присвячені саме Києву того періоду. В книжці Х. Літвіна розглядається проблема польської експансії на схід, встановлюється персональний склад урядників Київського воєводства (хоча там присутні деякі неточності) та робиться висновок, що власне польська експансія була набагато меншою, ніж це зазначалося до цього в історичній літературі. У праці В. Бобінського головна увага прикута до господарської структури Києва, з описом володінь кожної з його складових.

У 60 – 90 роках ХХ ст. великий масив публікацій, що так чи інакше стосуються теми нашого дослідження, друкуються в польських історичних часописах – „Kwartalnik historyczny” та “Przegląd historyczny”. Серед публікацій „Kwartalnika historycznego” можна виділити такі розвідки – Х. Віснер “Litwa wobec rokoszu” (1972)[314] – про участь литовської шляхти в повстання проти короля у 1607–1608 рр.; М. Косман “Konflikty wyznaniowe w Wilnie”(1972) [282],

де досліджуються релігійні конфлікти в столиці Литви; Я. Пістрчак „Konfederacja Lwowska w 1622 roku” (1973) [302], у якій йдеться про причини солдатських хвилювань і їх вплив на ситуацію в державі; М. Богуцька „Handel Gdansku z polwyspem Iberyjskim”(1983) [267] – дослідження історії торгівлі Речі Посполитої з Іспанією; Е. Опаліньський „Polityka rozdawnicza Zygmunta III Wazy na terenie wojewodstw poznanskiego i kaliskiego” (1978) [296] і „Postawa szlachty polskiej wobec osoby krolewskiej jako instytucji w latach 1587–1648. Proba postawienia problematyki” (1984) [297] – розвідки про взаємовідносини корлівської влади з шляхтою; Ю. Бардах „Miasta na prawie magdeburskim w Wielkiem Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia”(1980) [265] – публікація про відмінності міст, що мали магдебургське право у Литві від аналогічних в Короні Польській; Л. Буцацький „Urzędy powiatowe w Wielkopolsce na przelomie XVI i XVII wieku” (1983) [270], де чітко досліджена ієрархія і значення посад, які існували на той час в Речі Посполитій.

В “Przeględi historycznemu” за цей період побачили світ такі праці – М. Горн „Magistrat Przeworski 1600–1650” (1969) [278] – дослідження функціонування магістрату в центральних коронних землях, дуже цінна для порівняння з Києвом; Х. Віснер „Rozdawnictwo i sprzedaż urzędów w czasach Zygmunta III” (1970) [315] – розвідка про засади королівського призначення на адміністративні посади; Х. Самсонович „Przemiany osi drożnych w Polsce późnego średniowiecza” (1973) [306] – робота про зміну світової торгівельної кон’юнктури і її вплив на торгівлю в самій Речі Посполитій; А. Віробіш „Rola miast prywatnych w XVI i XVII wieku”(1974) [319] про роль приватних міст в історії Речі Посполитої; „Typy funkcjonalne miast polskich w XVI–XVIII w.”(1981) [320] про функціональні типи міських утворень ранньомодерної польсько-литовської держави; „Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich”(1989) [321] – історіографічне дослідження, де аналізується напрямки розвитку сучасної урбаністики; Я. Пеленьський „Incorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia” (1974) [299] – перша спроба американського автора,

розглянути перехід українських земель під час Люблінської унії, як інкорпорацію; Г. Люлевич “Wyznania senatorow swieckich Wielkiego Księstwa Litewskiego”(1977) [288] – стаття про конфесійний склад senatorів Великого Князівства Литовського і вплив віросповідання на державну політику; Я. Тазбір „Polityczne meandry Jerzego Niemirycza”(1984) [310] – розвідка про політичну кар’єру однієї з найяскравіших постатей не лише київської, але й української історії, В. Родкевич „Kariery poslow koronnych na sejmy Stefana Batorzego” (1987) [304] – стаття, де аналізується просування коронних послів в залежності від частоти обрання на сейми.

У своєму дослідженні ми свідомо оминаємо три складові з київської історії цього періоду, достатньо висвітлені в сучасній історіографії – це тема діяльності Київської магдебурії, висвітлена у роботах Р. Делімарського „Магдебурзьке право в Києві” (1996) та Н. Білоус „Київський магістрат XVI – першої половини XVII ст.: організація та юрисдикція” (2003), соціальної топографії міста, проаналізованої в книзі С. Климовського „Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII сторіччя” (2002) та ряду особливостей духовного життя, викладених в нарисах книги Н. Яковенко „Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст.” (2002)

Таким чином, історична література у якій досліджується історія міста Києва налічує кількасот років. За цей час в руслі багатьох історичних шкіл та концепцій з’являються сотні розвідок українських, російських та польських дослідників про різні аспекти історії Києва. Проте більшість книжок міста перебували в межах історіографічних схем, які диктувалися політичною ситуацією.

1.2. Джерельна база дослідження

Історія міста Києва викликає постійний інтерес дослідників протягом останніх двохсот років. Роботи, які присвячені висвітленню різних аспектів життя міста, користуються підвищеним інтересом не лише у фахівців, але й у широкого кола читачів. Це пов'язано з тією значною роллю, яку відіграло місто в історії за час свого існування. Київ від часів Київської Русі, залишався містом-символом всіх українських земель, постійно виконуючи роль їхньої столиці.

Києвознавство періоду XVI – XVII ст. репрезентоване достатньою кількістю джерел, які зберігаються в різноманітних архівосховищах і публікуються в науковій літературі з середини позаминулого століття. Разом з тим, велику кількість архівного матеріалу досі не оприлюднено, і тому вона становить особливий інтерес для дослідника міста цього періоду.

До числа найбільш важливих неопублікованих джерел, що становлять першорядне значення для вивчення історії Києва входить низка фондів Центрального державного історичного архіву в м. Києві, зокрема фонд № 11 (Житомирський гродський суд) [1–21]. Це фонд гродського суду, найближчого до Києва міста, актові книги якого вціліли на відміну від київських, що були знищені пожежами різних часів. Серед них фонд №220 (Колекція документів Київської археографічної комісії) [22]; фонд №221 (Колекція документів „Нова серія”) [23]; фонд №223 (Колекція „Серія Б”) [24]. В цих фондах містяться окремі документи з життя міста та міських жителів – королівські грамоти, купчі, тестаменти тощо.

Джерелом інформації (на жаль, дуже нечисельним) є фонд №1 (Київський міський магістрат) Державного архіву міста Києва, де зберігається кілька документів згаданого періоду, найцінніші з яких представлені виписами з київських гродських книг [26].

Більш репрезентативними щодо Києва цього періоду є фонди Центрального державного історичного архіву у м. Львові. Це, зокрема, фонд №140 (Колекція

документів про католицькі монастирі, костели, окремі парафії на території Польщі, України, Білорусі, Литви), де також містяться виписи з київських актових книг [27]. А також фонд №773 (Люблінський коронний трибунал. Суммарій актів Київського воєводства за першу половину XVII ст.), де зібрані рішення в судових справах, що слухалися в Київському воєводстві [28–32].

Серед інших закордонних архівних сховищ перше місце посідає Російський державний архів давніх актів (м. Москва). Найбільший обсяг інформації з королівської канцелярії про місто протягом перебування Києва у Речі Посполитій містить фонд № 389 (Литовська Метрика), мікрофільми якого зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м.Києві (фонд КМФ–36) [33–69]. Це дійсно унікальна скарбниця відомостей з життя Києва у складі Речі Посполитої, у якій знаходиться велика кількість нормативно-правових актів, щодо права власності, прав і свобод, різних суб'єктів життя в місті, надання окремих посад і преференцій.

Окрім того достатньо відомостей, пов'язаних з інформацією про київське життя знаходиться у фонді № 1473 (Помісно-вотчинні архіви Південно-західних земель XVI – XIX ст.), де, зокрема, також містяться різноманітні відомості, які зберігалися в родинних архівах староукраїнських родів [70–72].

В Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург) до даної теми безпосереднє відношення мають документи з фонду № 823 (Канцелярія митрополита греко-уніатських церков у Росії), де зберігається велика кількість документів з життєдіяльності церков, не тільки уніатської, але й інших конфесій у місті в згаданий період [73–81].

До числа неопублікованих історичних матеріалів, які стосуються теми дослідження, відноситься і величезний масив історичних матеріалів, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зокрема, чималий інтерес становлять матеріали з фонду I (Літературні матеріали), і також велику цінність для дослідника цього періоду становить так звана „Кверенда ...”, де міститься опис понад шести тисяч виписів зі справ гродських і земських книг Київського воєводства, які вціліли

після пожежі 1651 р., але були знищені вогнем у 1811 р. [179], та фонду II (Історичні матеріали) [82–89]. Крім того багато інформації міститься в особистих фондах київських істориків – фонд №81 (Архів О. Левицького) [91]; фонд № 61 (Архів О. Кістяківського) [90].

Опублікована джерельна база з цієї теми за півтора століття має великий обсяг. На цій ниві працювало і працює кілька поколінь українських, російських та польських істориків. Однією з перших виданих збірок документів, яка зберігає свою наукову цінність і досі, є видання „Акты, исторические” [94] та „Акты, относящиеся к истории Западной России”, видані Археографічною комісією в Санкт-Петербурзі протягом 1841–1853 рр., які містять чимало цікавих нормативних документів, що стосуються діяльності вищих урядовців Речі Посполитої [95–96].

Паралельно з російськими дослідниками працювали і польські. В 1844 р. у Вільно було видано відому збірку „Zrodla do dziejow polskich ...”[155]. А у 1859 р. побачило світ видання, без якого неможливо дослідити роль і значення Києва, в польсько-литовському періоді його існування. Йдеться про чотири томну „Volumina Legum” – збірку всіх сеймових конституцій Речі Посполитої [158–160]. Того ж 1859 р. вийшов у світ перший том першої частини, наймонументальнішого видання джерел з української історії „Архива Юго-Западной России”, останній тридцять п’ятий том якого побачив світ у 1908 р. В цій унікальній збірці документів різними дослідниками були опубліковані документи практично з усіх сфер життя. Особливо теми історії Києва стосуються томи, присвячені підпорядкуванню київської митрополії московському патріархату, постановам провінційних сеймиків, актам про козаків, актам про міста, актам про заселення південної Росії та матеріалам для історії місцевого самоврядування [101–108].

В 70–х роках XIX ст. були надруковані досить цінні в інформативному плані збірки: „Исторический сборник П. Муханова” (у 1856 та 1866 рр.) [142–142]. В цьому виданні чи не вперше були зібрані разом привілеї, отримані Києвом від монархів Речі Посполитої. У 1863 р. Археографічна комісія

випустила перший том п'ятнадцятитомного історичного зібрання „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России”, який увібрав в себе багато актового матеріалу, щодо історії Києва [97–100]. Виданням власне польських мемуарних джерел займався і М. Коялович, яким було видано дуже цінні для дослідника „Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию” у 1867 р. [114] та „Дневник Люблинского сейма” у 1869 р. [115]. На польських землях в цей час видаються першоджерела без яких дуже важко уявити навіть сучасне киевознавство – у 1853 р. “*Latopisec, albo kronika Joachima Jerlicza*” [152]; в 1861 р. у Львові – „*Pisma Stanislawo Zolkiewskiego*” [154]; а роком пізніше в Кракові – „*Listy S. Zolkiewskiego*” [153]; у 1864 р. – “*Relacie nuncyuszow apostolskich i innych osob o Polsce*” [150]; а через шість років, у 1870 р. – “*Kronika Rawla Piaseckiego, biskupa przemyskiego*” [151].

Проте, видання основного масиву документів з історії міста припадає власне на Київ. У 1874 р. побачив світ „Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей” [141], де окрім топографічних відомостей є кілька цікавих документів з інших галузей. У 1896 р. друкуються „Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси” [126], а у 1898 р. – двотомник „Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов” [134]. У 1911 р. Комісією для розбору давніх актів було видано „Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России” [144].

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. окремі документи з історії міста публікуються і в періодичних виданнях. Зокрема, в журналі „Киевская старина” („Универсал полковника Василя Дворецкого 1660 г.” 1885 г. № 5 [149]; В. Доманицкий „Новый документ 1604 г. о самозванце” 1899 г. №1) [132], у часописі „Чтения в историческом обществе Нестора-летописца” („Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого” 1879 г. Кн. 1. [135]; О. Левицкий „К истории водворения в Киеве унии” 1891 г. Кн. 5. [225]; А. Стороженко „Из переписки Запорожья XVI ст. с польскими вельможами” 1906 г. Кн. 19) [119], у журналі

„Киевские епархиальные ведомости” („Акт избрания Захарии Копыстеского на Киево-Печерскую архимандрию” (1878 г. № 13) [92].

В цей час також активна публікація документів відбувалася і в Галичині – головним виданням безперечно були „Жерела до історії України-Руси”, де також трапляються цікаві документи і згадки про столицю Наддніпрянської України часів Речі Посполитої [118]. А також „Записки Наукового товариства імені Шевченка”, зокрема том № 31 і 32 за 1899 р., де міститься інформація про козаків – мешканців Києва [125]. У Варшаві О. Яблонівський видає в 1897 р. двадцятий том масштабного видання „Zrodla dziejowe”, що також стало помітним явищем у виданні документальної спадщини, оскільки в цьому томі багато документів стосуються Києва [156–157].

Досить багато архівного матеріалу ввів у науковий обіг С. Голубєв, в книзі якого „Петр Могила и его сподвижники” (1883 та 1898 рр.) чи не половину томів становлять опубліковані документи [190–191]. Відповідно до цієї практики, досить багато документів у науковий обіг ввели М. Мухін та О. Георгієвський, які в додатках до своїх праць про київській Братський монастир [234] та церкву Миколи Доброго [188] оприлюднили архіви цих духовних установ.

Цінну інформацію про взаємовідносини київських ремісників різної юрисдикції видав у 1904 р. І. Каманін в „Новых данных для истории киевского городского самоуправления” у „Сборнике статей по истории права, посвященном М. Владимирскому-Буданову” [213]. Взагалі діяльність І. Каманіна, як архівіста, для історії Києва важко переоцінити, оскільки завдячуючи його доробку з опрацювання і оприлюднення джерел, відкрилися нові горизонти для дослідження міста.

Багато документів щодо ролі Києва у зовнішніх відносинах Речі Посполитої з Московською державою міститься у виданні багатотомної „Русской исторической библиотеки” [139–140].

Окремої уваги заслуговує діяльність із реєстрації та оприлюднення документів цього періоду дослідників Київського центрального архіва. В першу

чергу це стосується праці „Опись актовых книг Киевского центрального архива” – І. Каманіна за №№ 2042, 3501–3511 [176, 172]; А. Свідницького № 11 [174], Є. Діаковського № 2051 [171].

З описів інших архівних сховищ Російської імперії надзвичайно високу інформативність має „Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1470–1700”, видане у Санкт-Петербурзі в 1897 р., де міститься опис майже всього архівного фонду греко-католицької церкви, що і досі дозволяє дослідникам добре орієнтуватись у значному нагромадженні документів [170].

Після Жовтневої революції робота з видання першоджерел про історію Києва тривала, але масштаби видання документів скоротилися до мінімуму. За перші тридцять років радянської влади в Україні світ побачили тільки дві збірки документів, що стосуються литовсько-польського періоду життя Києва. У 1926 р. В. Щербина видав „Документи до історії Києва 1494 – 1835 р.р.”, де було опубліковано повні тексти деяких привілеїв Києву [116]. Лише через двадцять років в Києві, під редакцією М. Петровського та К. Гуслистого вийшла досить цікава й інформативна збірка актів „Україна перед визвольною війною. 1648–1654 рр.” [148]. у якій ряд документів висвітлюють історію міста.

Досить потужним поштовхом для розвитку історичної науки стало 300-річчя Переяславської ради. До річниці цієї події, у 1953 р. було випущено монументальне видання „Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы”, перший том якого повністю присвячено документам про події, що передували початку Національної революції – 1620–1647 рр. [112]. Не зважаючи на те, що це видання було підпорядковане ідеологічній меті, воно увібрало в себе досить багато цікавих архівних матеріалів.

Для ідеологічного підкріплення боротьби проти нелояльного Ватикану в післявоєнний період було видано дві збірки документів – в 1965 р. у Львові видається „Правда про унію. Документи і матеріали” [136]. Через тридцять років у 1988 р. в Києві побачила світ „Борьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії” [111]. Попри те, що ці документи видавалися з

метою дискредитації католицької та греко-католицької церков, до цих збірок було включено чимало цікавих документів, зокрема листування католицьких та уніатських вищих церковних чинів, де також можна почерпнути багато інформації з релігійного життя тогочасного міста.

В 1970 р. виходить в світ „Львівський літопис і Острозький літописець” [123] (перед тим частинами опублікований О. Бевзо в „Українському історичному журналі” протягом 1965–1966 рр. – єдина публікація джерела з історії Києва в найавторитетнішому фаховому виданні від перемоги до перебудови), що є безцінним джерелом про події в Києві у 1630 р.

З початку 80 х років ХХ ст., з наближенням визначної дати – 1500–річчя Києва джерелознавча робота дещо поживляється. У 1980 р. в „Архівах України” Н. Яковенко публікує „Нове джерело про Київський замок” [129]. У 1981 р. у журналі ”Всесвіт” Я. Ісаєвич вміщує опис „Славнозвісне місто Київ” авторства М. Груневерга [207].

Початок перебудови ознаменував бурхливий розвиток історичної науки, що торкнувся і публікації джерел. У 1989 р. В „Архівах України” Н. Яковенко публікується „Новий документ до історії київських ремісничих цехів”, який вміщує відомості про кількісно-якісний склад київських ремісників на початку ХVII ст. [131]. А в „Українському історичному журналі” цього ж року вміщується надзвичайно цікавий та інформативний „Київський літопис першої чверті ХVII ст.” [121], підготовлений до друку Н. Яковенко та В. Ульяновським. Це літопис, написаний уставником київської церкви Богородиці Пирогощі Кирилом про події в місті Києві, доведений до 1625 р.

У наступному 1990 р. тим же В. Ульяновським видається збірка „Лжедмитрий I и Украина. Указатель архивных источников” – практично повний перелік документів, з яких можна дізнатися про перебування Лжедмитрія I в Києві [166]. В цьому ж році побачили світ фундаментальні збірка документів про середньовічну українську торгівлю – „Торгівля на Україні ХIV – середина ХVII ст. Волинь і Наддніпрянщина. Упор. В. М. Кравченко та Н. М. Яковенко”, де є дуже багато інформації про роль і значення Києва у

тогочасній торгівлі [147]. А також „Книга київського підкоморського суду (1584–1644) Відп. ред. В. В. Німчук” – одна з небагатьох вцілілих київських актових книг, яка повністю вийшла друком і містить багато цікавої інформації із землеволодіння у Київському воєводстві [122]. Того ж року було здійснено і українське перевидання чи не найвидатнішої іноземної праці про Україну XVII ст. – „Опис України, кількох провінцій корлівства Польського ... ” Г. Боплана [110].

Протягом наступних років видання джерел з цього періоду української історії не припинялося. „Архіви України” публікують у 1992 р. статтю В. Сергійчука „Українські козаки у війську Речі Посполитої”, в якій вводяться до наукового обігу компути платного війська 1634 р., за якими відстежуються зв'язки київської шляхти з козацтвом [251]; у 1995 р. дослідження М. Кулаковського „Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590–х р.р.”, де міститься кілька королівських привілеїв на козацьке майно в Києві, конфісковане під час повстання С. Наливайка [130]; у 1997 р. Н. Білоус в статті „Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикцій” було перевидано один з цікавих документів про події в Києві 1618 р. [123], опублікований І. Каманіним ще у 1904 р.

У Львові в 1998 р. було видано досить цікаву підбірку актового матеріалу – „Документи російських архівів з історії України. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 р.р.” [117]. У 1999р. в „Українському історичному журналі” Ю. Мицик опублікував дуже цікавий документ з історії церкви цього періоду – „Два публіцистичні трактати про причини національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.”, де є цікаві факти і про місто Київ досліджуваного нами періоду [113].

Новий, 2002 р. ознаменований двома помітними явищами у виданні джерел з історії України взагалі, і Києва зокрема. Це повне видання „Актової книги Житомирського гродського суду 1611 р.” надруковане у Житомирі [93]. Повна публікація цієї актових книги є надзвичайно цінною для дослідників через великий обсяг інформації, де багато разів згадуються київські події.

Цього ж року, старанням науковців багатьох держав, вийшов найфундаментальніший каталог документів, які стосуються історії України в складі Речі Посполитої, а саме „Руська (Волинська) метрика. Регести документів коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 рр.” [178]. В цьому виданні зафіксовані всі юридичні акти коронної канцелярії щодо українських земель і, відповідно, Києва. Без цього видання, вивчати історію міста Києва досліджуваного періоду практично неможливо. Зауважимо лише, що до Києва певним чином стосуються понад 250 актів, вміщених у книзі, – данин, конфірмацій, привілеїв, листів, лімітацій, контумацій, кадуків, консенсів.

Руська (Волинська) метрика, не є джерелом, а лише регестом документів, проте корисність такої праці є очевидною. Також до цього типу видань безперечно відноситься настільна книга будь-якого києвознавця „Каталог документів з історії Києва XV – XIXст.”, виданий 1982 р. [163]. Продовжуючи традиції київських архівістів XIX ст. в повоєнний час було видано кілька каталогів та регестів актових документів, що стосуються безпосередньо історії Києва. У 1959–1965 рр. було видано три випуски „Кременецький земський суд. Описи актових книг.” (книги № 1–35. 1568–1625 рр.) [167–169]. В 1971 р. побачив світ „Каталог колекції документів Київської археографічної комісії” [164]. В наступному році – „Каталог пергаментних документів Центрального державного історичного архіву в м. Львові. 1233–1799.” [165]. У 2002 р. було надруковано перший випуск подокументного опису справ Володимирського гродського суду [162]. Хоча описи цих фондів і не стосуються напряму історії Києва, але дають багато відомостей про персоналії київських чиновників того часу.

Таким чином, джерельна база дослідження Києва в період його перебування в складі Речі Посполитою є достатньо великою за обсягом та репрезентативною за характером. Весь масив історичних документів поділяється на архівні та опубліковані джерела. Актовий матеріал з неопублікованих архівних джерел, що стосується теми перебування Києва у складі Речі Посполитої, знаходиться в

різних архівосховищах України та за кордоном, що ускладнює пошукову роботу.

Серед опублікованих джерел слід відзначити великий масив документів, вміщений у археографічних збірниках кінця XIX – початку XX ст. Проте, на жаль, досить часто цей величезний обсяг документів використовувався з кон'юнктурних міркувань. Мали місце замовчування певних історичних відомостей, чи навіть абсолютно неадекватне тлумачення історичних документів.

Незважаючи на велику кількість історичної літератури, яка висвітлює різні сторінки історії Києва, окремої комплексної праці про роль та місце Києва у державній системі Речі Посполитої на сьогодні немає. Залучивши солідну джерельну базу та використовуючи здобутки попередніх дослідників, потрібно внести до історіографії історії Києва і роботу, що висвітлює особливості перебування Києва у Польсько-Литовській державі.

РОЗДІЛ 2

Структура та функціональні обов'язки воєводської адміністрації Києва у 1569 – 1648 рр.

2.1. Персональний склад та діяльність сенаторського корпусу Києва

Після укладання Люблінської унії, коли Київ в складі двуєдиної держави став підпорядковуватися Польському Королівству, найбільше змін відбулося у воєводській адміністрації, яка була уособленням центральної королівської влади у всьому воєводстві. Після переходу литовських земель під юрисдикцію Корони існуючу литовську систему влади було поступово замінено на коронну. Цей процес завершився прийняттям сеймової конституції у 1578 р., яка встановлювала земські уряди подібно до інших земель Малої Польщі [158, с. 84]. Було введено нові посади підчашого, чашника, підстоля та стольника – „котрих там раніше ніколи не бувало” [40, арк. 38 зв]. А формально санкціонувала всю нову ієрархію земських посад сеймова конституція 1611 р., згідно якої вона виглядала наступним чином (без сенаторських посад воєводи, каштеляна та біскупа) – підкоморій, староста, хорунжий, земський суддя, стольник, підчаший, підсудок, підстолій, чашник, ловчий, війський, земський писар, мечник [270, с. 475,490]. Відповідно до цієї системи, будувалася ієрархія і в Київському воєводстві. В цій ієрархії, як і скрізь у землях Речі Посполитої, всі уряди поділялися на дві нерівні групи – носії цих звань мали або реальні владу і вплив (підкоморій чи земський суддя), або це були тільки номінальні титули, що могли задовольнити хіба що шляхетське самолюбство (ловчий чи мечник).

Окрім того, існувала і неформальна ієрархія, згідно якої посада київського воєводи була найавторитетнішою на всьому південно-східному терені Речі Посполитої. Серед тридцяти двох „кріслових” воєвод, що входили до коронної ради, київський посідав одинадцяте місце, випереджаючи воєвод волинського,

подільського і брацлавського. Тож посада київського воєводи ставала неформально лідеручою серед усіх посад новоприєднаних земель.

Система воєводської адміністрації міст у Великому Князівстві Литовському суттєво відрізнялася від польської. У місті Києві, зокрема, не існувало чіткої системи „врядів”, яка була притаманна Польському Королівству, а було кілька найнеобхідніших посад – власне воєводи, воєводського намісника, городничого, ротмістра. Джерелами згадуються і досить архаїчні замкові „вряди” осмника, згадуваний у 1588 р. [156, с. 411] та тиуна. Діяльність останнього з яких, Миколи Стецького фіксується у 1616 р., коли він оскаржує неправомірні дії київського гродського суду [32, арк. 1] та у 1622 р., коли він входив до складу комісії щодо розмежування Овруцького і Мозирського повітів [157, с. 99]. Цей уряд безперечно є ремінісценцією часів Давньоруської держави, який зберігся багато в чому через литовську політику „*nihil novo*” – „нічого нового” Тож київська воєводська адміністрація мала не властиві для Польського Королівства уряди, що збереглися ще з княжих часів, і протягом кількох десятиріч залишалися в місті, поступово відмираючи. Отже, хоч формально було оголошено про уніфікацію адміністрації, але насправді до повної ідентичності Києва з іншими коронними містами було досить далеко.

Слід зазначити, що маючи спільного з Польським Королівством короля Сигізмунда II Августа (з 1548 р.), влада Великого Князівства Литовського ще до Люблінської унії робила певні кроки у впровадженні в своїх містах певних елементів державної влади західного сусіда, але здійснювалося це досить повільно [317, с. 197]. У 1565 р. Сигізмундом II Августом на території Великого Князівства Литовського було проведено земську реформу, якою вводилась система адміністративного устрою, запозичена у Польському Королівстві. Київське воєводство ділилося на чотири судові повіти – Київський, Мозирський, Житомирський та Овруцький, але уряд воєводи не було відділено від уряду старости, як це було зроблено на Брацлавщині [196, с. 41]. Відповідно до цієї практики, в Києві, у 1566 р. було офіційно введено посаду каштеляна [317, с. 108]. В своєму оригінальному значенні каштелян мав керувати ополченням

головного повіту воєводства і замінити воєводу під час відсутності останнього. У випадку з Києвом, він мав ще керувати й міським ополченням, але реально своїми функціональними обов'язками цей новий уряд увійшов в певну суперечність із вже існуючим в місті урядом городничого, ротмістра та підвоєводи. Київський городничий виконував ті ж самі функції з підтримання обороноздатності Київського замку, ротмістр у Києві очолював замкову залогу, а підвоєвода заступав воєводу під час відсутності.

Введення нової посади було негативно сприйняте воєводою, який не платив каштеляну належної йому суми на утримання, що становило половину всіх прибутків воєводства, хоча у 1567 р. отримав королівський наказ не чинити каштелянові перешкод [210, с. 280].

На нашу думку, проведення цієї реформи пов'язано з підготовкою Сигізмунда II Августа до об'єднавчої унії, і цей крок було зроблено для певної уніфікації всієї вертикалі королівської виконавчої влади у двох державах.

Достатньо цікаві метаморфози відбулися і з посадою київського ротмістра. Перед Люблінською унією та перші поунійні часи київські ротмістри є дійовими особами у різних міських справах. Так, у 1569 р. відбувся конфлікт між товаришами київського ротмістра Каспара Стужинського і керівником ще одного військового загону, який квартирував у місті Андрієм Лащем-Стримелецьким. Справа полягала в тому, що Лащ привласнив собі 280 кіп грошей, які поборця Вінницького повіту мав передати товаришам ротмістра Стужинського [176, с. 12,61]. Через десять років у червні 1579 р. міщани мали віддати п'ятьсот золотих „до рук уроженого Каспра Стужинського войського і ротмістра нашого київського” [145, с. 100].

У жовтні 1584 р. ротмістр київського замку Валентин Канінський скаржить на київського воєводу, через те, що останній організував збройний напад своїх людей (татар) очолюваних гродським писарем Львом Верещакою на самого Канінського і його людей [161, с. 117–121].

Ці побутові факти свідчать про те, що в цей час ротмістр в Києві був помітною фігурою. Маємо і факти поєднання посад ротмістра і войського.

Востаннє посада київського ротмістра в окреслений період фіксується в 1611 р. у справі Антонія Грековича проти київських священників. Квитанцію з відстрочкою підписав „Михайло Мишка Холоневський, ротмістр Його Королівської милості, підвоєвода київський” [13, арк. 320].

Таким чином, як бачимо, посада київського ротмістра також була поєднана з іншою дуже впливовою посадою підвоєводи. Це може означати, що Київ вже не мав гострої необхідності мати постійну залого в місті і тому, відповідно, посада ротмістра перестала бути актуальною, а всі обов’язки щодо обороні замку переходили до підвоєводи, який здійснював практично повне керівництво воєводською адміністрацією.

Слід зауважити, що як і скрізь у державі (як Великому Князівстві Литовському, так і Речі Посполитій), в Києві існували суперечності між воєводською адміністрацією та місцевою громадою, яка вже мала магдебурзьке право. Це було закономірним і природним явищем, оскільки „міста, отримавши муніципальне право, не втратили для держави свого стратегічного значення; „miasto” все ще продовжувало бути “городом” [187, с. 152].

Якщо брати загальний стан речей, то до 1648 р. „правовий статус Києва може бути визнаний близьким статусу більшості тогочасних значних європейських міст у країнах з міцною центральною державною владою, що не залишає підстав для твердження про обмеженість київської магдебурії XVI – першої половини XVII ст.” [217, с. 80]. На підтвердження цього можна сказати, що в Києві, як і в будь-якому центрі воєводства був відсутній, окремий, найбільш агресивний щодо магдебурії жалуваний „вряд” старости, з яким пов’язується чи не найгірші риси королівського міського управління. Наприклад, наприкінці XVIII ст. в одному з публіцистичних трактатів на питання, що стало причиною занепаду міст, одностайно відповідалося – „старости і жида” [187, с. 155].

Все ж таки слід зазначити, що сенаторська посада київського воєводи і номінування на цю посаду у переважній більшості людей, що не мали достатньо часу для виконання суто воєводських обов’язків, зміцнювало

київську магдебурію. Тільки з 30–х років XVII ст. в документах з'являються згадки про київського старосту, але тільки разом з воєводським врядом. Наприклад, у люстрації 1636 р. написано „староство київське разом знаходиться з воєводством Київським, а жодних весей і фільварків не має” [156, с. 196]. Таким чином, номінальна посада київського старости була поєднана з воєводською. В місті замість воєводи переважну більшість часу знаходився його заступник – намісник (підвоєвода, справця), який призначався особисто воєводою чи підвоєводою, а значить не міг повністю використовувати потенціал воєводської адміністрації для обмеження магдебурії, через свій статус заступника.

Після входження Києва до складу коронних земель, київські воєвода, каштелян та біскуп за посадою отримали місце у коронній раді та сенаті Речі Посполитої. Зазначимо, що за посадою до коронної ради входило всього 47 воєвод, каштелянів та біскупів [150, с. 373], а сенат на початку XVII ст. складався з 140 сенаторів, які призначалися дожиттєво за своїм статусом [182, с. 210]. Крім того поряд із сенаторськими посадами на кожний сейм обиралися депутати, від двох до чотирьох від воєводства [158, с. 185].

Отже, місто номінально мало досить вагоме представництво у вищому ешелоні державної влади, але інша річ, як саме ці особи, що носили титули київських воєвод, каштелянів чи біскупів піклувалися про інтереси міста чи воєводства, оскільки досить часто ці посадовці навіть жодного разу не були в Києві.

Справа у тому, що київські сенаторські посади можна сміливо трактувати, як резерв для короля в призначенні і просуванні до сенату і коронної ради особисто відданих монарху осіб. Можна стверджувати, що під час правління Сигізмунда III, король мав повну свободу у призначеннях і пожалуваннях. Тому практично на всі важливі посади він призначав людей, які мали або хист до управління, або були особисто віддані монарху [315, с. 450]. Хоча заперечувати вплив найближчого оточення короля в кадровому протекціонізмі важко [296, с. 36].

Обрання сеймових депутатів від Київщини, то так само, як і у всій Речі Посполитій, починаючи від часів Стефана Баторія, найчастіше депутатами на сейми обиралися особи, які успішно просувалися службовими сходами і мали високі державні посади. Процент осіб, що мали високі посади був вищий серед тих, хто кілька разів обирався депутатом. Але насправді дуже важко визначити чи то виконання депутатських функцій тягнуло за собою підвищення у посаді, чи залежність була зворотньою [304, с. 188]. За панування Владислава IV від Київського воєводства, окрім senatorів, майже незмінними делегатами на сеймах були земський суддя Стефан Аксак в 1637, 1639, 1640, 1641 рр., підкоморій Юрій Немирич у 1638, 1639, 1641, 1642 рр. [277, с. 138].

Таким чином, тенденція обрання найбільш впливових людей у воєводстві лишалася сталою. Це зайвий раз підкреслює, що попри задекларовану рівність можливостей для шляхетської верстви в управлінні державою, реально цим правом користалися лише ті, хто мав відповідні впливові посади і дійсну владу на місцях.

Головною фігурою королівської адміністрації в місті був воєвода, який призначався дожиттєво, або залишав свою посаду тільки для того, щоб отримати вищу. Таких випадків за відповідний період було два – Станіслав Жолкевський отримав у 1618 р. титул коронного канцлера та Томаш Замоїський, який у 1628 р. отримав посаду коронного підканцлера [316, с. 199]. Тож Сигізмунд III двічі використав посаду київського воєводи як проміжну перед призначенням вірних йому людей на найвищі державні посади. Однак казати про систематичність такого використання цієї посади, як своєрідного трампліну до найвищих державних посад, не варто. Хоча з іншого боку в Києві, як і у Великому Князівстві Литовському Сигізмунд III призначав на senatorські посади виключно католиків [288, с. 444].

Київський воєвода, який перейшов разом з містом до юрисдикції Корони Польської, князь Василь-Костянтин Острозький обіймав цю посаду ще з грудня 1559 р. [287, с. 203]. Він її зберіг і в новій державі, оскільки реально змагатися з ним ані в знатності, ані в реальному впливі на території воєводства не міг ніхто.

Вірогідно, розуміли це і в королівській канцелярії і тому воєвода лишився керувати Києвом до своєї смерті 3 лютого 1608 р.[121, с. 108].

У воєводській політиці щодо міста можемо відстежити таку тенденцію – серед дев'яти підвоєвод, які реально керували містом у період від унії 1569 до 1608 р. четверо походили з волинської шляхти [287, с. 211]. Тож, в цих призначеннях маємо справу з типовим випадком nepотизму волинської шляхти у Києві, яка мала воєводу своїм вищим покровителем. Інші п'ять підвоєвод, які займали цю посаду в окреслений період походили з київської шляхти [84, арк. 1; 287, с. 211].

Подібна ситуація склалася і з київськими каштелянами. Після смерті у 1580 р. литовця Павла Сапегі, який був призначений на цю посаду ще до унії, київським каштеляном став князь Михайло Корибут-Вишневецький. Цей потужний київський магнат був номінований на каштелянію 15 березня 1581 р. [66, арк. 1]. Київським каштеляном він пробув до своєї смерті восени 1584 р. На його місце в лютому 1585 р. прийшов волинський магнат Іван Чаплич-Шпановський [67, арк. 1]. Ще у 1570 р. він був володимирським війським [162, с. 225], а у 1597 р. був обраний депутатом від Волинського воєводства до Люблінського трибуналу [271, с. 170].

Отже, жодного призначення будь-яких вищих урядовців в перші поунійні часи з власне коронних земель до Києва не відбулося. Воєвода, його намісники та каштеляни походили або з Київщини, або з Волині. Це пов'язано із неможливістю та небажанням коронної канцелярії кардинально впливати на кадрову політику у воєводстві, а також наступним послабленням королівської влади протягом 1572–1576 рр.

Зазначимо також, що практично всі вони були православними, за виключенням Івана Чаплича-Шпановського, який був протестантом. Тож за час воєводської діяльності князя Василя-Костянтина Острозького жодного кардинального зрушення у місцевій королівській адміністрації не відбулося.

Зі смертю старого князя 3 лютого 1608 р. почався дійсно новий етап в житті київської воєводської адміністрації. Майже через два місяці – 28 березня 1608 р.

на посаду київського воєводи було номіновано Станіслава Жолкевського [287, с. 203]. А київська каштелянія після смерті старого Івана Чаплича-Шпановського у травні 1607 р. вірогідно лишалася вакантною до січня 1609 р., коли на неї було номіновано князя Юрія Вишневецького [318, с. 560].

Проте, протягом тривалого часу серед киевознавців побутувала думка, що у 1608–1609 рр. посаду київського воєводи обіймав Андрій Сапега. Про нього, як київського воєводу, що зайняв це місце після Костянтина Острозького, пише київський католицький біскуп К. Орловський [298, с. 189]. У гербовнику К. Несецького, у переліку київських воєвод, після Василя-Костянтина Острозького, записано, що цю посаду займав „Андрій Сапега, гербу Ліс, помер у 1608 р.” [295, с. 167]. З посиланням на того ж Несецького, М. Берлінський зазначає, що „по смерті князя Острозького ... зайняв його місце Андрій Сапега, але років ні його правління, ні смерті не показано” [183, с. 167]. Так само й М. Закревський вміщує в свій список київських воєвод і каштелянів під 1608 р. Андрія Сапегу [201, с. 894]. Е. Руліковський в своєму „Описі Київського повіту” зазначає, що у 1608 р. київським воєводою був Андрій Сапега [305, с. 179].

Але якщо сьогодні перебування на цій посаді Сапегі одностайно трактується як історична помилка, то слід подивитися на те, звідки вона з’явилася у киевознавстві.

По-перше, дуже вірогідним є те, що кілька поколінь дослідників могли переплутати в часі двох Сапег – Павла Сапегу, любецького державцю, який, у відповідності з проведенням Сигізмундом II Августом земської реформи, обійняв посаду київського каштеляна на початку 1566 р. і помер на цій посаді 6 листопада 1580 р. [317, с. 108]; з іншими представниками роду Сапег, які були живі у 1607–1609 рр.

По-друге, могла відбутися плутанина, як в часі, так і з посадами. Київського каштеляна Павла Сапегу, було безпідставно перетитуловано на воєводу. Вірогідність саме хронологічно-титулярної помилки є достатньо високою, з огляду на загальний контекст робіт. М. Берлінський взагалі не згадує про каштеляна Павла Сапегу [183, с. 100]. М. Закревський у своїй таблиці

„Воєводи від королів польських” відносить до київських воєвод київських каштелянів та підвоєвод, однак жодним словом не згадує про воєводу Павла Сапегу [201, с. 894]. Те ж саме можна сказати і про дослідження Е. Руліковського, який не відносить до київських каштелянів Павла Сапегу взагалі. Натомість Руліковський на чотирнадцять років пролонгує повноваження київського каштеляна Михайла-Корибута Вишневецького – піднімає межу його перебування на цій посаді з 1581 р. до 1597 р. Також він зараховує до київських каштелянів навіть київського католицького біскупа [305, с. 179].

По-третє, Каспар Несецький, пишучи, що Андрій Сапега обіймав посаду київського воєводи, посилається на „Історію Сапег”, в якій це призначення не підтверджено документально [295, с. 167].

По-четвертє, в біографіях цих Сапег, які складені сучасними істориками, із залученням максимальної кількості джерел, немає жодної згадки про обіймання ними київських урядів у згаданий період – Андрій Сапега, гербу Ліс, син новогрудського воєводи Павла та Олександри Ходкевич, був литовським підчашим, мінським каштеляном та полоцьким і смоленським воєводою, помер у 1621 р. У згаданий період перебував за кордоном (писав у 1608 р. з Інгольштадту до литовського канцлера Льва Сапегі) і в 1609 р. повернувся до Полоцька, де увійшов у конфлікт з місцевим міщанством [292, с. 572].

Інший Андрій Сапега, також гербу Ліс, найменший син дрохицького старости Івана і Богдани Друцької, брат великого канцлера Льва, був оршанським старостою, вітебським і мстиславським воєводою, який у вересні 1609 р. вітав королівське військо під проводом Сигізмунда III, що рухалось на Москву з Орші, а згодом, можливо, брав участь в облозі Смоленська і помер у 1611 р. [293, с. 574].

Таким чином, слід визнати, що жоден з Андріїв Сапег, які вірогідно могли бути в цей час київськими воєводами чи каштелянами, ніколи і ні при яких обставинах не посідали цих посад. Тим більше, що вся політика королівської канцелярії після укладання Люблінської унії 1569 р., була спрямована на те, щоб зробити якомога меншим вплив політичної еліти Великого Князівства

Литовського на Київ і Київське воєводство. Це пов'язано з тим, що ці землі недавно перейшли під юрисдикцію Польського Королівства, а у самому князівстві ще існувала потужна антипольська опозиція і тому віддавати відповідальну посаду у новоприєднаному воєводстві литовським опонентам було б абсолютно нелогічно та небезпечно.

Набагато природнішим з цієї точки зору виглядає призначення Станіслава Жолкевського, який походив з власне польських земель та в подальшому брав активну участь у війні з Московським царством, що було вигідне литовцям і певним чином пом'якшувало біль від втрати „своїх” воєводств у 1569 р.

На цьому, здавалося б, можна ставити крапку в проблемі персонального складу київських воєвод початку XVII ст., оскільки спростування перебування воєводою Андрія Сапегі є достатньо вагомими.

Але нова проблема в цьому питанні була створена вже радянською історіографією. У 1971 р. при укладанні „Каталогу документів Київської археографічної комісії. 1369–1899” (Фонд 220. Центрального державного історичного архів України в місті Києві) знову виринає прізвище Сапегі, як вищого київського урядовця. В „Каталозі ...” під № 88 написано буквально наступне – „1609 р. травня 18 Лжедмитрій II наказує київському старості Яну Петру Сапезі поставити коней для армії” [164, с. 37].

Знову Сапега, але вже Ян Петро, який титулюється київським старостою. Однак помилка є в самій титуляції. Окремо титулу і посади київського старости у Київському воєводстві не існувало. Титул старости автоматично належав київському воєводі [266, с. 94], а воєводою в цей час однозначно був Станіслав Жолкевський.

Цікавим є і ототожнення Яна Петра Сапегі київським старостою, який ніколи не мав жодного стосунку до Київщини. Так, він був сином київського каштеляна Павла Івановича та Ганни Ходкевич, народився у 1569 р., також належав до гербу Ліс і був двоюрідним братом великого канцлера Льва. З титулів він мав такі: староста усвязький, полковник його королівської милості. Про молодість його відомо дуже мало. У серпні 1607 р. з намови свого

двоюрідного брата, великого канцлера Льва, під протекцією якого він зростав, Ян Петро пропонує свої послуги Лжедмитрію II у війні останнього з Василем Шуйським. Самозванець добре прийняв Сапегу у вересні 1608 р. в своєму війську, яке чекало сприятливого моменту наступу проти Шуйського, а навесні 1608 р. наказав йому прибути з армією до кордону з Московською державою в кінці липня, що і було зроблено, коли Ян Петро привів з собою тисячу сімсот вояків. У подальшому він практично постійно перебував при Лжедмитрії II і помер у 1611 р. в Кремлі під час облоги [302, с. 621].

Отже і Ян Петро Сапега ніколи не мав відношення до київських посад. Але в цьому випадку проблема помилкової титуляції його київським старостою носить чисто палеографічний характер. Ця грамота, написана досить складним для прочитання московським скорописом, тому помилка в титуляції вірогідно виникла при невірному читанні документа. У звертанні до Сапегі, написано буквально наступне – „нашому пану Яну Петру Павловичу Сопеге, кищелянови и старосте ... святцкому” [22, арк. 1–2]. Тож слово „святцкий” можна однозначно трактувати як усвязький, що безумовно відповідає реальному стану речей. Окрім того, що цю особу зарахували до неіснуючих київських старост через невірне прочитання документа, можливо, що до цієї помилки призвело і місце написання документа – Київ, а отже і людина, якій було віддано наказ асоціювалася саме з київським урядовцем, але зрозуміло, що це також не відповідає дійсності.

Отже, питання про приналежність Яна Петра Сапегі до когороти вищих київських урядовців знімається. Мусимо зазначити, що помилка при публікації документа, певним чином відродила непорозуміння про персоналії київської історії початку XVII ст., але на сьогоднішній день можна вважати це питання остаточно вирішеним в тому, що після смерті Павла Івановича Сапегі у 1580 р. представник цієї родини не займав жодної посади в київській ієрархії, а помилки, що існували в киевознавстві протягом багатьох років викликані некритичним сприйняттям дослідниками історичних джерел.

Призначення Станіслава Жолкевського київським воєводою у березні 1608 р. є досить цікавим з кількох точок зору. По-перше, що одразу на посаду київського воєводи був призначений не місцевий магнат, а вихідець з коронних земель, хоча людина не чужа для цих місць (кілька років перед тим він керував коронним військом проти козаків Наливайка).

По-друге, згідно „канонічної” версії, яка досить довго панувала в польській історіографії, призначення Жолкевського київським воєводою було нагородою останньому за особистий внесок у боротьбу проти рокошан Миколи Зебжидовського, а саме за його участь у битві під Гузовом 6 липня 1607 р., після якої рокош можна було вважати придушеним [309, с. 272]. Проте, згідно іншої версії, незадовго перед битвою з рокошанами, він писав королю про свою хворобу і неможливість через неї взяти участь у бойових діях. Лише згодом, побачивши хто бере гору, Жолкевський приєднався до військ короля. Є версія, що його хвороба була симуляцією [289, с. 353]. Тож король не був до кінця впевнений у лояльності до нього з боку Жолкевського, тому і призначив його на прикордонне воєводство.

По-третє, ще в травні 1603 р. папа Климентій VII писав королю Сигізмунду III, що “твій величності найкраще відомо, яке велике значення має те, хто керуватиме Київським воєводством, дуже наполегливо просимо, щоб у виборі наступника воєводи не забували про пильність та обережність, яких найбільше вимагає справа святої унії” [136, с. 28]. Таким чином, король скористався порадою папи і призначив на київське воєводство католика.

По-четверте, посилаючи звитяжного полководця на прикордонне з ворожою Московською державою воєводство, Сигізмунд III розумів неминучість майбутньої війни. Король хотів мати поблизу театру воєнних дій досвідченого полководця. Так врешті і сталося – Жолкевський більшість часу своєї воєводської каденції перебував у війську, що брало участь у московській кампанії. На наш погляд, це є найбільш вагома причина призначення Станіслава Жолкевського на цю посаду, з огляду на його подальшу діяльність.

Посаду київського каштеляна в цей час (січень 1609–1618 рр.) посідала також тільки одна людина – місцевий князь Юрій Вишневецький, перший католик у давньому православному київському роді [318, с. 560]. Хоча його католицтво і не завадило в квітні 1611 р. незаконно стягати мито з ксендза Олексія Клебана [12, арк. 122].

Вже в кінці московської кампанії, що завершилася Деулінським перемир'ям в 1618 р., Станіслав Жолкевський, який до того ще був і коронним гетьманом, призначається коронним канцлером [287, с. 207]. За його підтримки на посаду київського воєводи 31 березня 1618 р. призначається воєвода подільський, син „великого канцлера”, Томаш Замойський [316, с. 154]. Це призначення для нього однозначно можна розцінити як службове підвищення.

Його діяльність припала на складні часи для міста, зокрема Цецорської і Хотинської воєн, нелегального відновлення православної ієрархії, Львівської конфедерації, козацької війни Марка Жмайла, вбивства київського війта Федора Ходики. До честі молодого “сина магнатського” йому в цілому вдалося впоратися з поставленими перед ним завданнями. Однак в його політичній кар'єрі посада київського воєводи також стала проміжною – у травні 1628 р. помер коронний канцлер Вацлав Лещинський, а вже в липні того ж року Томаш Замойський, якому було тільки тридцять п'ять років, вже тримав малу канцлерську печатку, ставши коронним підканцлером [316, с. 198–199].

За його воєводства посаду каштеляна обіймав представник волинської магнатерії Адам Сангушко – від листопада 1618 р. [60, арк. 42зв–43зв]; який через три роки в жовтні 1621 р. також пішов на підвищення – став подільським воєводою, а в серпні 1629 р. став волинським воєводою [280, с. 464]. У 1621 р. київським каштеляном став Гаврило Гойський, також представник волинської магнатерії, щоправда, який ще з 1604 р. був київським хорунжим. На цій посаді він перебував до смерті у 1632 р. [311, с. 25]. Але обіймав разом з цією посадою і в'язд володимирського старости, якому, напевно, віддавав перевагу [147, с. 301].

Після „навали” на посаду київського воєводи вихідців з коронних земель, в 1628 р. ситуація змінилася – волинські магнати повернули київське воєводство до ареалу свого впливу. В суперечці за цю посаду між собою зішлись представники двох потужних родин – колишній київський каштелян, діючий подільський воєвода Адам Сангушко та брацлавський воєвода Олександр Заславський. Обидва зверталися по допомогу в призначенні до Томаша Замойського і той віддав перевагу Заславському, правда Сангушко отримав титул волинського воєводи, який був в офіційній ієрархії тільки на два щаблі нижче київського. Скоріш за все, що у цьому призначенні зіграла свою роль та обставина, що дружини Замойського і Заславського були сестри – княгині Катерина та Єфросіня Острозькі [275, т.165].

За дуже невеликий термін свого перебування на цій посаді – з серпня 1628 р. до листопада 1629 р. [268, с. 407]; він нічим особливим не відзначився, оскільки це був відносно спокійний час. У 1629 р. Заславський помер у Львові, куди прибув на церковний собор, встигнувши тільки виголосити промову про необхідність об’єднання православної церкви з Римом [295, с. 96].

Наступне призначення після смерті Заславського на київське воєводство просто таки вражає невідповідністю всій магнатсько-шляхетській субординації. На сенаторську посаду, владцем великого воєводства в кінці 1629 р. чи на початку 1630 р. було призначено бідного перемиського шляхтича Стефана Хмелецького, як нагороду за блискучу Бурштинську перемогу над татарами [126, с. 159].

Початок такої швидкої кар’єри новопризначеного посадовця слід шукати в 1621 р., коли він вступив на службу до київського воєводи Томаша Замойського, як охоронець прикордоння. Саме там він здобуває свою найбільшу військову славу звитяжного лицаря, що обороняє вітчизну від татар. За переказами його ім’ям татарські матері навіть лякали дітей [305, с. 95]. В 1624 р. він призначається брацлавським хорунжим [273, с. 319], а у 1625 р. коронний гетьман Олександр Конєцпольський, рушаючи в пруський похід, призначив Хмелецького головним військовим начальником в Україні [126, с. 156].

А на межі 1629–1630 рр. після смерті Заславського він призначається київським воєводою. Безперечно, що це призначення пролобіював Томаш Замойський, який перед тим бачив всі проблеми воєводства, тим більше, що вже були зрозумілими козацькі приготування на Січі для походу на волость.

Таким чином, всупереч традиції призначати на воєводські посади князів із старих, заслужених і багатих родів, Замойський пішов на інший, безпрецедентний крок – задля безпеки воєводства від козацької загрози він поставив Хмелецького на це прикордонне воєводство. Замойський розраховував, що Хмелецький, який користувався високим авторитетом серед пограничного люду, в першу чергу козацтва, зможе якщо не домовитися з ними, то організувати належним чином збройний опір. Проте, ситуація між доцільністю призначення здібного воєводи і порушенням всіх магнатсько-шляхетських устоїв вирішилася сама собою – не встигнувши відвідати центр воєводства, Хмелецький помер в Новому Меджибожі 20 лютого 1630 р. [272, с. 320]. Наслідком цього стало те, що спроба Замойського, який хотів знайти певний компроміс з козацтвом та посилити антитатарські позиції на південному кордоні, не вдалася.

У 1630 р. на київське воєводство було призначено одного з найбагатших магнатів Київщини Януша Тишкевича. Його призначення, окрім того, що Тишкевич мав величезні зв'язки при королівському дворі та прихильність короля, знаменувало собою те, що „старі” князівські роди, які мали вплив у регіоні, в цей період втрачають свої позиції, і до влади приходять магнати „другого ешелону”, які вже не відчували на собі тягара литовсько-руської спадщини, а були вірними синами Речі Посполитої. Він також відзначився у боротьбі проти татар, оскільки у 1623 р. був полонений, а згодом викуплений за великі гроші. В результаті Тишкевич став зятим ворогом татар, але такої військової слави, як його попередник він не мав. Хоча за переказами саме від його руки загинув син Кантемира-мурзи [151, с. 310,345].

Більше цей воєвода відомий тим, що був зятим опонентом ще одного колоритного персонажа Самуїла Лаца, проти якого Тишкевич навіть збирав

посполите рушення чисельністю дванадцять тисяч осіб [233, с. 215–216]. Окрім цього, він, разом з родичами був одним з найбільших хліботоргівців Київщини [253, с. 169].

Час його правління воєводством можна характеризувати, як період неприхованого nepотизму своїх родичів. Так у 1644 р. київським чашником став Феліціал Тишкевич, а в 1646 р. київським підчашим Криштоф Тишкевич [287, с. 206]. Також, відповідно до королівського листа, в липні 1631 р. Януш безуспішно намагався зробити свого родича, уніатського ченця Германа Тишкевича, ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря [112, с. 111].

Цікава ситуація в цей період склалася і з київськими каштелянами. У згаданий період їх відомо четверо: Роман Гойський (1632–1635 рр.), Мартин Калиновський (1635 р.), Олександр Пясочинський (1635–1646 рр.) та Адам Кисіль (1646–1648 рр.) [287, с. 204; 263, с. 109].

Роман Гойський єдиний у цей час, в межах Київського воєводства, успадкував від батька сенаторську посаду каштеляна, що не було дивним для коронних земель Речі Посполитої. Гойські належали до нової генерації руських магнатських родин, які вийшли на історичну арену. Він безуспішно намагався створити ординацію і помер не залишивши нащадків, заповівши всі маєтності сестрі, княгині Соломерецькій [312, с. 26].

Наступний київський каштелян Мартин Калиновський прийняв цю посаду будучи подільським підкоморієм [263, с. 109]. Він брав участь у московській війні, отримав поранення, вірогідно, за ці заслуги став київським каштеляном, але майже одразу в 1635 р. став чернігівським воєводою [272, с. 463]. Ряд істориків виключають його перебування на цій посаді [287, с. 204].

Того ж 1635 р. на його місце прийшов волинський шляхтич Олександр Пісочинський. В королівському привілеї 1620 р. про нього писалось „вміння і дієвість в речах нам є добре відома, коли він заміщав на посаді полоненого вінницького старосту Олександра Балабана [108,с.446]. Його призначення на посаду каштеляна пов'язується з тим, що він мав добрі зв'язки при дворі, зокрема, один з його родичів у 1570–х роках був писарем у королівській

канцелярії [178, с. 818]. Перебування на цій посаді Пісочинського фіксується до січня 1646 р. Коли він помер, сучасник написав про це так – “пан Олександр Пісочинський, каштелян воєводства Київського, по Божому народженню, він живота свого доконав. Людина та була життя побожного, тверезий, учений і мудрий” [152, с. 48].

Після нього, 26 січня 1646 р. на цю посаду призначається знакова постать української історії – Адам Кисіль. В королівському привілеї було сказано, що київська каштелянія йому – це нагорода за участь у військових діях проти Московської держави [112, с. 415].

Після переходу Києва до юрисдикції Корони Польської королівська адміністрація не привела жодної заміни в київському сенаторському корпусі. В подальшому призначення воєвод і каштелянів також залишалось прерогативою короля. Більшість київських воєвод походила з волинської та київської магнатерії. Єдиним винятком у призначенні неродовитої особи на сенаторську посаду було призначення київським воєводою Стефана Хмелецького. Всі воєводи, окрім Василя-Костянтина Острозького, були католиками. Київські каштеляни також були вихідцями Київщини та Волині, але серед них більшість вже була православними та протестантами.

2.2. Київські земські уряди – ієрархія, особистості та функціональні обов'язки

Поруч з головними представниками королівської адміністрації, які були представлені чиновниками, що посідали сенаторські крісла за своїми посадами, велика кількість чиновників обіймала посади у складній ієрархії земських та городських „урядів”. Як вже було зазначено вище, не кожна посада мала якийсь реальний вплив, проте існувала чітка градація, встановлена у 1578 р., щодо формальної послідовності цих урядів. В сучасній українській історіографії питанням вивчення персонального складу київських урядовців, практично ніхто не займався. З боку польських істориків цю проблему досліджував Х.Літвін [287]. Проте, не дивлячись на дуже велике значення цього дослідження, маємо внести власні корективи у вирішення цього історичного питання.

Безумовно, система урядів базувалася не тільки на основі формальної ієрархії, а і часом на неписаних традиційних нормах. Частину земських урядів займали представники шляхти, яка здавна належала до визначних київських родів і їхнє призначення на посади було зумовлене вже самим фактом належності до поважного роду.

Київські підкоморії. Посада підкоморія, який офіційно був першим серед земських урядників була достатньо відповідальною та впливовою. Відповідно до статуту 1566 р. підкоморії мав бути в кожному повіті – „присяглий та оседлий”. Відповідно, ця посада була пожиттєвою. Функції підкоморія окреслювалися таким чином – „по всяких різницях земельних і граничних за відсиленням від суду земського ... виїхавши і оглянувши виводів права, листів і знаків граничних, і свідків ... грунт певний сказати і кордони, копці і знаки граничні учинити і на те листи суду свого під печаткою і з підписом руки своєї дати.” [122, с. 10]. Окрім того, в реальній практиці компетенція підкоморія була ширшою – вимірювання ґрунтів, що діляться; фіксація обводів під час купівлі-продажу тощо [122, с. 10]. Отже, маючи реальні важелі впливу на відносини земельної власності, підкоморій мав вплив на політичну ситуацію в регіоні.

Київським підкоморієм у 1568–1576 рр. був Дмитро Скумин-Тишкевич, який належав до потужного роду литовської магнатрії. Після нетривалого перебування на цій посаді він пішов на підвищення – став маршалком королівським [268, с. 356]. На це місце 10 грудня 1576 р. королівським універсалом було призначено Северина Рутського [39, арк. 93 зв – 94 зв]. Після його смерті у 1579 р. наступний підкоморій згадується у джерелах тільки в 1582 р. Це Щасний (Фелікс) Харленський, який перебував на цій посаді до 1602 р. [122, с. 12]. Дуже вірогідним виглядає той факт, що він обійняв цю посаду в 1579 р., одразу по смерті Рутського. Харленський належав до представників середньої київської шляхти, а перед тим був київським хорунжим.

З 21 листопада 1603 р. до 1619 р. київським підкоморієм був Самійло Горностай [54, арк. 7–7зв], представник давньої місцевої магнатської родини (його пращур Горностай Романович ще у 1486 р. був київським ключником) [269, с. 341]. Це перший протестант, який обійняв таку відповідальну посаду в Київському воєводстві. В 1607 р. він є однією з відповідальних осіб з відбудови київського замку [158, с. 435]. В січні 1608 р. він отримує королівський універсал з вимогою перевірити в київських земських книгах справжність документів, згідно яких шляхтичі Стрибилі володіють Пустовською землею [174, с. 3]. У 1601–1611 рр. кілька разів обирався до сейму, у 1609 р. отримав привілей від короля на збирання мостового мита на р. Ірпінь, а у 1613 р. король віддав йому у пожиттєву посесію Демидів під Києвом. Брав активну участь у походах обох Лжедмитріїв. У 1609 р. зайняв Чернігів, сплюндровавши його повністю, 1610 р. був учасником Смоленської битви. У 1615 р. призначений комісаром на переговори з Московською стороною, які тривали до літа 1618 р., після того брав участь у військових діях і загинув у Москві в 1618 р. [200, с. 63–64].

Після смерті Горностая 12 лютого 1619 р. київське підкоморство отримує Стефан Немирич [58, арк. 129–130]. Це був ще один представник потужної київської магнатської гілки, який був аріанином. Його перебування на цій посаді тривало до 1631 р. [106, с. 359].

У 1631–1639 рр. київським підкоморієм був Філон Воронич [122, с. 12]. Це також представник потужного київського магнатського угруповання. Він був православним, брав активну участь в 1631 р. у створенні Києво-Могилянської колегії – його підпис стоїть під актом з умовами братства до київського митрополита Петра Могили по об'єднанню шкіл [134, с. 414]. Хоча чомусь він не написав поруч з ім'ям свого титулу, як це зробив чашник Філон Стрибиль. Наступного 1632 р. він брав участь в елекційному сеймі Владислава IV [103, с. 220]. Помер Філон Воронич 16 серпня 1639 р. [152, с. 44].

Від 1641 до 1659 рр. на посаді київського підкоморія перебувала непересічна особистість, один з найбагатших та освіченіших магнатів того часу Юрій Немирич [122, с. 12]. Вже при вступі на посаду, складаючи присягу, протестант Немирич насмілювався пожартувати над католицьким за формою текстом присяги про Святу Трійцю, за що потім довго тяглися судові справи з київським біскупом Олександром Соколовським.

Таким чином, можна сказати, що за посаду київського підкоморія, яка була досить впливовою, існувала досить серйозна конкуренція серед претендентів. Тому що той, хто її обіймав, мав величезні повноваження з регулювання землекористування та найчастіше від інших обирався послом на сейм. Мусимо визнати, що з початку XVII ст. ця посада міцно закріпилася за представниками київської магнатурії православно-протестантського віросповідання, які не віддавали її в руки прибульців з коронних земель.

Наступною в ієрархії земських посад після підкоморія йшла посада старости, але, як було зазначено вище, посада київського старости не існувала у самотійному вигляді, а була поєднана із посадою воєводи. Тому наступним за значимістю був „вряд” київського хорунжого.

Київські хорунжі. За офіційною ієрархією посад, хорунжий був відповідальний у воєводстві за боєздатність посполитого рушення під час військових дій. Першим київським хорунжим в поунійний час джерела називають Фелікса Харленського, який вперше згадується на цій посаді 12 червня 1571 р., коли король Сигізмунд II Август за скаргою київського

митрополита Іони наказує „державцям королівських замків і волостей київських і подніпровських” обмежити свавілля королівських ревізорів [170, с. 35–36]. У 1582 р. Харленський пішов на підвищення, обійнявши посаду київського підкоморія.

25 березня 1581 р. на посаду київського хорунжого було призначено Григорія (Яцка) Бутовича [43, арк. 428–429]. Це також представник місцевої шляхти. Він пробув хорунжим до своєї смерті у 1604 р. [269, с. 266]. Під час свого перебування на посаді набув досить великі земельні володіння – Батіїв, Пуків, Михайлів Кут [44, арк. 20–зв24]. Влітку 1585 р. його було покалічено і пограбовано, а слугу вбито внаслідок зіткнення через „давню злобу” з Матвієм Немиричем, який зробив цей напад з своїми людьми [173, с. 24]. Також він та його дружина Ганна Харленська часто згадуються в різних актах [175, с. 47].

У 1604 р. київським хорунжим став впливовий і заможний представник волинської магнатерії Гаврило Гойський. Цю посаду він вірогідно отримав через два чинники: протекцію київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького та через активну участь у війнах Стефана Баторія (Московську та Гданську), відзначився у боротьбі з козацтвом у 1593 р. На початку XVII ст. Гойський був одним з опікунів перших опікунів Лжедмитрія I на території Речі Посполитої [311, с. 25].

Був помічений у активних торгівельних діях з Гданськом. Зокрема відомо, що у 1606–1607 рр. київський хорунжий відправив туди велику кількість попелу і смальцюги [147, с. 241–243]. Проте, як свідчать джерела, він не дуже любив розраховуватися зі своїми боргами. У 1593 р. фігурував у справі про невиплату боргу євреям з Острогу [167, с. 94]; а у 1616 р. вдова київського справці Мишки-Варковського звинувачувала Гойського у невіддачі трьох тисяч злотих [31, арк. 40]; у 1617 р. також через гроші з ним судився пан Порицький [169, с. 131]. Перебуваючи на посаді хорунжого Гойський набув у власність Вишгород і Петрівці [68, арк. 305 зв; 7, арк. 436], які долучилися до його великих маєтностей на Волині. Гаврило Гойський брав активну участь у суспільно-політичному житті. Тому в 1589 р. був обраний представником від Луцького

повіту для коригування Литовського статуту. У 1601, 1611 рр. був трибунальським депутатом, а у 1609 р. сеймовим послом. Як православна людина, взяв активну участь в обороні цієї конфесії. Потім зблизився з аріанами, хоча і не прийняв їхнього віросповідання, але у 1617 р. вже був фундатором зборів „братів польських” у своєму родовому маєтку Гощі. У 1606–1608 рр. активно діяв у середовищі рокошан. Він навіть був в складі делегації від рокошу до короля [311, с. 25–26]. Гойський мав непрості стосунки із сусідами – у серпні 1618 р. невідомо чи з релігійних міркувань, але ним було наслано „моцно і гвалтовно” свого урядника з підданими на сіножать київського домініканського монастиря і забрано сто возів сіна [19, арк. 1034].

У 1621 р. Гаврило Гойський отримує службове підвищення і стає київським каштеляном.

Того ж 1621 р. київським хорунжим було призначено Федіра Єльця. Це також був представник давнього київського магнатського роду, брати якого посідали інші земські посади. Дуже вірогідно, що це призначення було зроблено за протекцією київського воєводи Томаша Замоїського, оскільки, Федір став його сватом після одруження його сина Ремігіана на Силвестрі Замоїській [295, с. 479–480]. За рік до свого призначення отримав від короля привілей на викуп містечка Іванкова [269, с. 384]. Окрім титулу хорунжого, він також був з 1620 р. київським підвоєводою [27, арк. 12] а у 1619 р. титулювався „ротмістром провінції воєводства Київського”. У 1623, 1638 та 1641 рр. був послом на сеймі [269, с. 480]. У 1634 р. Єльцу вдалося здійснити досить вдалу операцію – за протекцією коронного підчашого Яна Даниловича, отримати в оренду право збору доходів від шинкування в місті Києві [90, арк. 1]. У 1646 р. Єлець відмовився від цієї посади на користь свого сина Ремігіана [295, с. 384].

Київські земські судді. Ця посада була однією з ключових у всьому воєводстві, оскільки саме земський суд займався вирішенням всіх цивільних справ шляхетського стану [182, с. 144]. В досить розвиненій правовій державі, якою безперечно була на той час Річ Посполита, основним способом вирішення майнових спорів і конфліктів було звернення до суду. Відповідно, людина, що

посідала посаду земського судді, яка була головною і вирішальною у складі суду, мала багато важелів впливу на шляхту воєводства.

Ми свідомо відійдемо від офіційно встановленої ієрархії посад і будемо розглядати персоналії земських суддів разом з підсудками та писарями, які стояли на два та сім шаблів нижче від земських суддів, бо саме втрюх вони і склали земський суд.

З 1566 р. посаду київського земського судді займав представник потужного магнатського київського клану Йосип Немирич [287, с. 205]. Це була непересічна особистість, що часом шокувала оточуючих своїми епатажними та жорстокими виходками, навіть у той суворий час. Наприклад, у січні 1584 р. київський земський підсудок Богуфал Павша скаржився до житомирського гродського суду на те, що при розгляді справи між суддею Йосипом Немиричем та княгинею Олександрою Вишневецькою, Немирич образив уряд лайливими словами, а потім, вийшовши із зали суду, повернувся разом сином Матвієм (який через рік здійснив напад на київського хорунжого Яцка Бутовича) та великою кількістю слуг, при чому Матвій, хапаючись за шаблю, робив погрози суду [173, с. 10]. Перебування Немирича на посаді земського судді закінчилось у 1598 р.

У наступному 1599 р. київським земським суддею став Ян Аксак [52, арк. 19–19 зв]. В. Антонович дав йому таку характеристику: „Походячи із збіднілого зема'нського роду, він вперто, не гребуючи будь-якими засобами, все життя накопичував майно, залишивши дітям у власність чотири містечка із замками та п'ятнадцять сіл. Своєю кар'єрою Аксак був зобов'язаний, головним чином, своїм юридичним здібностям та знанням. Про нього встановилася думка, як про найдосвідченішого знавця судочинства за Литовським статутом, і сучасники, вихваляючи його, казали, що він міг так обґрунтувати будь-який вирок, що його не наважувався скасовувати ні трибунал, ні королівський асесорський суд. Виконуючи обов'язки київського судді Аксак спирався на свою репутацію першокласного юриста і завжди був готовий, звичайно за

відповідну нагороду, виправдати винного і засудити правого...” [180, с. 208–209].

В принципі погоджуючись з такою характеристикою цієї персоналії, про що кажуть і документи [168, с. 31,66] зазначимо лише, що вірогідно Аксаки, походили з татарського середовища [245, с. 6].

Ян Аксак помер у 1627 р. зумівши передати у спадок посаду київського земського судді своєму сину Стефану. Існує досить цікавий документ, який проливає світло на особливості призначення Стефана Аксака на посаду земського судді. Це лист полоцького католицького єпископа Станіслава Лубенського до Сигізмунда III від 8 серпня 1627 р. – „... щоб ваша королівська милість цю вакантну посаду (київського судді) , після смерті батька за ним підтвердили. Рекомендовав і їх милість пан воєвода київський якості тієї людини і я добре знаю про схильність його до послуг вашої королівської милості та Речі Посполитої. В тих краях немає багато католиків, а цей, як і його батько, є ревним католиком і захищає костьол на кожному з’їзді ...” [112, с. 73–74]. Видно, що клопотання цього біскупа мало вплив, оскільки Стефан Аксак у 1627 р. отримав королівський привілей на посаду земського судді, а свою прихильність католицтву довів тим, що на його кошти був споруджений київський католицький кафедральний костел [240, с. 30]. На цій посаді Стефан Аксак перебував до 1650 р. [287, с. 205].

Київські земські підсудки, які мали бути першими помічниками судді і заступати його на час відсутності, були другими особами в земському суді. У 1566–1574 рр. цю посаду відповідно займав – Федір Тиша-Биковський. Окрім того, що це був місцевий православний шляхтич відомостей про нього поки не виявлено [287, с. 206];

11 квітня 1574 р. земський писар Богуфал Павша отримує від короля вряд київського земського підсудка „ведле елекції повітової” [37, арк. 179–179 зв] у 1579 р. саме він, разом з київським намісником Ружинським мали справу з київськими міщанами, внаслідок чого Стефан Баторій 18 січня 1579 р. видав

окрему грамоту для міщан, яка визначала порядок ведення справ між воєводським урядом та міщанською громадою [72, арк. 1–2].

Наступним київським земським підсудком в 1597 р. став Герасим Сурін, теж представник київської шляхти, який на цій посаді згадується у різних справах. Наприклад, у 1605 р. є рішення трибунальського суду про зловживання київського земського суду в справі визначення кордонів Києво-Печерського монастиря за позовом архімандрита Єлисея Плетенецького. Суд визнав правомірними дії судді Яна Аксака та писаря Івана Лозки. Про Герасима Суріна згадки у вирокі немає, але вірогідно, що його також було виправдано [170, с. 119]. Того ж 1605 р. відбувся судовий процес між панною Немиричовою та київським земським підсудком Василем (вірогідно, що його ім'я було переплутане) Суріном [6, арк. 190].

Наступним київським земським підсудком у 1613 р. став Петро Злотопольський, який перед тим був київським гродським суддею, перший на цій посаді виходець з коронних земель, відповідно католик за віровизнанням [287, с. 206]. Достеменно не відомо причин призначення цієї персоналії на посаду підсудка, проте певне припущення зробити можна. За нього міг клопотатися земський суддя Ян Аксак, для того, щоб мати у себе в помічниках не місцевого шляхтича, а людину зі сторони, на яку йому легше було б впливати. Мотивація перед коронною канцелярією могла бути такою, що ця особа потрібна для зміцнення католицизму у місті. Цю посаду у 1631 р. після смерті Злотопольського зайняв також вихідець з коронних земель Лукаш Вітовський, який перед тим був київським підчашим, а підсудком перебував до 1648 р. [266, с. 570]. Можливо мотивація призначення цієї людини було подібною до попередника.

З іншого боку, посідання цих урядів вихідцями з коронних земель може пояснюватися тим, що Аксаки були частими делегатами до загальних сеймів, де вони мали змогу більше спілкуватись зі шляхтою різних воєводств і, таким чином, знаходити людей, вигідних для себе, яким потім могли робити протекцію, сприяючи призначенню на посаду через королівську канцелярію.

Третій варіант появи їх на Київщині – це участь цих осіб у війнах з Московським царством, а оскільки Київщина була в безпосередній близькості від театру воєнних дій, то деякі персони з польсько-литовського війська могли після війни лишитися тут, розуміючи власну перспективу в нових воєводствах. Цікаве зауваження – земськими підсудками ставали люди, які вже перед тим обіймали якусь посаду у київській адміністративній ієрархії.

Київські земські писарі. Це був найнижчий уряд в складі земського суду. Першим у згаданий період в Києві посаду київського земського писаря займав вже згадуваний Богуфал Павша, якого було призначено у 1566 р. в зв'язку з проведенням земської реформи і введенням в Києві разом з посадою каштеляна, укомплектованого складу земського суду. Він перебував на цій посаді до 1574 р. коли пішов на підвищення, зайнявши посаду київського підсудка [37, арк. 36–36 зв.].

Наступним київським земським писарем став Дмитро Єлець, представник київської шляхти, який обійняв цю посаду у 1574 р. і перебував на ній до смерті у 1598 р. [38, арк. 179зв]. Під час призначення „водлуг статуту” він виграв у трьох претендентів. Мав чотирьох синів, які згодом зайняли різні посади в Київському воєводстві. Похований у Києво-Печерському монастирі [279, с. 43].

Після Єльця посаду писаря обійняв Іван Лозка, ще один представник київського шляхетського роду, рясно представленого у київській воєводській адміністрації. Він посів на цей в'яз у 1599 р. [53, арк. 19зв–20]; а перед тим з 1592 р. до 1598 р. був київським підчашим і перебував на писарстві до смерті у 1608 р. [287, с. 205].

З 1608 по 1613 рр. на посаді київського земського писаря перебував Василь Воронич. Досить цікавим фактом його діяльності є не перебування на посаді, а обставини, пов'язані з його смертю. Петро Могила, роблячи замітки про дива, які відбувалися в Києві, зокрема, писав, що київський земський писар Василь Воронич, „переможений клятим ласуванням” захотів відняти озеро Косор в Межигірського монастиря. Ігумен цього монастиря Гедеон наказав молитися – Воронич занедужав і невдовзі помер [102, с. 53].

Після померлого (тільки не відомо чи від молитов ченців) Воронича, у 1615 р. посаду київського земського писаря обійняв Федір Сущанський-Проскура, який був писарем до 1647 р. [287, с. 206].

Київські стольники. Після посади київського земського судді в офіційно визначеній ієрархії була посада київського стольника. Це була перша суто номінальна посада серед земських посад, оскільки суддя чи підсудок мали визначені функції, а стольник, який мав первісне значення прислужувати за столом сюзерену, давно втратив цю прерогативу. Цієї посади в Києві часів Великого князівства Литовського не існувало. Вона була введена сеймовою конституцією 1578 р., і першим київським стольником 5 липня 1578 р. став Василь Лозка [41, арк. 38зв]. Проте він пробув на цій посаді тільки два роки, бо 25 січня 1580 р. привілей на київське стольництво отримує Семен Немирич [65, арк. 193–194], ще один представник потужного київського магнатського роду.

У 1592 р. київським стольником стає князь Матуш Воронецький, що походив з волинських князів, який перед тим шість років був київським підвоєводою, а потім ще і володимирським підстаростою. Так у 1599 р. існує скарга краківських купців про їх грабунок до володимирського гродського суду, де скаргу прийняв „ Григорій Обух Воцатинський, на місці його милості князя Матуша Збаразького, стольника київського, підстарости Володимирського” [147, с. 230]. Безперечно, князь Збаразький це і є власне князь Вороницький, оскільки тут він іменується не за прізвищем, а за походженням, бо походив зі Збаража і часто іменувався „князь Матуш зі Збаража Воронецький”.

Достеменно відомо, що він був київським стольником до смерті у 1613 р. оскільки про це прямо говориться у привілеї наступному стольникові – „стольниковство київське Вацлавові Вільгорському по смерті Воронецького” [56, арк. 3–3 зв]. Вацлав Вільгорський був на цій посаді до смерті у 1618 р. У 1619 р. стольництво посів корлівський писар і секретар Захараш Божинець Єловицький, який у 1623 р. віддав своє право посесії Нехворостських млинів Янушу Тишкевичу [59, арк. 31–31 зв]. Призначення на цей вряд Єловицького, робилося під його посаду королівського секретаря. Пробув він на цій посаді

точно до травня 1631 р., коли його прізвище згадується в люстрації Київського воєводства [106, с. 372].

З 1631 до 1645 рр. київським стольником був Костянтин Хребтович-Богуринський [287, с. 206]. Це був представник волинської православної шляхти, родич якого був у 1570–1590 рр. архімандритом Києво-Печерського монастиря та єпископом Володимирським і Берестейським [232, с. 359]. Вже у липні 1632 р. він підписався як київський стольник під каптуровою постановою волинського сеймика [103, с. 174], а у липні 1645 р. поставив свій підпис під протестом київської шляхти проти постійного проведення сейму в Житомирі [103, с. 281].

Стосовно посади київського стольника маємо цікаве спостереження – у 1592–1618 рр цю посаду займали колишні київські підвоєводи Матуш Воронецький та Вацлав Вільгорський.

Таким чином, можна казати, що після виконання своїх підвоєводських обов'язків, вони відходили з ключової посади у гродській системі урядів на середню земську посаду. Це можна трактувати так, що посада київського стольника, яка була найвища серед номінальних земських посад, використовувалась для поступового віддалення певних осіб від центру політичного життя. Дещо подібне можна спостерігати і у випадку з Єловицьким, бо королівський секретар отримав найвищу номінальну посаду вірогідно тільки для власної титуляції.

Підчаші. Це також була суто номінальна посада, яка давно втратила актуальність. Першим київським підчашим 5 липня 1578 р. став Стефан Лозка (його батько Василь став стольником) [40, арк. 38зв]. Найбільше, чим прославився в історії Києва цей чоловік, так це, певно, своєю дружиною, яка стала фундаторкою братської школи. Він пробув на цій посаді до січня 1591 р. коли він став маршалком Мозирського повіту і „водле права посполитого, в шацунок аби прийшло і Стефан Лозка тоє з себе зложив” склав повноваження підчашого, а на його місце було призначено його брата Івана Лозку [45, арк. 30–30зв]. 10 вересня 1596 р. король надав Лозці конфісковані в учасників

повстання Наливайка урочище Халеп'я та пляц в Києві [125, с. 45]. Вірогідно, цей достойник мав безпосередню участь в приборкуванні козацької війни, тому і отримав як нагороду ці володіння. Вже у 1599 р. він став київським земським писарем, а київським підчашим став ще один представник цієї родини – Лаврін Лозка. Ще в 1596 р. він титулюється як „жолнер королівський” [125, с. 20]. У жовтні 1600 р. отримує королівський декрет по відібранню в Києво-Печерського монастиря маєтків, що належали Київській митрополії та передачі їх Потію [101, с. 301]. Він перебував на цій посаді до смерті у 1618 р. В серпні 1619 р., на цю посаду було номіновано Лукаша Вітовського [61, арк. 75зв–76]. Дуже вірогідно, що це призначення було як нагорода за участь у Московській кампанії, де він був активним учасником [138, с. 29]. Вітовський згадується на цій посаді у лютому 1620 р. [27, арк. 5] та у травні 1631 р. [107, с. 358]. Проте, вже у 1631 р. Лукаш Вітовський стає київським земським підсудком, а на посаду підчашого приходить, вірогідно, Федір Воронич, який згадується підчашим у листопаді 1632 р. [103, с. 301]. і перебував на ній до 1644 р. Після нього, вірогідно за протекцією київського воєводи, підчашим стає черговий родич київського воєводи Криштоф Тишкевич-Логойський [287, с. 206].

Київські підстолії. Першим київським підстолієм в окреслений період був Василь Мощеницький, який обіймав цю посаду в 1587–1595 рр. [266, с. 570]. Окрім того, що він був православним київським шляхтичем, більше відомостей про нього поки не знайдено. Наступним київським підстолієм був Філон Єлець, що згадується київським підстолієм у 1604 р., але, можливо займав цю посаду з 1595 р. Він був одружений на Регіні Лозчанці, мав сина Олександра, який, прийнявши ім'я Ігнатія, став першим ієзуїтом в давньому православному роді Єльців і був засновником Ксаверівської ієзуїтської колегії. У 1609 р. Філон Єлець був одним з тих, хто свідчив у суді в справі королівського інстигатора про незаконне привласнення Василем Ходикою-Креницьким шляхетства [174, с. 29], а у 1618 р. він судився з паном Волковиським [15, арк. 1013–1014]. Філон Єлець помер у 1625 р. [269, с. 384]. Після його смерті, підстолієм став його брат Костянтин Єлець, який перебував на цій посаді вірогідно до смерті у 1634 р.

[287, с. 206]. З його діянь, джерелами зафіксовано лише те, що у 1628 р. сеймовою конституцією визначено те, що його дружині коронний скарб має повернути певну суму грошей, які раніше Єлець віддав „на потреби вітчизни” [295, с. 478].

Наступним київським підстолієм став православний литовський „варяг” на Київщині Максиміліан Бржозовський, що перебував на цій посаді у 1635–1648 рр. [287, с. 206]. Його діяльність характеризується дуже активним скуповуванням маєтностей – тільки у 1636 р. він купив замок в Трипіллі, місто Демидів, села Германівку, Григорівку, Красне, Халеп’я за величезну суму приблизно у 150 тисяч злотих [179, арк. 59–60]. У 1647 р. його підпис стоїть під актом обрання Йосипа Тризни архімандритом Києво-Печерського монастиря [103, с. 339]. Згодом він став київським каштеляном.

Чашники. Останнім з чотирьох врядів, які було встановлено для Києва конституцією 1578 р. був уряд чашника – також суто номінальна посада, яка не давала жодних практичних преференцій, окрім титульних. Першим цю посаду на постунійній Київщині зайняв, 30 травня 1579 р. Кіліан Лятошинський [42, арк. 179 зв–180 зв]. Відомо, що восени 1581 р. цей київський чашник брав участь у військовій виправі київського каштеляна Михайла Вишневецького на московські прикордонні міста і зарекомендував себе з доброго боку [114, с. 363]. У 1589–1591 рр. згадується київський чашник Микола Лозка [305, с. 195]. Далі у 1591 р. – Василь Козаровський, а у 1592 р. Кірдей Мнишинський [295, с. 570].

З 1594 до 1634 рр. київським чашником була досить відома особистість Філон Стрибиль. Він став чашником за королівським привілеєм 22 листопада 1594 р. [48, арк. 124]. У 1602 р. разом з підвоєводою Вільгорським, проводив дізнання в справі захоплення паном Харлинським ґрунтів Михайлівського Золотоверхого монастиря [133, с. 25]; а у 1609 р. судився з київським підкоморієм Горностаєм [9, арк. 21]. Також займався збиранням нового податку, встановленого сеймом для Київського воєводства [174, с. 39]. У 1625 р., як один з чільних київських урядовців брав участь у військових діях проти козацтва і його підпис стоїть на угоді з козацтвом 6 листопада 1625 р. [104, с. 284]. А в

1631 р. він підписав акт з умовами Київського братства до Петра Могили про об'єднання шкіл [134, с. 414].

Після смерті Стрибиля, у 1634 р. вірогідно не пізніше 1635 р., цю посаду зайняв Станіслав Тишкевич. Безумовно, це відбулося за сприяння його родича, київського воєводи Януша Тишкевича. Він був одружений на Софії Немиричовій і у 1640 р. судився з її братами, які захопили наїздом місто Гощу, села Тудорів, Терентієво, Милятин і Захарів, що мали відійти до неї, після смерті її тітки Олександри Гойської [148, с. 6–8].

Після Станіслава Тишкевича, у 1643 р. на цю посаду прийшов ще один Тишкевич – Фелиціал [287, с. 206]. Він відзначався, як і його родичі, досить крутим нором – у 1646 р. на нього скаржився шляхтич Войтех Славенський, що Тишкевич, віддавши йому в заставу село Половецьке, тричі грабував селян, виганяв їх на панщину на свої маєтності і врешті-решт наслав на село своїх волохів, щоб остаточно його знищити [148, с. 81]. Чашником він був до 1650 р.

Київські ловчі. Це був ще один „новий” титул для українських земель, що з'явився після конституції 1578 р., який мав тільки номінальний характер. Першим на ній фіксується „Лаврін Бережицький, з Бережиць повіту Крем'янецькому” в 1594 р. [269, с.168]. Окрім його волинського походження, джерела поки також нічого не кажуть. Вірогідно, він зайняв цю посаду завдяки протекції князя Острозького. У 1600–1622 рр. київським ловчим був Рафал Вітовський [295, с. 570], який разом з своїм родичем Лукашем походили з коронних земель, але з якихось причин на початку XVII ст. осіли на Київщині. У 1603 р. він брав участь в справі визначення точних кордонів маєтностей зем'янина Василя Креницького [71, арк. 1–2], а також згадується в документах і у 1616 р. [32, арк. 23].

4 липня 1624 р. королівським привілеєм київське ловецтво було надано Вацлавові Змійєвському [62, арк. 360зв–361]. Він згадується в люстрації у травні 1631 р. [106, с. 284]. Проте, вже у 1634 р. в суперечці між київськими ремісниками, підвоєвода Ян Ліплянський титулюється як „підвоєвода, ловчий київський” [213, с. 191]. Таким чином, можна казати і про практику поєднання

двох посад в одній особі – гродського уряду підвоєводи та земського вряду ловчого.

З 1637 до 1646 рр. на цій посаді перебував вихідець з коронних земель, аріанин Стефан Войнаровський [287, с. 206]. Він згадується у актових документах 1640 р., коли віддавав свої маєтності у посесію [20, арк. 428].

Київські війська. Це разом з ловчим, був один з найнижчих урядів в офіційній ієрархії, який, також був суто номінальним. Сучасні дослідники стверджують, що першим київським війським у цей період був Каспар Стужинський (Стужинек), що в 1569 р. згадується як київський ротмістр [177, с. 61]. У 1579 р. в королівському декреті він титулюється як „войський і ротмістр київський” [145, с. 100]. У 1582 р. на цій посаді перебував Григорій Мацевич, „войський і намісник київського воєводи Костянтина Острозького” [173, с. 4].

Єдиною є точка зору про наступного київського військового князя Миколу Ружинського 1591–1592 рр. [295, с. 570]. Відомо, що він був одружений на Гальшці Касперовій [237, с. 66]. У 1591 р. він отримав у дожиттєве володіння певні урочища [46, арк. 41–41зв]. 18 жовтня 1592 р. королівським привілеєм „войское киевское” було надано урожоному князю Дмитру Курцевичу-Булизі [47, арк. 88–88зв]. Перебував він на цій посаді до 1594 р. [287, с. 207], коли його замінив Семен Бутович, що згадується на цій посаді в 1596 р. у вирокі між ним і Лавріном Лозкою, згідно якого Бутович має сплатити останньому 200 кіп грошей за речі Григорія Лободи [125, с. 20]. У 1602 р. на посаду військового номінується Микола Стоїнський [295, с. 570]. Проте перебування на посаді було дуже нетривалим, менше року і дуже вірогідно, що тільки номінальним, оскільки в 1608 р. є згадка знову про київського військового Семена Бутовича, якому було доручено разом з іншими офіційними особами перевірити справжність документів, які давали право панам Стрибилям володіти певними добрами [174, с. 3]. Можна зробити висновок, що Семен Бутович з перервами був київським війським чотирнадцять років. З 1608 до 1618 рр. війським був Ян Блендовський, який у квітні 1611 р. скаржився на ротмістра і поручника Абрама Сенюту та подавав баніцію на пана Олізара Волчковича [93, с. 286–287]. У

1620 р. є згадка про київського військового Войтеха Рильського [295, с. 571], а від 1626 р. київським війським був Петро Стрибиль [295, с. 571].

У 1631 р. згадується чашник і війський Стрибиль Відомо, що чашником в цей час був Філон Стрибиль. Тож вірогідно ревізори помилилися з братами Стрибилями, які займали різні посади. У 1638 р. київським війським став Іван Нечай-Грузевич, що у вересні того ж року судився за ґрунти з київським городським суддею Гуменицьким [122, с. 173]. Він був на цій посаді вірогідно до 1645 р., коли його замінив Павло Боржоцький [287, с. 207].

Київські мечники. Їхня зафіксована кількість є найменшою в згаданий період, оскільки посада ця була однією з найдрібніших в усій системі врядів. Маємо відомості тільки про трьох київських мечників – у 1595 р. згадується мечник Іван Стрибиль [106, с. 41]. В 1611–1632 рр. мечником був Гіполит Родкевич, який ще в 1597 р. отримав у Києві Пищиковське дворище, конфісковане в козака Золотаренка [130, с. 69]. А у 1641–1648 рр. цю посаду обіймав, вірогідно, родич багатого київського підстоля Максиміліана Бжозовського, Мартин Бжозовський [287, с. 207].

Київські скарбничі. Це був останній за значимістю земській уряд в ієрархії посад, які існували в тогочасній Речі Посполитій. Вірогідно, що він був впроваджений пізніше ніж всі інші вряди. Першим у згаданий період на цій посаді фіксується у 1589–1609 рр. Лев Лясота, який перед тим був луцьким підключим і тарговицьким старостою [269, с. 33]. 17 лютого 1609 р. привілей на київське скарбництво отримує дуже цікавий персонаж з київської історії Василь Ходика-Креницький [178, с. 545]. Це один з небагатьох випадків в історії ранньомодерного Києва, коли посаду в земській ієрархії зайняла людина, що отримала шляхетство тільки шляхом одруження на шляхтянці. Дуже вірогідно, що цю посаду він отримав внаслідок інтриг і тільки для підвищення свого власного статусу. З 1618 р. [57, арк. 57–57зв] до 1632 р. київським скарбничим був Ян Древицький, який згадується у 1632 р. послом від Київського воєводства, що був присутній на елекційному сеймі 8 листопада 1632 р. [103, с. 221]. Від

1640 р. до 1667 р. на цій посаді перебував ще один представник роду Вороничів – Даніель-Юрій [287, с. 207].

Таким чином, персоніфікований склад київських земських урядовців польсько-литовського періоду історії Києва можна вважати встановленим.

Окремої уваги заслуговує уряд, який за офіційною класифікацією не вписувався в струнку схему посад, яка була введена від 1578 р., але носій якого мав великий обсяг повноважень та користувався значним авторитетом. Йдеться про посаду *київського городничого*. В сучасних польських авторів немає єдиної думки, до якого типу посад його відносити – чи до земських чи до гродських [287, с. 207; 295, с. 571]. На нашу думку, постановка цього питання взагалі є нелогічною, оскільки цей уряд, що походив своїм корінням у сиву литовську давнину, не міг бути вписаний в струнку, але чужу адміністративну систему. У Польському Королівстві посада, носій якої мав доглядати фортифікаційні споруди міста, називалася буркграбій, але для Києва, було залишено звичний вряд городничого. Городничий призначався особисто королем. У 1567–1570 рр. цю посаду обіймав Михайло Дівочка [287, с. 207]. Вірогідно, це був один з родичів майбутнього київського митрополита Онісіфора Дівочки. Тож, можливо, це був один з випадків родинного nepотизму. У 1571–1575 рр. городничим був Юрій Подбельський, виходець з коронних земель [305, с. 200]. Під 1583 р. є згадка про київського городничого Семена Сингура [287, с. 207]. Після нього на цьому вряді, перебував певний час, померлий у 1598 р. Богущ Гулькевич-Глебовський, який ще в 1572–1573 рр. був київським гродським писарем [287, с. 207].

Київське „городництво і ключництво” 28 лютого 1595 р. було надане Миколі Гулевичу [49, арк. 129 зв–130]. Через два роки, в лютому 1597 р. він отримав від короля млинок в Києві на річці Котир [51, арк. 121–121зв]. Після смерті Гулевича, 30 травня 1607 р. київським городничим було призначено Станіслава Вигуру [55, арк. 171зв–172зв]. Текст цього призначення є досить інформативним, оскільки там перераховуються всі прибутки городничого – „з платою по грошу з диму стороживчизни, а з прибутком сорока кіп грошей

литовських і іншими належностями городницькими, які від підвоєводи київського або міщан тамтешніх на рік брати” [108, с. 374]. У вересні 1606 р. він звинувачувався у грабунку майна церкви Св. Миколи [8, арк. 438], а у липні 1618 р. судився з домініканським кляштором, який привласнив замкові ґрунти [16, арк. 1018]. Рід Вигур залишив значний слід в історії Києва. Село, що назване його ім'ям – Вигурівщина, увійшло до складу сучасного Києва. Перший з Вигур, Ян був „служебником” князя Острозького, а у 1574 р. подарував село Вигурівщину Михайлівському монастиреві [247, с. 160]. Скоріш за все, городничий Станіслав був сином згаданого Яна Вигури і перебував на цій посаді до смерті у 1633 р. а вже 1 березня 1635 р. посаду київського городничого отримує племінник Станіслава, Семен Вигура – „городництво київське Вигурі по стрію своєму” [63, арк. 110–110 зв]. Він був київським городничим до 1673 р.

Отже, в досліджуваній період на земських посадах перебувало понад сімдесят осіб. Саме ієрархія земських посад зазнала найбільшого реформування – її було приведено до польської у 1578 р., коли було введено чотири нові „уряди” – стольника, підстоля, чашника і підчашого. На цих посадах також перебувала київська та волинська некатолицька шляхта, хоча були і випадки присутності чиновників з коронних земель.

2.3. Діяльність та персоналії київських гродських чиновників

Поділ у Речі Посполитій судової гілки влади на кілька відгалуджень, що мали власну спеціалізацію, призвів до того, що і судова ієрархія розділялася на дві великі групи – земські та гродські. Цікаво, що до категорії земських в'рядів відносилися і представники третього судового відгалудження – підкоморського суду, тоді як гродські уряди стояли окремо. В примітивному розумінні, гродські суди були становими шляхетськими судами, що мали займатися переважно кримінальними справами (земські суди мали займатися цивільними справами, а підкоморські – земельними). Проте, реально вся судова система мала набагато складнішу систему, без чіткого кордону між галузевою специфікою.

Київські підвоєводи. Якщо подивитися на реальний стан речей у Києві 1569–1648 рр. то безперечно, що головним постійним представником воєводської адміністрації в місті був підвоєвода, який заступав воєводу під час його відсутності. Тому вивчення персоналій київських підвоєвод є важливим з огляду на їх значну роль в історії міста Києва.

В історичній літературі на сьогодні існує певна плутанина з термінологічним визначенням посади, на якій перебувала людина, заступаючи відсутнього воєводу. Окрім назви власне підвоєводи, вживаються назви „намісник” та „справця”, які трактуються частиною дослідників як синоніми [287, с. 211]. Проте існує ряд документів, які своїм змістом спростовують подібні дефініції. Наприклад, у люстрації староств Київського воєводства 1570 р. серед ревізорів значиться „... Михайло Мишка-Варковський, справця воєводства Київського, староста Гомельський... приїхали до Києва, замка його королівської милості, де був присутнім намісник пана воєводи київського Василь Рай” [106, с. 1].

У лютому 1574 р., коли Трьохсвятительську церкву було віддано священнику Філіпу Одонію, то в листі є такі підписи – „... Владислав, князь Збараський, справця воєводства Київського, державця Потоцький, рукою своєю; Василь Рай, намісник і депутат землі Київської” [238, с. 492].

Ці два фрагменти документів, наведені вище, переконують в тому, що серед цих титулів безперечно існують певні функціональні розбіжності. Офіційним заступником воєводи був підвоєвода, обов'язки якого уточнювались сеймовими конституціями в 1631 та 1633 рр. [159, с. 383–384]. Він був найбільш наділений владними повноваженнями та захищений законом.

Намісник, виходячи з документів, пов'язувався з київським замком, бо постійно маємо намісницьку титуляцію, прив'язану власне до замку. Наприклад, у 1644 р. в заяві до київського гродського суду було написано, що „На вряді гродському, в замку його королівської милості Київському, переді мною, Войтехом Єндровським, понамісником замку Київського...” [148, с. 47].

Стосовно ж компетенції справці, який подібно до намісника призначався особисто воєводою, то в його титуляції більше зустрічається словосполучення „справця воєводства Київського”. З цього можна зробити висновок, що якщо намісник воєводи більше був причетний до київського замку, то справця мав більше опікуватися справами всього воєводства.

Першим у зазначений період справцею київського воєводства був Михайло Мишка-Варковський. У січні 1570 р. він скаржився на бояр князя Острозького [177, с. 26]. Того ж 1570 р. Мишка-Варковський в якості справці був у складі комісії ревізорів, надісланих вальним сеймом, а намісником київського замку в цей час був Василь Рай, який не мав бажання повністю звітуватися перед ревізорами [106, с. 1]. Вірогідно, маючи повноваження від вального сейму, ці ревізори перебирали свої повноваження, через що 12 червня 1571 р. король надіслав листа керівникам подніпровських замків і волостей, де містилася пряма вказівка про припинення зловживань ревізорів [73, арк. 1].

Влітку 1572 р. Михайло Мишка-Варковський отримує службове підвищення у вигляді посади волинського каштеляна і на цьому його київський період в біографії завершується [178, с. 289–290].

У 1570 р. намісником воєводи у київському замку був Василь Рай, що проходив як співучасник у справі грабунку київським каштеляном Павлом Сапегою вірменських купців [147, с. 146]. Після ревізії 1571 р. він згадується у

грамоті про введення на володіння Михайлівським монастирем Орининською землею та Дівич-горою [95, с. 163]. У лютому 1573 р. київський намісник Василь Рай та справця воєводства Київського Владислав Збараський віддали священнику Філіпу Одонію Трьохсвятительську церкву в Києві [238, с. 492]. Тому, вірогідно, справцею Київського воєводства після Мишки-Варковського став Владислав Збараський, але намісником київського замку лишився Василь Рай. Відомо, що Збараський увійшов в конфлікт з київським гродським суддею Іваном Сущинським (Солтаном) [171, с. 83]. Цей справця походив з волинських князів і вірогідно був православним.

У 1575 р. київським намісником став князь Остафій Ружинський [237, с. 66]. Його ім'я з титуляцією київського намісника зустрічається у 1579 р., коли він оголошував королівську грамоту київським міщанам про порядок ведення ними свого судочинства [72, арк. 1–2] та в 1581 р. [237, с. 66]. Перші відомості про нього відносяться до 1569 р., коли він служив у черкаського старости князя Михайла Вишневецького [237, с. 60]. У 1573 р. він був депутатом на елекційному сеймі Генріха Валуа польським-литовським королем [268, с. 286].

Таким чином, про Ружинського можна казати як про представника місцевого князівства, що мав клієнтальну залежність від більш потужного місцевого князя Михайла-Корибута Вишневецького, який у лютому 1581 р. став київським каштеляном. Можливо Вишневецький і протегував Ружинського на цю посаду для контролю ситуації в Києві.

У 1582 р. є згадка про київського намісника Григорія Мацевича. У судовій справі він іменується „войський намісник київського воєводи князя Острозького” [173, с. 4]. Цілком можливо, що ця особа поєднувала в собі дві посади – войського і воєводського намісника. Однак, він пробув на цій посаді не довго. Вірогідно в кінці 1583 р. чи на початку у 1584 р. київським намісником стає волинський князь Матуш Воронецький. Вже у січні 1584 р. на нього скаржиться київський міщанин Василь Кривкович, бо князь відібрав у нього різне майно, яке, правда, згодом повернув [173, с. 5]. У серпні 1584 р. він, вже як головуючий на київському гродському суді розглядає справу між Янушом

Острозьким та Петром Семашком [161, с. 89]. Через рік, у вересні 1585 р. на Воронецького і весь гродський суд скаржитесь зем'янин київської землі Григорій Сокор [173, с. 27]. У листопаді 1585 р. на Воронецького скаржитесь київський магістрат, оскільки той не виконав вимог магістрату з припинення шинкування деякими слобожанами [173, с. 28]. Це був початок досить тривалого конфлікту між київськими міщанами та мешканцями новоутвореної Софійської слободи в Києві [250, с. 171–174].

У березні 1588 р. невгамовний намісник забрав у митрополичого боярина Андрія Залеського половину ґрунту і хлопа та привернув це до своїх володінь. Правда, після листа Острозького він мав все повернути [97, с. 219]. Таким чином, за час свого перебування цей намісник встиг увійти в конфлікт з практично всіма станами, що були представлені у Києві.

З 1592 р. в Києві фіксується вже інший намісник – Філон Стрибиль. В березні цього року київський воєвода Острозький пише „намісникові нашому, урожоному Філону Стриблю”, щоб він жодним чином не намагався привернути під замкове послушення митрополичих слобожан [84, арк. 1–3]. А 5 серпня 1594 р. намісник Київського воєводства Філон Стрибиль прислав возного єнерала для посвідчення фізичних ушкоджень ігумена Межигорського монастиря Йосипа Бобриковича [141, с. 140–141]. Трохи пізніше, 22 листопада 1594 р. Стрибиль став київським чашником [48, арк. 124].

На його місце прийшов ще один представник місцевої аристократії – Ян Аксак, який обіймав посаду намісника у 1594–1599 рр., а після того став київським земським суддею. Цікаво, що саме з прізвиськом Аксака вперше згадується і титул київського підвоєводи – у 1595 р. [122, с. 70]. Можливо саме цей знавець юридичних тонкощів спромігся стати першим офіційним київським підвоєводою, який згідно сеймових постанов мав ширше коло повноважень, ніж воєводський намісник. Аксак вперше почав практику заміни себе як підвоєводи іншими особами. У 1599 р. в одному з документів зазначається: „На вряді його королівської милості гродському Київському переді мною, Криштофом Сулімовським, будучи на місці врядовому від його милості пана Аксака,

підвоєводи київського” [122, с. 114]. Після 1600 р. посада підвоєводи стає набагато більш вживанішою і актуальною в київському середовищі.

З літа 1600 р. київським підвоєводою стає волинський шляхтич Вацлав Вільгорський. У серпні 1600 р. він вже як підвоєвода прийняв заяву Василя Ходики-Креницького про те, що останній втратив документ про своє шляхетство через пожежу в Київському замку, що відбулася наприкінці липня 1600 р. [82, арк. 1–2]. А у лютому 1603 р. вже король Сигізмунд III пише лист до київських урядників, що вони встановили точні межі володінь Василя Ходики-Креницького і підвоєводою знову називається Вацлав Вільгорський [71, арк. 1]. На 1605 р. Вільгорський достатньо вільно почувався в місті, оскільки вже сам призначав своїх заступників – 31 березня 1605 р. у донесінні возних про відібрання в київського священника Філіпа Софійської та Десятинної церков і заборону йому протопопом правити службу, зокрема зазначається: ”На вряді його королівської милості гродському Київському, переді мною Станіславом Вигурою, понамісником київським від його милості пана Вацлава Вільгорського, підвоєводія київського” [225, с. 5–6].

Таким чином, підвоєвода Вацлав Вільгорський вже замість самого воєводи призначав своїх намісників у Києві. На нашу думку, така сміливість підвоєводи пояснюється тим, що старий воєвода князь Василь-Костянтин Острозький був старим і немічним, і тому не міг повністю контролювати діяльність київського підвоєводи, тим більше перебуваючи за межами міста. Вільгорський був підвоєводою до 1608 р., коли в лютому помер воєвода Острозький, а у березні було призначено Станіслава Жолкевського, який призначив нового підвоєводу. Вірогідніше за все Вільгорський перебував на посаді підвоєводи до початку літа 1609 р., тобто до часу, коли згадується новий підвоєвода [98, с. 23]. У 1613 р. він став київським стольником [56, арк. 3–3 зв].

Вацлав Вільгорський був останнім підвоєводою, призначеним воєводою князем Василем-Костянтином Острозьким. Коментуючи політику князя Острозького на призначення кандидатур свого заступника можна зробити кілька спостережень.

По-перше, більше двадцяти років у офіційній документації (вірогідно, що не тільки у документації, але і в повсякденному житті) не вживалася назва підвоєвода, а лише намісник та справця. Це засвідчує як міцність литовських традицій у титуляції заступника, так і намагання князя-воєводи зберігти існуючий стан речей. По-друге, прослідковується тенденція щодо призначення заступників дотримуватись певного паритету, як вихідців з Волині, так і київської шляхти для підтримання певної справедливості між представниками різних регіонів.

З призначенням Станіслава Жолкевського воєводою, він, відповідно, мав призначити і свого заступника. Ним став, єдиний, протягом всього воєводського терміну Жолкевського, безкомпромісний і войовничий волинський шляхтич Михайло Мишка-Холоневський, що вперше виголосив киянам універсал в якості підвоєводи навесні 1609 р. [174, с. 9]. Протягом свого десятирічного підвоєводства Холоневський вперто впроваджував політику свого шефа, постійно маючи конфлікти з різними особами. Також є цікавим поєднання в одній особі титулів підвоєводи і ротмістра київського [13, арк. 320]. Це свідчить про те, що Холоневський перебрав під себе, як власне адміністративні функції, так і функції керівника слабкої та нечисельної, можливо навіть гіпотетичної замкової залоги. Це поєднання є яскравим виразом того, яка політика проводилась київським воєводою і, відповідно, підвоєводою. У травні 1609 р. виник конфлікт між київським уніатським намісником Антонієм Грековичем та ватажками запорізького козацтва, у якому підвоєвода відіграв в цілому нейтральну роль. З одного боку, він дотримувався православного віросповідання і тому, певно, підтримував козацтво у зміцненні ролі православної конфесії. З іншого боку, будучи фактичним керівником корлівської влади у місті, не міг відкрито підтримати братів по вірі проти легітимного і законного з точки корлівської влади уніатського намісника. В подальшій діяльності підвоєводи видно, що конфесійний фактор не грав суттєвої ролі при виконанні ним своїх обов'язків. В 1611 р. на нього скаржився уніатський намісник в Києві Антоній Грекович, звинувачуючи підвоєводу в тому, що він прийняв до внесення у

городські книги фальшивої грамоти, підробленої київськими священниками [101, с. 399].

А у серпні 1618 р. він „моцно і гвалтовно” наслав своїх слуг і гайдуків на добра церков Верхнього Києва – Воздвиження та Трьохсвятительську, які ці добра „побрали і пограбували” [18, арк. 1083]. Навіть не дивлячись на те, що підвоєвода належав до православної церкви.

Смерть київського воєводи Станіслава Жолкевського і прибуття до міста нового воєводи у 1619 р. поставили питання і про нового підвоєводу. У 1620 р. є згадка про київського підвоєводу Миколу Івашевича-Макаревича [266, с. 575]. Хоча достовірність цього підвоєводського призначення є досить сумнівною. Генеалогічний фахівець А. Бонецький жодним чином у його біографії не вказує на його підвоєводство [269, с. 174].

У 1620 р. київським підвоєводою стає Федір Єлець, який через рік став київським хорунжим. Він перебував на підвоєводстві до 1628 р., залишившись після того тільки кивським хорунжим. За час свого підвоєводства Єлець призначав своїм заступником у 1621 р. Олександра Солтана. Останній приймав визнання в княгині Курцевичової [234, с. 325]; у 1626 р. теж заміщав підвоєводу, титулюючись так – „на вряді городському в замку його королівської милості Київського, переді мною Олександром Солтаном, намісником київським, підвоєводства київського” [170, с. 197].

З призначенням у 1628 р. нового воєводи Олександра Заславського в Києві фіксується присутність нового замкового намісника. В серпні 1628 р. таким намісником став Мартин Климович, який завізував лист Мелетія Смотрицького до митрополита Іова Борецького [98, с. 77]. На цього намісника скаржилися і московські купці, яких він разом з київським війтом Созоном пограбував. Помилково ця скарга датована 1645 р. бо це відбулося не пізніше лютого 1629 р. коли помер київський війт Созон Балака [112, с. 406].

На нашу думку, це перший в історії міста випадок, коли дуже важливу і відповідальну посаду у воєводській адміністрації посіла людина, яка походила з незаможної шляхти. В подимному реєстрі Київського воєводства за 1640 р.

Климовичі є одними з найбільшніх шляхтичів, які володіли тільки одним поселенням, що складалося з півдиму [262, с. 93]. Ми припускаємо, що це був випадок, коли на підвоєводській посаді знаходилась людина, що була нещодавно номінована на шляхетство. По-перше, саме прізвище, що є характерним для міщанського стану. По-друге, це прізвище міцно пов'язане з середовищем київського міщанства – у 1575 р. „Домна Малковна Степанова, жона Климовича, міщанка з государського міста київського разом з сином Іваном Степановчем, сином Климовичем” продала комору з місцем міщанину Мітковичу. Під купчою стоїть підпис тогочасного київського вйта Юрія Климовича [70, арк. 1].

Таким чином, можна припустити, що Мартин Климович походив з середовища київського міщанства і недавно отримав шляхетське достоїнство. Тим більше, що призначав його князь Олександр Заславський, який вчився в навчальних закладах Голандії, Франції та Німеччини [295, с. 96], де в нього міг певною мірою нівелюватися шляхетський гонор, і він зміг призначити на відповідальну посаду здібну людину, незважаючи на інші обставини.

Наступні події, пов'язані зі зміною воєвод, безперечно позначилися і на ситуації з призначенням підвоєвод. Наступний, після Климовича, підвоєвода згадується тільки у 1632 р. Це був Олександр Кросницький [305, с. 183]. Окрім того, що це був місцевий київський шляхтич нічого про цю персону поки не відомо.

Восени 1632 р. київським підвоєводою вже був Ян Ліплянський, який 8 листопада значився в цій якості серед послів від Київського воєводства на елекційний сейм Владислава IV [103, с. 220]. У 1633 р. підвоєвода Ліплянський згадується в королівському листі про збільшення капщизни з київських міщан на 400 кіп грошей [143, с. 480]. Також він зустрічається з титуляцією підвоєводи в актах 1636, 1637 та 1638 рр. [27, арк. 1, 14, 24]. Останній раз цей київський підвоєвода згадується у 1641 р., коли розглядав справу між шляхтянкою Марушею Тушевською та тодішнім чернігівським каштеляном Адамом Киселем [148, с. 22].

Під час його підвєводства є відомості про кількох намісників – у 1634 р., коли київські шинки віддавалися в оренду хорунжому Єльцю, в гродські книги цей запис вніс „Станіслав Вигура, городничий та намісник замку київського” [90, арк. 1]. Це один з небагатьох випадків у київській історії, коли намісником підвєводи став городничий, який по суті і був головним у замку. Але вже наступного, 1635 р. запис в гродській книзі веде „намісник замку київського Ян Млотковський”, який того ж року, вірогідно помилково титулюється підвєводою [27, арк. 4, 6]. У грудні 1640 р. у продажний лист між київськими міщанами засвідчує Петро Брудновський, намісник замку київського [82, арк. 1]. У 1645 р. в королівській канцелярії розглядалась справа між намісником замку київського Петром Брудновським разом з підзамчими київськими та отцем Жиховичем, законником Братського монастиря, про поранення останнього і “zdespektowanie” його духовного стану [64, арк. 250–250зв]. Однак казати про перебування Брудновського намісником до 1645 р. є перебільшенням, оскільки дуже вірогідно, що ця справа могла пройти довгий шлях до розгляду у королівській канцелярії, тоді як у Києві вже були інші намісники, діяльність яких зафіксована у місцевих документах. Тому можна відносити цю справу до 1640–1641 рр. У 1641 р. є згадка про київського намісника Федіра Мостицького [305, с. 183].

З 1643 р. в Києві був новий підвєвода Ян Вітинський. Його ім'я згадується з цією титуляцією у вироках 1645 р. [23, арк. 1] та 1646 р. [26, арк. 1]. За його підвєводства маємо відомості про таких намісників – „Войтех Єндровський, понамісник замку київського” приймав заяви до київського гродського суду в квітні 1644 р. [148, с. 47] та у липні 1646 р. [112, с. 431]. А у 1645 р. заяву від шляхтича Івана Коленди на ігумена Микільсько-Пустинського монастиря Ісаю Трохимовича-Козловського у київському гродському суді приймав намісник Станіслав Бочковський [148, с. 65].

Навесні 1646 р. останнім київським підвєводою перед подіями 1648 р. став Олександр Ленкевич-Іпогорський, який так титулюється у 1646 р., коли королівським листом його зобов'язували повернути євреям міста Розвазова

срібла на тисячу злотих [179, арк. 107]. У липні 1647 р. цей київський підвоєвода згадується у конституції варшавського сейму [160, с. 71].

Київські гродські судді. На відміну від земських суддів, які були реальними головуючими на засіданнях земських судів, гродські судді підпорядковувались або воєводі, або підвоєводі, чи навіть їхньому наміснику. З огляду на значимість урядників гродського суду для документації, яка найбільше зберіглася, то з сегментом саме цієї частини номенклатури є найменша кількість питань. Першим у поунійний час гродським суддею був Іван Солтан (вірогідно він походив із середовища київських вірменів) – строк його перебування фіксується від 1572 р. [287, с. 211]. Він згадується також у справі, коли його звинувачували у захопленні в київського митрополита Онисифора Дівочки худоби у 1585 р. [164, с. 32]. Він перебував на цій посаді вірогідно до 1593 р., коли було зафіксовано наступного гродського суддю – Вавринця Козаровського [269, с. 46]. Проте вже у 1595 р. на цій посаді згадується Філон Стрибиль, який одночасно був і київським чашником [106, с. 41]. Джерела чітко фіксують його з подвійною титуляцією. Також цікавим моментом, що доповнює історичну топографію Києва того часу, є згадка про розгляд справи Стрибилем в „домі судовому в Києві” [2, арк. 40], що дає підстави казати про те, що в київському замку існувала окрема споруда гродського суду, яка не зафіксована у люстраціях, бо від неї королівська скарбниця не отримувала зиску і тому, вірогідно, вона не потрапила до люстрації. Він був суддею ще у 1605 р. [5, арк. 126].

У 1606 р. Стрибиля замінив Петро Злотопольський, якого у 1609 р. замінив Михайло Сила-Новицький. Злотопольський згодом у 1614 р. став київським земським підсудком. Сила-Новицький фігурує гродським суддею в різних справах у 1611 р. [10, арк. 84]. Він був суддею до 1613 р., коли на цій посаді з'являється Лукаш Вітовський (який у 1619 р. став і київським підчашим). Вітовський у якості судді згадується у 1622 р. [98, с. 73]. У 1630 р. він став земським підсудком.

У 1632 р. київським гродським суддею був Прокоп Совінський, який був послом на елекційний сейм [103, с. 220]. А з 1633 р. до Національної революції безмінним гродським суддею був Федір Гуменицький [179, арк. 22].

Слід відзначити одну тенденцію – практично всі гродські судді цього періоду, згодом або одночасно з гродським, отримували і земські посади. Це можна пояснити більшою привабливістю земського судочинства, де була більша матеріальна зацікавленість.

Київські гродські писарі. Останнім гродським урядом, представники якого виконували суто функціональне навантаження, були гродські писарі. У 1572–1573 рр. київським гродським писарем був Богуш Гулькевич-Глебовський [287, с. 212], який близько 1598 р. був вже київським городничим, а згодом став ченцем Києво-Печерського монастиря і відписав всі свої добра ігумені Флорівського монастиря Агафії Гуменицькій (вірогідно родичці київського гродського судді) з умовою, щоб вони лишалися у православній вірі [98, с. 58].

У 1575–1576 рр. київським гродським писарем був Богдан Рай [287, с. 212] у 1584–1585 рр. цю посаду займав Лев Верещака, відомий своїм нападом на ротмістра київського замку Валентина Канінського [173, с. 16]. У вересні 1585 р. гродським писарем був уже Іван Черкас [173, с. 27], який перебував на ній вірогідно аж до 1592 р. [266, с. 576].

З 1592 р. до 1600 р. цю посаду обіймав Гіполит Родкевич, який згодом став київським мечником [287, с. 212]. А з 1600 р. писарем був Андрій Сурін, який у 1601 р. судився проти панів Трипільських [1, арк. 37]; у 1602 р. проти київського біскупа [3, арк. 75]. Вже у 1606 р. на місце Суріна прийшов Федір Стрибиль, а Сурін ще в 1617 р. позивався на гродський суд [14, арк. 384]. Федір Стрибиль перебував на цій посаді з 1606 до 1609 рр. [98, с. 21]. А з 1609 р. і до 1628 р. гродським писарем був Павло Реховський [266, с. 576]. З 1632 р. до 1653 р. на цій посаді перебував Войцех Рильський, що одночасно був і житомирським війським [287, с. 212].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що призначення на сенаторські посади в Київському воєводстві здійснювались виключно з волинської та

київської магнатурії, яка достатньо вільно почувала себе в краї, відчуваючи себе повноправними господарями південного сходу Речі Посполитої. Виключенням були призначення Жолкевського та Замойського, які, також були пов'язані з цим воєводством – перший, як воєначальник, що брав участь проти козаків Наливайка, а Замойський одружився в березні 1620 р. на місцевій Ганні Острозькій [316, с. 165]. Тому немає ніяких підстав казати про захоплення влади власне польськими магнатами на українських землях, в тому числі і у Києві. Діяльність цих найвищих представників королівської влади не завжди відповідала інтересам об'єктивного розвитку міста, але в більшості їхні дії сприяли життєдіяльності Києва.

Аналізуючи призначення на київські земські посади, можна дійти висновку, що у своїй переважній більшості на них призначалися представники місцевої шляхти, православні та протестанти, з невеликою часткою католиків. Саме ця ланка чиновників отримала найбільшу кількість нових посад і активно включилася в державне життя Речі Посполитої.

Кажучи про представників київських гродських урядів, слід зазначити, що вони також в основному склалися з місцевої православної шляхти. Їхня діяльність в цілому була подібною до аналогічної діяльності чиновників в інших місцях двуєдиної держави.

Щодо діяльності всієї вертикалі адміністративного управління протягом 1569–1648 рр. слід зазначити, що ця модель управління зазнала найбільшого впливу з боку королівського уряду. Проте київська шляхта достатньо швидко при звичаїлася до нововведень і процес впровадження нових посад з різними функціями відбувся досить оперативно. Персональний аналіз представників королівської влади спростовує усталену в історіографії точку зору про колонізацію і окатоличення представників центральної влади на території України після 1569 р.

РОЗДІЛ 3

Роль міста Києва у політичному житті Речі Посполитої

3.1. Геополітична роль Києва у міждержавних відносинах в Східній Європі у другій половині XVI – першій половині XVII ст.

З входженням міста Києва до складу Корони Польської, яке відбулося на з'їзді, що передував Люблінській унії, розпочався якісно новий етап в житті міста. Незважаючи на недолуго підроблену історичну аргументацію належності міста до Польського Королівства (так званий “Лист лікаря руською мовою викарбуваний”), який начебто доводив належність міста Короні та присяжний лист київського князя Володимира Ягайлові 1388 р. [324, с. 137]; прилучення міста відбулося достатньо безболісно. Досить промовистим фактом, є те, що напередодні складання присяги Сигізмунду II Августу, вже як польському королеві, брацлавський воєвода Роман Сангушко просив “не відлучати” свого воєводства від Київщини [324, с. 138]. Воєвода озвучив не тільки свою думку, а й думку переважної більшості волинської шляхти – “Становище Волині без Київа буде поганим, тому що, по-перше, литовцям будуть залишені ворота, через які вони із злостивості і помсти будуть водити до Волині скіфів, як це робили і раніше. По-друге, цар Московський дуже охочий окупувати Київ, як давню метрополію Русі. Крім того, якщо він залишиться у володінні литовців, неможливо буде його захистити. Й найостанку Річ Посполита ще тому повинна взяти Київ, бо як він залишиться у Литви, їм буде легко заколотити робити” [114, с. 401]. Переважна більшість польських депутатів охоче сприйняла такі прохання і 6 червня 1569 р. було видано королівський привілей на повернення Київського князівства до складу Корони Польської. Дійсно, стратегічне значення міста важко переоцінити в тодішній геополітичній ситуації, враховуючи московський і кримський фактори. Кілька років потому один з

кримських ханів так писав королю Речі Посполитої, вірогідніше за все Стефану Баторію: “Якщо я вийду на Київські гори, то одним оком я б дивився на свій Бахчисарай, а іншим на твій Краків” [239, с. 5].

На нашу думку, існує ще одна дуже серйозна причина такого ланцюгового перетягування воєводств під юрисдикцію Корони Польської. І Роман Сангушко, і князь Василь-Костянтин Острозький мали у власності величезні обшари земель, які були зосереджені на Волині, Брацлавщині і Київщині. Тому вони були особисто зацікавлені у збереженні своїх володінь в одному державному організмі. Тим більше, що руські магнати не висували на з'їзді жодних політичних вимог [299, с. 261].

Слід зауважити, що хоча переважна більшість поляків із захватом сприймала входження Київщини до коронних земель, існувала і протилежна думка, якої дотримувалася частина сенаторів – “Не треба відривати Київ від Литви, казали вони, бо наша оборона слабка, а Київщина вимагає сильної оборони, що мусила б багато коштувати. Ліпше полишити її Литві, аби вона коштами свого скарбу їй допомагала і обороняла, як дотепер робила. Бо нам треба остерігатися, аби не взяти на себе більшого тягару, аніж ми можемо понести своїми силами. Не треба забувати й річної данини (*annua pensio*), що платять Литвини Татарам, як плату за те, що аби вони не пустошили Київщини. Зміркувавши все це, легко переконатися, в які б трати зайшли ми, якби взяли собі Київ, а звідки їх покрити, того не бачимо, бо маємо загальний брак грошей” [192, с. 409].

Однак ці аргументи не вплинули на більшу частину сенаторів і Київ увійшов до складу коронних земель. Вже 6 червня 1569 р. київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький присягнув королеві і зайняв своє місце у сенаті після берестейського воєводи [324, с. 142]. Формально Київ став частиною Корони Польської. 21 липня король видав привілей міщанам, де було проголошено про те, що “повіт і воєводство Київське ... до Корони Польської і як член, від натурального тіла свого відірваний, знову до того ж королівства

прилучений”, і далі підтверджувалися всі їх попередні права і привілеї [115, с. 8].

Єдина, чітко проголошена реакція з боку інших держав на факт переходу Києва до коронних земель, пролунала тільки з боку Московського царства. Іван IV Грозний не визнавав територіальних змін, що відбулися – “новини тут ніякої немає” [210, с. 279]. Московська влада і надалі вважала місто Київ своєю вотчиною – у січні 1570 р., коли посольство Речі Посполитої уклало перемир’я на три роки, то з вуст російських дипломатів лунали думки про те, щоб Сигізмунд II Август поступився „государю нашому прабатьків його вотчини міста Києва і руських міст, які до Києва і Волинської землі” [139, с. 648].

Це питання також піднімалося і у травні 1570 р., в переговорах між послами Речі Посполитої та московськими боярами. Останні погоджувались відмовитись від претензій на Канів і Черкаси, але вимагали „отчини прабатьків” – Київ, Полоцьк і Вітебськ. Посли відповідали, що король може поступитися цими містами, але „панове рада польська і литовська за те будуть стояти і горла свої давати, а тих замків і міст не поступляться” [139, с. 652]. Коли мова зайшла про небезпеку війни Речі Посполитої з Оттоманською Портою, то бояри вказавши на спільного „бусурманського” ворога, запропонували знову таки передати їм „государеву вотчину” Київ, яку „государь наш без труднощів оберегати може, а ви будете в тиші і спокої”, навівши, як приклад Казань та Астрахань [139, с. 654].

Безперечно, що всі ці проекти не виходили за межі дипломатичних розмов, оскільки жодних можливостей військового захоплення міста збройними силами у Московського царства в Лівонській війні не було. Але нас цікавить той факт, що Київ у цей час вже чітко асоціювався в московського істеблішменту як „государева отчина” і, згідно законів патрімоніального права, Москва не заперечувала можливості повернення давньоруської спадщини, де Київ безумовно виступав як символ колишньої величі і могутності. Таким чином,

претензії на місто з боку Московської держави не змінилися внаслідок зміни юридичного статусу Києва.

Джерелами не зафіксовано жодної внутрішньоміської опозиції щодо переходу Києва до юрисдикції іншого державного організму. Міщанство було задоволене підтвердженням всіх попередніх привілеїв, крім того було видано універсал кийвським міщанам про безмитну торгівлю всією територією Речі Посполитої [163, с.43]. Окремі грамоти, які підтверджували всі попередні права і привілеї, отримали кийвські монастирі – 30 травня 1570 р. Печерський [33, арк. 3–13]; 30 травня того ж 1570 р. Микільсько-Пустинний [34, арк. 13–18]; 4 червня Михайлівський Золотоверхий [35, арк. 34–49]. Тож можна казати про безболісний перехід всіх міських суб'єктів до іншого державного утворення.

Подальший бурхливий перебіг подій в державі практично не торкнувся міста – всі потрясіння, які переживала Річ Посполита у зв'язку із зміною королів, не відобразилися на внутрішньому житті міста. “Гендрик французи короновал у Кракове. Гендрик зехав с кролевства” – так байдуже написано про загальнодержавні події 1572–1573 рр. у Київському літописі [120, с. 105].

Проте з боку Московського царства не припинялося продукування різних проектів, де місту Києву відводилася не остання роль. У вересні 1572 р. під час безкоролів'я цар Іван IV (сина якого, Федора, намагалася висунути на престол частина литовської магнатерії), підкресливши неприпустимість запропонованих умов, особливо в частині, де передбачалися територіальні поступки Речі Посполитій, натомість оголосив свої пропозиції. Якщо литовці прагнуть обрати Федора, то вони мусять поступитися його батьку Києвом – “для нашого царського іменування” [257, с. 54].

Взагалі суть російського проекту обрання Федора королем Речі Посполитої зводилася до того, щоб створити союз трьох держав під одним монархом з династичною монархією. Тобто вони хотіли впровадити концепцію розширення давньоруської території і на іноетнічні території. В світлі цієї концепції, саме передача Києва в руки царя, остаточно перетворювала його у правонаступника старих кийвських князів з усіма відповідними історико-правовими наслідками.

Це відображалося навіть у запропонованій титуляції “Божиєю милістю государь, цар і великий князь всея Русі, Київський, Володимирський, Московський, король польський, князь литовський” [257, с. 55].

У лютому-березні 1573 р. переговори про можливого московського претендента на трон Речі Посполитої поновилися. Іван IV Грозний прийняв у Новгороді литовського посла Михайла Гарабурду. Він відкинув кандидатуру свого сина Федора на польський трон, підтримавши австрійського ерцгерцога. Відносно себе, то він прагнув бути обраним тільки великим князем литовським, не відкидаючи, правда, і можливості посісти польський трон. Але за умов спадковості Рюриковичей на польському троні, визнання поляками царського титула, коронація митрополитом Московським в Кракові і відмови Речі Посполитої від Лівонії і Києва [220, с. 86].

У 1575 р., коли знову перед Річчю Посполитою стало актуальним питання про нового короля, знову ж таки, як один з претендетів виступав Іван IV Грозний, який домагався, аби його коронація була проведена “не через арцибіскупа, але через митрополита”, і наполягав, щоб за ним було визнано царський титул, який би починався з Києва, а лише потім йшла Польща. Одночасно було поставлено питання про передачу Києва. В цій східноєвропейській федерації повинна була існувати рада, де б перше місце мав посідати київський воєвода [257, с. 101]. Проте все це так і лишилося проектом.

Обрання королем Речі Посполитої Стефана Баторія у 1576 р. і його агресивна зовнішня політика серйозно вплинули на міське життя. Активізація військових дій проти Московської держави призвела до того, що для міста, на яке Московська держава постійно звертала особливу увагу, було видано низку окремих привілеїв. Безперечно, що у війні, яка почалася, Києву, в якому була дуже зацікавлена ворогуюча сторона, необхідно було надати максимум преференцій для того, щоб виключити будь-яку можливість підігрівання сепаратистських настроїв в міському середовищі.

Протягом 1576–1579 рр. було видано такі накази – 17 листопада 1576 р. грамота київському воєводі князю Василю-Костянтину Острозькому, щоб

“міщани київські на право і вольності свої утисків, образ і шкод не терпіли”. Цією грамотою всі прибулі козаки й купці “так християни, яко і жиди” підлягають магістратській юрисдикції, їм забороняється дрібна торгівля “на лікоть, фунт і золотник”, міщанам же підтверджується право на 5 миль довколо міста рубити дрова. Цим нормативним актом була підтверджена “нав’язка” (фіксована сума штрафу, в разі нанесення їм образи) у 5 кіп грошей литовських для міщан, “котрі на службу нашу проти неприятеля їздять”, а “старші” міщани, які обіймали виборну посаду у цій “нав’язці” були прирівняні до шляхтичів [143, с. 440–441]; 22 листопада 1576 р. король підтверджує міщанську монополію на право пропінації [143, с. 442]; 10 серпня 1577 р. видається грамота про звільнення київських міщан від нововстановленого мита при провезенні товарів сухим і водним шляхом [94, с. 213–214]. Проте, незважаючи на надання низки пільг, король займав жорстку позицію в разі, коли йшлося про військову необхідність. У вирокі між київським воєводою та ремісниками від 11 вересня 1578 р., король наказує не примушувати останніх до виконання замкових повинностей за винятком “потреби військової служби” [107, с. 215]. А 3 квітня 1579 р. король позиває київських міщан до королівського суду по звинуваченні у розтраті “ку властному пожитку” 10 тис. кіп грошів, виданих “на обварованє і поправу міста” та відмову звітуватись перед урядовими комісарами, посилаючись на фальшиву королівську грамоту [163, с. 45].

Трохи пізніше, 12 червня 1579 р. Стефан Баторій видає декрет, в якому зваживши, що дуже багато міщан померло від моровиці, знизив податок майже в чотири рази. Окрім цього в декреті міститься сувора заборона вести тогівлю із запорізьким козацтвом [145, с. 100]. Суворість у відношенні до козацтва пояснюється тим, що все реєстрове козацтво мало перебувати у Московському царстві, де точилися військові дії, а на Низу лишалися тільки ті, хто не потрапив до реєстру і вважалися поза законом. Жорстокість до нереєстровців пояснюється й тим, що за рік до того у 1578 р. відбулася Молдавська кампанія Івана Підкови, яка ледь не коштувала Баторію втрати миру з Оттаманською Портою.

Знову в офіційних документах коронної канцелярії в цьому декреті звертається увага на прикордонне становище мешканців Києва – “маючи погляд на них, на людей окраїнних і на їх небезпеки і утиски, від яких там на прикордонню потерпають” [145, с. 100]. Саме це прикордонне становище міста зумовило особливе відношення до нього центрального уряду. Тим більше, що в цей час точилася Лівонська війна, а поруч була зона татарської небезпеки – у 1577 р. напад було піддано Дубно, а наступного року Острог [120, с. 106]. Далі ми побачимо, що ця мотивація фігурувала і в наступних протекціоністських привілеях для міста – через три роки у листопаді 1581 р. Баторій урівняв урядників Київського магістрату у сплаті штрафів і головщини зі шляхтою, “яко людей українних и яко тих, котрі се службою рицерською войною забавляють” [163, с. 46]. Протягом наступних років Стефан Баторій видав для міста ще кілька привілеїв – 26 лютого 1581 р. заборона київському воєводі збирати капщизну у невизначені строки [143, с. 442]; 21 лютого 1585 р. в суперечці про безмитну торгівлю з Туреччиною та Московським царством, король “прихилився до привілеїв позваної сторони”, тобто міщан, але нагадав киянам їх “кондиції та обов’язки перед державою” [143, с. 444]. Таким чином, можна казати, що сприятлива політика для міста з боку Стефана Баторія обумовлювалася мілітарними цілями і диктувалася військовою та політичною доцільністю під час Лівонської війни.

Смерть Баторія у грудні 1586 р. знову поставила питання про обрання нового короля і в ситуацію вже звично втрутилася московська сторона. В січні 1587 р. у Литву, де була найбільша кількість прихильників московського претендента, прибув дворянин Ржевський з листом до панів-ради, де зокрема говорилося – “ви пани-рада литовська і вся земля Литовська з нами однієї віри і одного звичаю ... начальна держава Київська від прабатьків має належати нашому государю, зараз зневолена, від Литовської держави відірвана до Корони Польської; і не єдиним Києвом польські люди заволоділи у вас, панів литовських і долучили до Польської землі” [255, с. 207]. Саме так, б’ючи по самолюбству литовців, московська дипломатія намагалася досягнути своєї мети.

Мова вже не йшла про спільну кандидатуру від московського уряду на трон Речі Посполитої, а йшлося про можливого спільного государя для Литви і Московського царства з перспективою повернення тих отчин, що зараз належали полякам, і місто Київ у першу чергу. Навесні 1587 р. відбуваються перші спроби діалогу московського уряду з потужними українськими магнатами, князями Василем-Костянтином Острозьким та Янушем Збараським [257, с. 144]. Але рішучі дії шляхетської партії на чолі з Яном Замойським, яка підтримала Сигізмунда Вазу, і швидке проголошення його королем зняли з порядку денного дебати про обрання нового короля [212, с. 220].

Політика нового короля Сигізмунда III, відносно Києва, загалом була сприятливою – було конфірмовано всі попередні привілеї: 10 травня 1588 р. були підтверджені магдебурзькі привілеї [143, с. 446]; 26 травня того ж року міщан було звільнено від старих і нововстановлених мит [163, с. 47]. Після закінчення Лівонської війни Київ перестає бути в особливій мілітарній увазі короля. Вже 23 квітня 1596 р. було конфірмовано лист короля Сигізмунда II Августа про звільнення київських міщан від підводної повинності [50, арк. 156]. Це пов'язується з припиненням військових дій проти Московського царства і непотрібністю великої кількості транспорту в цьому регіоні. Хоча Московське царство постійно тримало в полі зору Київ. Наприклад, у липні 1600 р. на переговорах з делегацією Речі Посполитої, московською стороною було висунуто ідею про створення постійної оборони від татарської небезпеки. Пропонувалося збирати на оборону однакову суму грошей від короля та царя і складувати її в Києві, витрачаючи “для оборони від спільних неприятелів поганих” [140, с. 50].

Наступна масштабна подія, яка безпосередньо торкнулася міста – це похід Лжедмитрія I на Московське царство. Ще в 1602 р., одразу після втечі з Московського царства, самозванець три тижні мешкав у Печерському монастирі, де вперше проголосив себе сином Івана IV Грозного, намагаючись знайти підтримку серед православних магнатів. Він намагався використати Печерський монастир, аби привернути до себе православну громаду Речі

Посполитої [166, с. 7]. Через два роки Лжедмитрій I, можна сказати, тріумфально повернувся до міста – у жовтні 1604 р. він проходив через Київ “з немалим військом”. Київське міщанство “коштом і накладом своїм перевіз зготовивши” зробили величезну послугу претенденту на московський престол. 23 жовтня 1604 р. Лжедмитрій I видає грамоту київському міщанству на вільну торгівлю з Московським царством [95, с. 247]. Сучасники зазначають, що спочатку військо три доби перебувало в місті, а потім відступивши від нього на дві милі розпочало переправу [131, с. 10]. Вірогідно на Київщині існувала опозиція цьому походу. Міщани будували переправу під Вишгородом через те, що Януш Острозький наказав відігнати всі човни і пароми, мотивуючи це тим, що цей похід може викликати козацьке повстання [166, с. 14]. Але військо, переправившись через Дніпро, рушило до Московської держави.

Досить цікавою є ситуація з Лжедмитрієм I, у погляді з різних традицій світобачення у Речі Посполитій та Московській державі. Київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький, будучи громадянином Речі Посполитої, спокійно сприйняв цю авантюру, як напівособисту справу Вишневецьких-Мнішеків, яка принесе тільки клопіт з пересуванням війська, а от московські посланці до Речі Посполитої у травні 1606 р. звинувачували Острозького в тому, що він, православна людина, не повірив грамоті патріарха Іова “і те все в ніщо поставив ... того вора не обличив і не піймав” [140, с. 281].

Іншою значною подією, яка сколихнула всю Річ Посполиту, став рокош Зебжидовського у 1606–1607 рр. На Київщині ситуація була подібна до ситуації в Литві – магнатство намагалося зберігати хоч якийсь нейтралітет, більше прихильючись до короля, а шляхта, не маючи політичних керівників, погано розбиралася в політиці [314, с. 298–299]. Тим більше, що в цих землях набагато більше, ніж в коронних, старі традиції монаршої влади „глибше запустили своє коріння” [297, с. 808]. Також вагомою причиною рокошу було те, що багато рядової шляхти не сприймала єзуїтське оточення короля [284, с. 4]. Але у Києві єзуїтів ще не було взагалі, тому це питання київську шляхту не хвилювало.

Події, пов'язані з війною Речі Посполитої з Московським царством у 1616–1618 рр., також безпосередньо пов'язані з Києвом, як містом-символом. Цікавою є грамота королевича Владислава про його права на російський престол, де він зазначає, що йому вже присягнув київський воєвода Станіслав Жолкевський, який йде на Московське царство „з великою раттю” [94, с. 189]. Таким чином, аргумент про те, що воєвода давньої московської отчини, підтримує Владислава мав би вплинути і на інших мешканців Московської держави у правомірності цієї кандидатури.

Після війни, що закінчилась Деулінським перемир'ям на чотирнадцять років в кінці 1618 р., обидві сторони не вважали, що кордони є незмінними. Отже, досить логічним видається привілей від 15 лютого 1619 р., яким київським міщанам „іж вони мешкаючи на пограниччю неприятельському від Москви і Татар” створювалися надзвичайно сприятливі умови торгівлі, шляхом дозволу євреям виключно оптової торгівлі з киянами і заборони селитися їм у місті [142, с. 192]. В 1624 р. київські міщани були звільнені від обов'язку переслідувати неприятеля за межами Київського воєводства [163, с. 57]. Це було підтверджено і в 1627 р. – „до обозів військових їздити не суть повинні, але тільки в самому воєводстві Київському, коли татари вторгнуть” [143, с. 466]. Безперечно, таке послаблення у повинностях для киян було пов'язано із загальнополітичною ситуацією, коли Московське царство вже не являло собою серйозної небезпеки, а проти татарських набігів активно протидіяло зміцніле Запоріжжя та діяльність окраїнних урядників. Тому цілком логічним виглядає зменшення військового навантаження для міста.

Зміна монархів на троні Речі Посполитої головним чином торкнулася релігійного життя в місті, але в своїх загальних рисах політика Владислава IV продовжила політику Сигізмунда III, яка ґрунтувалася на наданні Києву різних привілеїв, як місту, що є прикордонним з ворожим Московським царством. У лютому 1633 р. місту були підтверджені магдебургські привілеї, міщан було звільнено від звітування про прибутки перед королівськими комісарами і підтверджено право на безмитну торгівлю у всій державі [143, с. 474–479].

Одначе всі ці привілеї було видано під час чергової московської війни 1632–1634 рр., яка закінчилась перемогою Речі Посполитої. Внаслідок Полянського миру, укладеного в червні 1634 р. Сіверщина остаточно переходила до Речі Посполитої. Тоді ж було створено і Чернігівське воєводство.

Отже, Київ фактично втратив статус прикордонного міста, що постійно стикається з зовнішньою небезпекою і вимагає додаткових привілеїв. Це певною мірою відобразилось і на ставленні до міста з боку центральної влади – 19 грудня 1635 р. було видано привілеїв, де збільшувалась сума капщизни – до 800 кіп грошей додавалося ще 400 [172, с. 10].

Разом з тим міщани остаточно отримували право на збір податків з шинків та перевозів і звільнялися від звітності за це перед воєводою. На міщанство також було перекладено обов'язок слідкувати за станом фортифікаційних споруд та запасом зброї. Зважаючи на зменшення зовнішньополітичної загрози, Владислав IV пішов на цей крок, оскільки нічим іншим, як послабленням московської загрози, не можна пояснити те, що найбільш „воєводську” функцію, а саме стеження за оборонними спорудам та зброєю, було перекладено на мирних міщан. В цьому кроці можна чітко відстежити падіння стратегічної ролі Києва, як одного з центрів опору зовнішньополітичним загрозам.

Проте, королівська канцелярія, вірно визначивши падіння стратегічної ролі міста у зовнішньополітичній ситуації, абсолютно не врахувала ступінь внутрішньополітичної загрози. Через три роки 11 червня 1638 р. київський замок було здобуто повсталими запорожцями, а під час боїв він згорів [254, с. 71]. Внаслідок цього, король звільнив місто від податків на 7 років [163, с. 61], а вальний сейм звільнив Київ „прикладом інших міст головних, місто те з передмістями на майбутні часи від всіх постоїв та стацій жовнірських та козацьких” [160, с. 16]. Але сам факт недооцінки зміцнілого козацтва, як одного із серйозних політичних гравців у державі з боку центральної влади, призвів до того, що через десять років золотого спокою місто вийде з-під юрисдикції Речі Посполитої, а згодом східний сусід зміг іменувати свого государя титулом „київський”.

Таким чином, перехід Києва під юрисдикцію Корони Польської відбувся в атмосфері неоднозначності поглядів на цю подію в середовищі польської політичної еліти. Незважаючи на складність процесу перепідпорядкування міста іншому суб'єкту двуєдиної держави, в самому Києві факт переходу був безболісним. І згодом, королівська влада, зважаючи на статус міста, постійно надавала Києву права та привілеї. Безрезультатні та ефемерні дипломатичні спроби повернути місто під свою юрисдикцію відбувалися з боку московського царства у 1569, 1572, 1573, 1575 та 1586 рр.

3.2. Місто Київ у внутрішньополітичній боротьбі в 1569-1648 рр.

У внутрішньополітичній боротьбі місто Київ, як центр однойменного воєводства та найбільше місто Наддніпрянської України, грало велику роль у житті та діяльності українського козацтва. Тому видається доречним, з огляду на ту роль, яку відіграло українське козацтво в житті міста, розглянути цей аспект історії Києва виключно через призму відносин з козацтвом. Тим більше, що без козацтва у місті не відбувалося скільки-небудь значних внутрішньополітичних подій. Протягом часів Речі Посполитої (1569–1648 рр.) відносини між козаками та мешканцями міста зазнали багатьох трансформацій. Тому можна виокремити кілька етапів у взаєминах міщан і козацтва.

Перший етап – момент зародження зв'язків, часом стихійних стосунків без остаточного встановлення постійних відносин (1569–1609 рр.). Другий етап – період найбільшого впливу козацтва на місто, коли воно усвідомлювало свою роль і активно втручалось в життя Києва (1610–1638 рр.). Третій етап – час посилення центральної влади в місті та мінімізації козацького впливу (1638–1648 рр.).

Розглядаючи відносини між Києвом та козацькою спільнотою, слід особливо підкреслити, що місто за своїм геополітичним розташуванням а пріорі було приречене на співіснування з козацтвом. Головний зв'язок відбувався через Дніпро – головну водну магістраль регіону. Показово, що одна з перших згадок про козацтво, пов'язана з Києвом, коли в 1499 р. великий князь литовський Олександр встановив мито, що має збирати київський воєвода з козаків, які „з верхів'я Дніпра і з наших сторін ходять водою на низ до Черкас” [189, с. 106]. В 1548 р. у ревізії Київського замку зазначалося, що „козак або якась людина гість до Києва з верху, з низу або з Запінля прийде, повинен дати кожний обвістки наміснику воєводському гріш” [155, с. 130]. Отже, місто певним чином контролювало всі козацькі водні пересування і ще мало від того зиск, збираючи мито. Природно, що це не подобалось низовикам.

Київ був чітким кордоном між центральною владою, яка мала в місті досить чисельну адміністрацію, та козацькою вольницею. Місто, знаходячись на Дніпрі, себто в безпосередній близькості від козацтва і, не маючи потужних фортифікаційних укріплень, не могло раз і назавжди позбутися впливу низовиків. З іншого боку, Київ не відчував такого потужного перманентного козацького впливу і присутності, як, наприклад, Канів або Черкаси.

Таким чином, міське посполство повинно було постійно балансувати між лояльністю до королівської влади та підтримкою козацтва, зважаючи на внутрішньополітичну ситуацію, а інколи і самому впливати на розклад сил. Зрозуміло, що в самому місті існували різні класи та суспільні прошарки, які постійно підтримували або центральну владу або козацтво.

Перший етап відносин козацтва з Києвом слід починати від переходу міста до складу Польського Королівства в складі новоутвореної Речі Посполитої у 1569 р. і закінчувати 1610 р., коли козацтво радикально і остаточно оформило свою опіку і захист православної церкви. Все це яскраво виражено у листі гетьмана Івана Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Мишки-Холоневського [98, с. 64]. На жаль, цей період характеризується найменшою кількістю документів.

Низька козацька активність на волості (в тому числі і в Києві) впродовж 70-х рр. XVI ст. пояснюється насиченою зовнішньополітичною діяльністю козацтва: молдавські походи 1574–1578 рр., створенням реєстрового козацтва, його участі в Московській війні Стефана Баторія [189, с. 140–151]. У жовтні 1581 р. київський каштелян Михайло Вишневецький за власною ініціативою зібрав на Низу все низове рицerstvo, а також з найманцями відплив водою до міста Трубська і все там спустошили. За це вони вимагали „презенту від короля” [114, с. 363]

В 1584 р. в місті перебував гданський купець Мартин Груневерг, який у своїх нотатках писав про „козаків, яких у місті повно” [207, с. 119]. В листопаді 1585 р. склалася ситуація, коли київський підвоєвода князь Матуш Воронецький змусив київських міщан прийняти до міської в’язниці 11 козаків, звинувачених у

вбивстві королівського посла Глубоцького і виданих козацьким гетьманом князем Михайлом Ружинським. Крім того, Воронецький відмовився надати навіть варту для них [173, с. 28–29].

У листопаді 1586 р. у скарзі слобожан Софійської слободи Верхнього Києва є рядки, де слобожани звертаються по допомогу гетьмана реєстрового козацтва Яна Оришовського [106, с. 255]. Із цієї неконкретної інформації можна зробити висновок, що козацтво мало якесь відношення до новоствореної Софійської слободи, але ці прохання були марними, і в подальшому слобода занепадає.

Наступний епізод київсько-козацьких стосунків пов'язаний з козацькими війнами кінця XVI ст. (дотримуємося саме такої класифікації цих мілітарних подій, запропонованої С. Леп'явком) [226, с. 7]. Взимку 1592 р., під час війни Криштофа Косинського, козаки кілька разів спробували оволодіти Києвом, але невдало [104, с. 34]. Проте в листі Бориса Годунова до козацтва (осінь 1592 р.) зазначається, що козаки у кількості 3 тисяч планують зимувати в Києві [226, с. 60]. Подальший перебіг подій реконструюється з листа київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького: „козаки низові по кількакрат на місто і на замок київський надходили і гармати, які ліпші, порох і всю стрільбу гвалтом побрали, яких до цього часу не повернули” [104, с. 34]. Отже, можна зробити висновок, що протягом січня–жовтня 1592 р. козацтву вдалося контролювати як Поділ, так і Київський замок, але в жовтні під тиском урядових сил козацтво залишило Київ.

В серпні 1593 р. між козацтвом та черкаським старостою Олександром Вишневецьким було укладено угоду, де зокрема зазначалося, що козацтву дозволялося скаржитися на дії старостинської влади безпосередньо київському воєводі [256, с. 306]. Низовики одразу скористалися цим і відправили до Києва двох осіб зі скаргою на Олександра Вишневецького. Однак в Києві ці козаки були ув'язнені за наказом воєводи князя Василя-Костянтина Острозького і піддані тортурам, під час яких один з козаків помер. Також було піддано грабунку майно київських козаків. За одними даними це сталося 10 жовтня 1593 р. [210, с. 291]. За іншими вже 22 вересня 1593 р. Януш Острозький писав,

що „козаки низові ... рушили знову на Київ, Київ кілька днів тому облягали” [226, с. 82]. На нашу думку, козацтво не мало причин відкладати подання скарги на Олександра Вишневецького і тому 22 вересня, як дата появи козаків у Києві є більш переконливою.

Ображене вбивством своїх послів низове козацтво рушило на місто з гарматами і всім військом. За підрахунками Йозефа Верещинського військо налічувало до 4 тисяч козаків [124, с. 13–14]. Від козацького погрому місто врятувало два чинники: перший – делегація від усієї шляхти Київського воєводства, що перебувала в місті на судових рочках на чолі з князем Кириком Ружинським, які врешті домовились про виплату низовикам компенсації у 1,2 тисяч злотих з кишені київських міщан [189, с. 163]; другий – раптовий напад на Січ татар, який змусив запорожців легко погодитися на викуп і відійти [226, с. 84]. Місто, міщани та замковий уряд були врятовані від реальної смертельної загрози.

Наступною яскравою сторінкою, є події пов’язані з козацькою війною Семерія Наливайка. Є відомості, що на початку березня 1596 р. в Києві стояв трьохтисячний загін полковника Саська (Сашка Федоровича, Саська Поповича), який здобув замок на початку року, знищивши всі його укріплення [254, с. 64]. 27 березня загін Матвія Шаули, повернувся з Білорусі і об’єднався з військами Сашка Федоровича. В Києві Матвія Шаулу обрали гетьманом реєстрового козацтва [236, с. 550].

Перед початком нових сутичок з урядовцями на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським, київський біскуп Йозеф Верещинський намагався виступити в ролі миротворця. Він просив Федоровича порвати з Наливайком і просити вибачення у короля, оскільки полковник Сашко Федорович належав до заслужених „старших” реєстрового козацтва [119, с. 268]. Така поведінка „покозаченого біскупа”, засвідчує, що Верещинський, на відміну від переважної більшості тогочасних політиків, дивився на проблему глибше і намагався знайти оптимальний шлях її вирішення, який би задовольнив і козацтво, і уряд.

Окрім того, київський біскуп не звертав жодної уваги на міжконфесійні суперечки, які розгорталися у зв'язку з підготовкою до унії [226, с. 202]. Але всі намагання Верещинського виявилися марними. На початку квітня 1596 р. козацьке військо вирушило з Києва, але вже через три дні отримало поразку під Гострим Каменем поблизу Білої Церкви, де загинув полковник Сашко Федорович, а військо відступило до Трипілля. В цей час київські міщани почали готувати човни для переправи коронного війська на лівий берег [193, с. 225]. Отримавши цю звістку козаки на чолі з полковником Підвисоцьким Дніпром вирушили до Києва, щоб завадити переправі. Одночасно до міста рушили і жовніри Станіслава Жолкевського. Випередивши козаків на кілька годин, 11 травня 1596 р. жовніри вступили до міста [236, с. 555]. Козаки, які обіцяли „місто то і замок ... сплюндрувати і спалити”, були зустрінуті вогнем і місто лишилося практично неушкодженим [154, с. 149]. Козаки закріпилися на лівому березі і не дали жовнірам одразу форсувати Дніпро; бої точилися три дні [189, с. 188].

Київ мав значні наслідки від цієї козацької війни. Ще 4 травня 1596 р. були видані привілеї від короля на майно керівників повстання – Григорія Лободи, Саська Поповича (Федоровича), його племінника Миска [130, с. 64, 65, 67]. Згодом король роздає майно інших учасників повстання – 18 вересня 1596 р. Лаврін Лозка, київський підчаший отримує „пляц пустий в Києві по якомусь Луполозе зраднику нашому” [125, с. 18]; 9 січня 1597 р. король видав Олександрю Вороничу кадук (спадковий привілей на майно осіб, що не мали нащадків або оголошувались зрадниками держави) на два дворища в Києві, які належали козакам, „неприятелям коронним” Якиму Мошейнику і Андрію Кулаку [130, с. 64]; 12 березня 1597 р. король дарує „шляхетному Гиполіту Родкевичу дворище пусте Пищиковське в Києві по місту нашому лежачое по Хоцьку Потаповичу Золотаренку” [130, с. 69]; 14 грудня 1597 р. Юрій Муховецький, становничий королівського двору отримує „данину” у вигляді „будинків три у місті нашому Києві по козаках, як зрадниках речи посполитої ... один по Басенським, другий ... козацький же в якому Янко кравець мешкає, третій по Івнивку” [125, с. 30]; 25

вересня 1599 р. Криштоф Сулимовський отримує кадук „на два будинки в Києві ... Валентовський при вулиці, яка йде з міста до брами ... по Миску Валентовичу, низовому козаку, ... також й інший будинок ... там же в Києві лежить ... по Мойсею Свініці, козаку низовому, яко по людях свавільних” [130, с. 71]; 7 березня 1600 р. шляхетний Войтех Путята, жовнір, отримує будинок з пляцом „недалеко Дніпра і Хрещатика у Києві по збіглому до Москви яко зраднику Матису Матеєвичу Кучівськом” [130, с. 72]; 22 січня 1605 р. пріор Миколаївського Домініканського монастиря Рейнольд Крушинський отримав дім, сад, город, що належали померлому Івану Тиському, який під час „зради і свавільства Наливайкового” був „пушкарем”, себто гармашем в його війську [130, с. 72–73].

З огляду на наведені вище документи можна зробити кілька припущень. Перше, яке цілком співпадає з думкою М. Грушевського, що козацтво мало міцні корені в середовищі київського міщанства [125,с.5–6]. При чому плаци в Києві мали як і низові запорожці (приклад Мойсей Свініця та Миско Валентович) так і козаки „здрайці”, вірогідно, що це були реєстровці. Матис Кучовський в цих документах не згадується як козак, тому можна тільки припустити, що він належав до козацького стану або це був звичайний київський міщанин, який брав участь у козацьких війнах. Цікавість викликає документ про передачу Домініканському Миколаївському монастирю майна Івана Тиського. Він, як гармаш, що міг обслуговувати гармату, але не названий козаком. Походив вірогідно або з ремісників, що знався на зброї чи походив із замкової залоги, але пристав на бік повсталого козацтва. Сам факт передачі його майна лише після смерті свідчить, що позиції урядовців були в місті не досить сильними, бо інакше цей католицький монастир чекало б козацьке випробування на міцність. На користь того, що козацтво входило до міської структури Києва свідчать і факти, на яких ґрунтується гіпотеза походження Богдана Хмельницького саме з київського середовища [245, с. 129–130].

Друге припущення стосується того, що мешканці Києва в залежності від класової приналежності чітко підтримували одну з воюючих сторін. До козацтва

прилучалися представники незаможного і середнього міщанства, ремісники. Більш заможні міщани, купецтво, замковий уряд підтримували урядові війська. Яскравий приклад: київський підчаший Іван Лозка та його брат Лаврін, „жовнір” (згодом теж київський підчаший) Іван отримав від короля за участь проти військ Наливайка урочище Халеп’я та „пляц” в Києві [125, с. 18], а Лаврін все майно Григорія Лободи. І все це не дивлячись на те, що вони були православними, а дружина брата Лавріна Лозки, Стефана, Гальшка в майбутньому засновниця Києво-Братської школи. Отже на цей час класова свідомість київських урядовців у Києві переважала національну.

Третє припущення – після козацьких війн київські урядовці сміливо перебирали на себе майно козаків, тож вони почували себе в місті достатньо впевнено в той час.

В жовтні 1599 р. козаки брали участь в обороні Києво-Печерського монастиря від уніатів – монастирське керівництво „приспособивши до себе гультьяйства, лотров, козаків і інших сторонніх людей немало в Києві” [98, с. 3]

Подальші зв’язки козацтва з Києвом фіксуються між 1599 та 1602 рр., коли гетьман реєстрового і низового козацтва Самійло Кішка „фондацію заложивши” побудував в Києві церкву Миколи Доброго на Подолі. [149, с. 744]. Цей легендарний гетьман довгий час перебував у турецькій неволі і, вірогідно, саме у полоні дав обітницю в разі звільнення збудувати церкву [188, с. 27–30]. Побудова цієї церкви запорозьким гетьманом саме в Києві, пов’язана з Берестейською унією та подальшим наступом уніатської церкви на Центральну Україну. Заснування в Києві ще однієї православної церкви під патронатом козацького гетьмана повинно було продемонструвати уніатам, що козацтво має намір захищати православ’я в цьому місті.

Наступні десять років (1600–1610) козацтво брало активну участь у подіях московського „Смутного Часу”. В жовтні 1604 р. через Київ проходило військо Лжедмитрія I, в якому налічувалось до двох тисяч козаків [189, с. 215]. В цей період козацтво приділяло значну увагу зовнішній політиці і місто вийшло з-під пильної уваги запорожців.

З появою в місті у 1609 р. нового воєводи Станіслава Жолкевського в Києві посилюється тиск на православну церкву. Маючи рішучого та войовничого воєводу-католика (ще в 1603 р. папа Климентій VII у листі Сигізмунду III писав: „Твоїй величності краще відомо, яке велике значення має те, хто керуватиме Київським воєводством, дуже наполегливо просимо, щоб у виборі наступника на посаду воєводи не забував про пильність і обережність, яких вимагає справа святої унії”) [136, с. 28]. Католики і особливо уніати вирішили під його опікою посилити свою присутність в місті. Вже 9 березня 1610 р. в Київ прибув намісник уніатського митрополита Антоній Грекович, який почав активно впроваджувати унію, зокрема заборонивши православні відправи у київських церквах [193, с. 396–397]. А 20 березня 1609 р. Григорій Середа з товаришами, козаками запорозькими вніс протестацію до Київських гродських книг, де відкидав звинувачення Антонія Грековича і відмовлявся від погроз життю намісника [98, с. 58–60].

Факт написання цієї протестації відкриває другий етап відносин міста з козацтвом. Дуже красномовним в цьому документі є речення: „будучи синами тої ж апостольської східної церкви іменем всього війська козаків запорозьких, що з любові своєї до розмноження слави Божої і народу християнського, і до храмів Божих, Церков Господніх, всякими прикрасами їх наділяють, прикрашають і поміч чинять – іменем тих всіх товаришів, що перебувають на службі річ посполитій при його королівській милості, – ми разом з їх милостями панамі, з народом тої православної віри, релігії старожитньої, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинули її і проти завзяття напасників на нашу старожитню православну релігію головами своїми боронити” [193, с. 394–395]. А в листі козацького гетьмана Івана Тискиневича до київського підвоєводи Михайла Мишки-Холоневського від 18 травня 1610 р., окрім відомої погрози вбити як пса Антонія Грековича, також є такі рядки : „За церкву нашу східну і за віру грецьку можемо головами накласти” [98, с. 64–66].

Цитовані вище уривки свідчать про певний зсув в суспільній свідомості козацтва, як сформованого соціального стану. В цих документах, вперше в історії козацтва, воно заявило один з своїх подальших ідеологічних імперативів – захист православ'я. Події в Києві стали тією останньою краплею, що змусила козацтво виступити проти поступу уніатства.

Водночас, православний підвоєвода Михайло Мишка-Холоневський, який уособлював королівську владу і був високим урядовим чиновником протягом 1609–1618 рр. [287, с. 204] мав власні погляди у релігійному питанні. Його позиція в конфесійному питанні також збігалася з козацькою. Тим більше, що інші урядові посади в Києві також належали православним – хорунжий Гаврило Гойський, підчаший Лаврін Лозка, чашник Філон Стрибиль [287, с. 205]. Спільна ворожа позиція щодо уніатів дозволила козацтву в цей період в цьому питанні порозумітися із замковим урядом. Вже в серпні 1610 р. Грекович вказував, що на нього було здійснено замах козаком [98, с. 64–66]. Замкові урядники, в першу чергу підвоєвода, повинні були відповідно своїх прямих обов'язків запобігати свавільству козацтва, однак, фактично, урядники не робили нічого для нейтралізації козацтва, оскільки їхні цілі збігались.

19 квітня 1612 р. до Києва прибув Софійський митрополит Неофіт під охороною козацького загону [101, с. 411]. Він святив церкви, висвячував священників і дияконів, маючи козацький патронат. В 1614 р. відбувається поступове зниження козацької активності, оскільки внаслідок сеймової ухвали 1613 р. проти козацтва було вирішено ввести козацькі залоги по українських містах. Восени 1614 р. в Київ було введено коронні війська, але наступного року залога була виведена в чергову Молдавську кампанію [189, с. 227]. На осінь 1615 р. припадає і створення Київського братства, що, можливо, було пов'язано з цією подією. Тим більше, що низове козацтво відмовилось йти з Жолкевським у Молдавську кампанію – „а не пішли через те, що їх хочуть ляхи в свою людську віру на вернути, і у Києві ляхи руськи церкви попечатали. А у інших порубіжних містах печатати не сміли, бо їх поб'ють черкаси” – сказано в одному з донесень московських послів [117, с. 90].

Наступні два роки не помітно будь-якої козацької активності в місті. Пов'язане це, скоріш за все із південною зовнішньополітичною діяльністю (походи на Кримське ханство і Османську Порту).

Буремний 1618 р. є найбільш показовим у відносинах козацтва і мешканців Києва. 15 лютого було здійснене резонансне вбивство уніатського намісника Антонія Грековича [193, с. 398], а 16 липня було вбито Юзефа Оклинського, слугу Вацлава Садковського, Софійського уніатського намісника [17, арк. 1023].

Жодних реальних наслідків ці вбивства для міщан не мали, бо король мав залучити козаків до війни з Московським царством. Тим більше, що в квітні 1618 р. в місто „на лежу”, себто на постій перед Московським походом увійшло п'ять тисяч запорожців [213, с. 188]. Швидке закінчення Московської кампанії, підписання Деулінського перемир'я 1 грудня 1618 р. [211, с. 255] значно посилили козацьку присутність на Україні, оскільки після війни козацьке військо розмістилося в українських містах. В Києві також розмістився полк запорожців. Козацтво почало втручатися у внутрішні справи міста. На початку 1619 р. київський війт Федір Ходика, лояльний до унії та центральної влади, був тимчасово усунений з війтівства, проте вже восени цього ж року знову знаходився на цій посаді [184, с. 42]. Вірогідно це пов'язано з прибуттям до міста нового воєводи Томаша Замоїського.

Наприкінці 1619 р. Петро Сагайдачний вирушив з основним козацьким військом на Крим, проте козацький вплив на Подніпров'ї залишався вагомим. Наступний 1620 р. знаменував собою пік козацької могутності, коли вони супроводжували ієрусалимського патріарха Феофана, який відновив православну ієрархію в Україні. Окрім власне козацької присутності в місті це стало можливим завдяки і такому чиннику, як зміна воєвод, а також поспішним приготуванням всієї Речі Посполитої до війни з Османською Портою. Майже півроку Феофан безперешкодно перебував в Україні, головним чином в Києві, оточений козацькою охороною, а центральний уряд нічого не міг вдіяти проти цього. Навіть присланий особисто королем для супроводу патріарха чиновник Бартоломей Обалковський нічого не міг протиставити козацькій силі [121,

с. 111]. Козацькі полки перебували на лежі в Києві до жовтня 1620 р. [117, с. 262].

Новостворена православна ієрархія почала функціонувати в нелегальному становищі і тому, природно, головну свою військово-політичну опору бачила в козацтві. Досить промовистим виглядає той факт, що поранений Сагайдачний прибув саме до Києва, де і помер 10 квітня 1622 р. Вдале закінчення Хотинської війни дозволило уряду посилити репресивні дії проти православ'я, відповідно в цю боротьбу втягувалось і козацтво. Посилення репресій було викликане вбивством в 1623 р. у Вітебську уніатського священника Іосафата Кунцевича. Однак в Києві ситуація мала істотні відмінності від загальнодержавної, оскільки козацька присутність давала православним певні гарантії безпеки. У вересні того ж 1623 р. київськими міщанами і козаками було здійснено напад на володіння уніатського митрополита [252, с. 174].

Така конфронтація між козацтвом і православним середовищем з одного боку та центральною владою й уніатами з іншого мала логічно завершитись військовим протистоянням. Після Хотинської війни козацтво не збиралося розходитися по домівках, тим більше вони ігнорували ультимативну сеймову конституцію 1623 р., про скорочення їх чисельності до п'яти тисяч [189, с. 271]. Навпаки козацтво швидко відгукнулось на лист київського митрополита Іова Борецького до запорозького гетьмана, про утиски православ'я в Києві зі звинуваченнями в прихильності унії війта і деяких міщан [112, с. 52]. Гетьман (це був або Оліфер Голуб або Марко Жмайло) [202, с. 109] відреагував швидко. До Києва було відправлено двох полковників з козаками і вони „переимали” прихильників унії [112,с.52], а місту було завдано значної шкоди. Згодом київського війта Федора Ходику було страчено під Трипіллям [184, с. 43].

В повстанні Марка Жмайла, що почалося навесні 1625 р. є відомості про участь киян лише з урядового боку. Під Куруківською угодою 6 листопада 1625 р., яка була укладена з козаками стоять підписи київського воєводи Томаша Замойського, каштеляна Гаврила Гойського, підкоморія Стефана Немирича, чашника Філона Стрибиля [104, с. 284]. Представники з менш

заможних і нешляхетних верств населення Києва брали участь у повстанні на боці козацтва, але документальних підтверджень цьому факту немає. В цьому повстанні, як і у козацькій війні Наливайка, ролі киян чітко розподіляються, класова приналежність переважає національно-релігійну. Наприклад Гаврило Гойський та Філон Стрибиль були православними [287, с. 204–206], але виступили проти козацтва, яке по суті, було єдиним дієвим захисником цієї конфесії.

Протистояння між українською православною шляхтою, яка підтримувала уряд, та міщанством і козацтвом якраз і було тим випадком, коли державно-класові інтереси мали преференцію над національно-релігійними. До Національної революції 1648 р. ці розбіжності між представниками українського народу не були вирішені і у наступних збройних протистояннях козацтва та центральної влади класові інтереси в українській шляхти домінували.

Певному послабленню напруження між козацтвом і центральною владою стало виведення з Наддніпрянської України кварцяного війська в 1626 р., у зв'язку з поновленням польсько-шведської війни [189, с. 280]. В подальшому саме жовнірські постой і були головними каталізаторами козацьких хвилювань.

Наступні три роки (1626–1629) характеризуються відсутністю мілітарних подій між козацтвом та центральною владою, а відповідно і немає інформації про участь киян в цих стосунках. В 1629 р. помер підстаркуватий київський воєвода Олександр Заславський і на його місце, за протекцією коронного канцлера Томаша Замойського, було номіновано Стефана Хмелецького. Він був збіднілим перемиським шляхтичем, який користувався авторитетом серед козацтва [126, с. 156]. В цьому призначенні можна простежити крок королівської влади до порозуміння з козацтвом не лише репресивними методами, а й компромісними. Проте Хмелецький так і не встиг побувати у місті, бо помер 20 лютого 1630 р. Спроба призначити лояльного до козацтва воєводу провалилася. А з початком повстання 1630 р. в місто було номіновано Януша Тишкевича, ревного католика і ворога козацтва.

На весну 1630 р. визріло нове козацьке повстання. Однією з його передумов стало введення в Україну на „лежу” кварцяне військо, яке повернулося з шведського походу в кінці 1629 р. Серед основних кривд, вчинених жовнірами, які були перелічені в листі козаків до коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, зокрема згадується, що „в Києві прийшло року церкви по відправі служби Божої і церква Братська окривавлена була, через їх мосців панів жовнірів” [118, с. 347].

Таким чином, кривавий інцидент, що стався в Київській Братській церкві був одним з формальних приводів до повстання. На користь козацтва був також той факт, що 20 лютого 1630 р. помер номінований на Київське воєводство Стефан Хмелецький, а новопризначений воєвода Януш Тишкевич, ще не прибув у місто для його оборони.

З огляду на стратегічне значення Києва, до нього як і у попередніх випадках рушили обидві ворогуючі сторони. Як і у 1596 р., першими в квітні 1630 р. в місто раніше встигли увійти урядові війська – „жовніри до Києва з тим інтендом (наміром) аби впрод козаків, а затим во всій Україні Русь вистинати аж до Москви” [123, с. 105]. Російські воєводи в цей час доповідали, що „поляків в Києві і біля Києва приблизно 8 тисяч” [112, с. 82]. На чолі передового загону, який увійшов до Києва був сумнозвісний Самуїл Лащ, який простоявши в місті кілька тижнів, рушив на Низ. Трохи згодом у місто увійшов сам Конецпольський з основними силами. Спроба одразу переправитися через Дніпро виявилась невдалою – козаки раптово напали на ту частину військ, що встигли переправитися і ледве не захопили самого коронного гетьмана в полон [123, с. 105]. Тільки згодом гетьману вдалося переправитися на лівий бік Дніпра і вступити в бій з козацькими військами під Переяславом 15–18 травня 1630 р. Відомі жертви цього бою якнайкраще характеризують дуалістичну позицію киян в питанні підтримки козацьких повстань – в цій битві загинув старший син київського митрополита Іова Борецького, Стефан – „поліг межі козаками”; водночас козацькими військами були вбиті близько 20 київських купців, що привезли провіант для урядових військ [123, с. 107].

Одночасно під Києвом діяв козацький загін, який 23–26 травня 1630 р. спалив 50 байдаків і велику кількість менших човнів, щоб урядові війська не могли перекидати резерви під Переяслав [123, с. 108]. Ввечері 27 травня до Києва увійшов загін під проводом Бутлера і Жолтовського, що налічував до тисячі осіб, серед яких було багато німецьких найманців і який прямував на допомогу Конецпольському. Літописець зневажливо пише, що це був „люди королівський, нанятий на єврейські гроші” [123, с. 108]. Вони зупинилися біля Золотих воріт [201, с. 50]. На ранок 28 травня до них дійшли відомості про кількості козаків на чолі з полковником Шульгою, які начебто святкують вдалу операцію в Печерському монастирі. Однак, не отримавши від замкового уряду гармат, які вони просили, це вояцтво не змогло взяти Печерського монастиря – було лише спалено Печерське містечко. Печерський архімандрит Петро Могила, якій переховував в обителі двох шляхтичів, зміг переконати керівників цього війська не штурмувати більше монастир [201, с. 51–52].

Однак бої в Києві точилися ще три дні, козаки не змогли захистити інші православні монастирі і були сильно пошкоджені Микільсько-Пустинний та Іорданський монастирі [254, с. 69]. Трохи згодом це найманське військо, не отримавши платні почало ремствувати, влаштувало „конфедерацію”, вимагаючи грошей, і Конецпольському довелося розраховуватися з власної кишені [123, с. 109]. Уніатський митрополит Вельямін Рутський, намагаючись допомогти Конецпольському, віддав на жовнірів всі гроші, які були зібрані на уніатську школу (40 тисяч злотих), але ці кошти „козаки за Дніпром відняли” [123, с. 109]. Таким чином, нечисленна київська уніатська громада однозначно підтримувала урядові війська.

Як було зазначено вище, Тарас Федорович розумів важливе стратегічне значення міста і намагався подавати допомогу козацьким загонам, що діяли поблизу міста [254, с. 69], але тиск урядових військ і угодовська позиція більшості реєстровців змусили залишити місто під повним впливом урядових сил. Коронний гетьман перед виступом на Низ на початку червня 1630 р. висвятив в київському домініканському монастирі меч на козацтво [123, с. 109].

В цьому вчинку було суто ідеологічне навантаження – ототожнити себе з керівниками хрестових походів, представити козацтво не лише як бунтівників, а і як ворогів християнства, в даному разі католицизму.

Після підписання Переяславської угоди 8 червня 1630 р., яка була найбільш компромісною з боку центральної влади в низці козацько-урядових угод першої половини XVII ст., уряд більш серйозно підійшов до козацької проблеми. На початку 1631 р. „стоїть литовських людей (найвірогідніше реєстровців) в Києві і біля Києва шість тисяч, щоб було чим черкас посмирити” [112, с. 120]. Однак перебування реєстровців у місті повернуло на свою користь новий архімандрит Печерського монастиря Петро Могила. В липні 1630 р. він озброїв біля тисячі своїх селян, які під проводом 150 реєстровців здійснили напад на володіння уніатського митрополита село Зазимово [190, с. 14].

На початку 1631 р., відбулося певне порозуміння між королем та реєстровцями, які довели свою лояльність уряду, але мали власну конфесійну позицію. Протягом 1631 р. відчувається значний вплив реєстровців в Києві. Коли 12 березня 1631 р. помер митрополит Іов Борецький, в першу чергу за підтримки реєстровців, які були в місті, 20 липня 1631 р. митрополиту кафедру зайняв Ісаїя Копинський. Щоб посилити свій вплив новообраний митрополит, який мав суперечності з печерським архімандритом Петром Могилою, здійснює за допомогою реєстровців силову акцію. Реєстрові козаки на чолі з Дем'яном Гарбузом 10 грудня 1631 р. здійснили наїзд на Михайлівський монастир і вигнали звідти його ігумена Філофея Кізаревича, який підтримував Могилу [190, с. 14]. Копинський стверджувався, як митрополит завдяки багнетам реєстровців, значна частина яких перебувала в Києві протягом 1631 р. Наприкінці того ж року реєстровці затримали під містом московського і шведського послів з документами, де пропонувалось низовикам виступити проти короля у війни, що планувалася з Річчю Посполитою. У Києві було скликано раду, внаслідок рішень якої одного з послів було страчено. Навесні 1632 р. гетьман реєстровців Іван Кулага-Петаржицький вирушив з реєстровцями на Запоріжжя [189, с. 288]. 17 березня того ж року гетьман з військом втрутився

в процес створення Києво-Могилянської колегії. В своїх листах вони просили Петра Могилу перенести школу з Печерського монастиря на Поділ [134, с. 418]. А 17 травня гетьман писав київському осавулу, щоб він не втручався в діяльність Могили по об'єднанню шкіл [134, с. 418].

Події, пов'язані зі смертю короля Сигізмунда III та елекційного сейму, також вплинули на Київ – Петро Могила отримав сан легітимного православного митрополита і майже всі київські православні церкви під свою юрисдикцію. Перед тріумфальним поверненням митрополита, влітку 1633 р. київські міщани, піддані Печерського монастиря та козаки „з стрільбою вогнистою” відібрали храм Св. Софії від уніатів [190, с. 530].

Певна розрядка між козацтвом і урядом під час виборів і коронації нового короля Владислава IV мала продовження і в 1634 р., коли московське військо Шеїна спробувало відбити Смоленськ, а Османська імперія також декларувала свої агресивні наміри. В цьому відношенні досить цікавим виглядає компут (список) платного війська Речі Посполитої 1634–1635 рр. В ньому, зокрема, зазначено, що пан Воронич привів 150 козаків, пан Голуб – 100. Через рік пани Олізар та Воронич найняли по сто козаків [251, с. 30]. І Воронич, і Олізар, і Голуб належали до православної шляхти Київського воєводства, а Воронич був київським підкоморієм [251, с. 30]. Отже православна шляхта, в разі зовнішньої небезпеки, знаходила спільну мову з козацтвом. Тим більше слід зазначити, що відбувалось постійне зростання кількості козацтва і напередодні Національної революції 1648 р. [260, с. 249].

В 1635 р. після побудови Кодаку з Києва було виведено жовнірську залогу [135, с. 313]. Однак спокій тривав недовго, лише два роки. В 1637 р. почалося нове козацьке повстання. Кияни за звичним принципом знову розділилися – менш заможні приєдналися до заклику павлюкових універсалів – „не впускали королівських чиновників у місто” [254, с. 71]. А козацький отаман Богдан Кизима очолив один з чисельних повстанських загонів [189, с. 325]. Київські урядники знову виступили у коронному війську Конєцпольського.

На початку 1638 р. в Києві розмістилися значні сили урядових військ на чолі з польним гетьманом Миколою Потоцьким, який влаштував у місті показову страту – „року навесні 1638 Кизима київського сотника і з сином з іншими на палі позабивали біля замку” [146, с. 227]. Отаману Куші там же було відтято голову.

На нашу думку, така жорстокість до повсталих, окрім всього пояснюється тим, що в цій кампанії проти козацтва керували не київські шляхтичі, які мали певні стосунки з козацтвом і тому не вживали надмірної жорстокості, а вихідці з коронних земель Конецпольський та Потоцький, що не відчували різниці між козацтвом та бунтівним хлопством. Також дуже негативно сприймала козацтво і дрібна шляхта – „крові пролиття тяжке вчинив і до убозства не одного привів” – так про Острянина писав київський шляхтич Ян Бінвільський [127, с. 73].

Проте повстання тривало. Правою рукою гетьмана Острянина був отаман Сава з Києва [254, с. 71]. В кінці травня 1638 р. під Київ прибув загін отамана Миколи Бардаченка, який 11 червня здобув Київський замок [254, с. 71]. Під час перебування у місті козацтво агресивно повело себе до митрополита Петра Могили. Їм не сподобалося те, що він напроти кафедральної церкви Св. Софії поставив розп'яття незвичне для Русі, а реставрований дах церкви Спаса на Берестові був схожий на дах костела. Могила навіть був змушений тікати з міста [113, с. 29]. Але вже 22 червня Київ був зайнятий загоном Самуїла Лаща [126, с. 245]. У війську, що виступило проти козаків були окремі загоони київського судді Стефана Аксака, ксендза-єзуїта Ігнація Ельця [126, с. 247]. А вже 9 вересня в Києві відбулася рада реєстрового козацтва, де під тиском урядовців була прийнята сумнозвісна “Ординація”. Однак київські міщани мали свій зиск від цього повстання – в 1638 р. місто було звільнено від податків на сім років [163, с. 61]. А через три роки, у 1641 р. Київ сеймовою ухвалою був звільнений від „стацій та леж жовнірських і козацьких, як місто, що постраждало внаслідок козацької війни” [160, с. 16]. До 1648 р. місто було усунуте від помітного козацького впливу і відносин з ним.

Ще один момент, на якому хотілося б зупинитися детальніше – це питання існування Київського полку. В. Голобуцький стверджує, що приблизно на початку 1626 р. було створено шість полків реєстрового козацтва: Київський, Переяславський, Білоцерківський, Канівський, Корсунський та Черкаський [189,с.278]. Н. Сидоренко пише, що в повстанні 1637–1638 рр. реєстрові козаки Київського полку перейшли на бік повсталих і на чолі київського сотника Кизима вирушили на Лівобережжя [252, с. 176]. На нашу думку, взагалі можна поставити під сумнів існування Київського полку в першій половині XVII ст. По-перше, в історичній літературі невідомо жодного прізвища київського полковника, а Богдана Кизима всі більш достовірні документи називають його сотником.

По-друге, лист Івана Кулаги-Петаржицького від 17 березня 1632 р. де гетьман звертається до київського „отамана і всіх товаришів наши” [134, с. 421] жодним словом не згадуючи про київського полковника.

По-третє, „Ординацією” 1638 р. призначалися полковники – переяславський, білоцерківський, корсунський, черкаський, канівський та чигиринський [126, с. 278].

По-четверте, існування чигиринського полку замість київського є більш логічним і виправданим, з огляду як географічного ареалу поширення козацтва, так і з політичного – воєводська адміністрація не мирилася б з існуванням іншого (був ще й магістрат) не підлеглого владі суб’єкту.

Таким чином, місто Київ у зовнішньополітичній ситуації виступав як суб’єкт, на який, не зважаючи на його юридичний статус, претендував один з головних суперників держави у Східній Європі – Московське царство. Воно не припиняло хоч і ефемерних, але постійних та ідеологічно обґрунтованих (розуміється з власного боку) спроб отримати місто у своє володіння.

В свою чергу чільники Речі Посполитої в своїх спробах утвердитися у Московському царстві спекулювали на історичному минулому міста. В цілому, королівська політика щодо міста була сприятливою, зважаючи на те стратегічне місце, що мав Київ і поступове, але неухильне розширення його прав і привілеїв,

відбувалося не малою мірою і через призму зовнішньої політики. З іншого боку, коли місто Київ почав втрачати своє геополітичне значення, то і політика королівської канцелярії ставала менш протекціоністською, місто переставало отримувати великі пільги та преференції, на основі свого прикордонного статусу.

Аналізуючи всі особливості взаємин між мешканцями Києва та козацтвом можна сказати, що їх стосунки носили чітко виражений класовий характер. Воєводська адміністрація та патриціат міста вбачали в козацтві небезпечних „ребеліантів” і всіляко підтримували дії королівської влади по приборканню та мінімізації козацького впливу, тоді як міський плебс вбачав у козацтві силу, за допомогою якої можна було поправити свій матеріальний стан та знайти притулок в разі розорення чи інших несприятливих обставин. З іншого боку, козацька верхівка намагалася увійти до мешканців міста, купуючи і будуючи тут свої садиби, але не втрачаючи своєї козацької самоідентифікації, а козацькі низи вбачали у місті тільки місце торгівлі після вдалих походів, а також об’єкт для грабунку в разі конфліктів з центральною владою. Козацтво не змогло організаційно закріпитися в Києві – існування Київського козацького полку до 1648 р. на нашу думку є історіографічною помилкою.

РОЗДІЛ 4

Особливості економіко-правового та релігійного розвитку міста в складі Речі Посполитої

4.1. Регіональні відмінності економіко-правового становища Києва

У першій половині XVII ст. у Речі Посполитій існувало приблизно 2050 міських поселень [276, с. 7]. За визнаною класифікацією поділу міст за розміром у цей період до великих міст належали ті, що мали кількість населення понад 10 тис. осіб [276, с. 7]. У 1622 р., коли Київ досяг найбільшої кількості постійного населення у першій половині XVII ст. у місті (якщо враховувати й мешканців Печерського містечка) проживало біля 9 тис. мешканців [218, с. 184]. Подальше зростання міста було припинено внаслідок земельної кризи і, як наслідок, зупинення зростання кількості населення. Загалом на середину XVII ст. міський простір Києва повністю відновився у рамках межиріччя Дніпра, Либіді і Сирця [218, с. 185].

За всіма формальними ознаками місто належало до категорії великих міст Речі Посполитої. Більше того, роль міста, як центра прикордонного воєводства та найбільшої агломерації на величезній території, була набагато більшою ніж подібного йому в центральних регіонах держави. Хоча і рівень урбанізації в кількісному вимірі вдвічі перевищував рівень урбанізації Малої Польщі [219, с. 73–74]. Київ був містом державного значення, на відміну, від переважної більшості невеликих приватних містечок, які належали магнатам і були однією з підвалин магнатської влади і могутності [319, с. 45].

Київ, протягом перебування у складі Речі Посполитої, являв собою, як і більшість великих міст, складний урбаністичний комплекс, який складався з окремих поселень, що мали юридичні та функціональні відмінності. Остаточне формування Києва як міста, що мало всі тогочасні атрибути, відбулося ще

протягом XV – першої половини XVI ст. Тоді Київ перебував у складі Великого Князівства Литовського. Історичний розвиток міст у Князівстві, попри багато спільних рис з Польським Королівством, все ж таки мав значні відмінності [265, с. 50–51]. Тож Київ, увійшовши до Речі Посполитої і підпорядковуючись вже владі Корони, мав призвичаюватись до нововведень.

Однією із спільних рис, що були притаманні містам як Князівства, так і Корони, можна назвати існування виокремлених територій – юридик. Історик Й. Мазуркевич, досліджуючи юридики Любліна, визначав їх як поселення міського типу, засновані на міських землях королівських міст, звільнених з-під влади міста і міських повинностей, які мають власну судову і адміністративну організацію, що підпорядковується верхній владі власника земель [291, с. 127]. Хоча до такого висновку дослідник дійшов вивчаючи тільки юридики Любліна, він екстраполює вищесказане на всі юридики королівських міст Речі Посполитої.

Досліджуючи міста Білорусі, А. Карпачов, вносить певні корективи у це визначення. По-перше, юридиками феодалів були як і реально належні їм території, так і захоплені з порушенням всіх прав. По-друге, не можна казати, що юридики – це поселення, засновані на міських землях. Досить часто у містах східних областей Речі Посполитої юридики королівської адміністрації розташовувались на територіях, що здавна належали адміністрації [216, с. 28–29].

Слушність цих зауважень саме для Києва підтверджується й історичними фактами. Київський магістрат не був власником міської землі, а отримав її в умовне утримання від короля. Королівська влада контролювала розширення Києва, часом порушуючи об'єктивні закони розвитку міста. У 1602 р. було створено Біскупське містечко, яке стало перепорою для просторового розвитку Подолу у найбільш зручному напрямку [218, с. 182].

Так само окремими королівськими привілеями з відповідною мотивацією місто розширювалось в інші боки. У 1619 р., коли магістрату було віддано Щекавицю, то запропонували “всі міщани міста нашого Києва, що за великою

навальністю річки Дніпра під саме місто Київ, не точно, щоб було місце людей осажувати і розширювати, але весняного часу, мало не пів міста вода піднімаючись заливає, від чого не мало людей до Києва приходячи і не маючи на те пляцу, де б під правом міським жити, назад з Києва відходять” [141, с. 59–60]. У 1645 р. знову ж таки для поселення новоприбулих громадян призначено за наказом воєводи Януша Тишкевича місце між старокиївськими валами на косогорах, яке підпорядкувалось магістратові [183, с. 111–112].

Таким чином, кожен крок по розширенню міської території вимагав особистого королівського втручання, тоді як інші великі міста держави мали чітко фіксовану площу (наприклад Львів мав чітко окреслену територію у 100 франконських ланів, це приблизно 2,5 тис. га), де міщани могли на свій розсуд закладати села, городи і отримувати з них прибутки [215, с. 141].

На відміну від інших міст великих міст у нової держави у Києві не існувало компактних національних діаспор. Наприклад вірмени, які ще в 1605 р. успішно конкурували за земельні володіння з Кирилівським монастирем [258, с. 107]. Але київська вірменська громада так і не стала помітною організацією в міському житті і у 1622 р. підпорядкувалася львівській громаді [98, с. 73–74]. У 1633 р. київський магістрат захопив вірменське нерухоме майно [194, с. 136].

Особливим було і становище київської замкової юридики. Її роль була достатньо значною, коли протягом XVI ст. місту загрожувала постійна татарська небезпека. Однак із зменшенням степової загрози протягом першої половини XVII ст., відповідно зменшувалась і роль замкової юридики. Особливістю київської замкової юридики було також те, що хоч вона існувала окремо, але надзвичайно незручне розташування замку, змушувало його підданих мешкати і торгувати на території, що була в утриманні магістрату [213, с. 191]. Міщани замкового присуду також мали відбувати три дні панщини [241, с. 285].

Стосовно ж територій, що змінювали свого власника, то у Києві є приклад створення та функціонування Софійської слободи. У другій половині 80–х років XVI ст. київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький вирішив прискорити темпи зростання Старокиївської гори. Було оголошено створення

Софійської слободи у межах валів Старого городища, котре, як державна власність, було вилучене з відання митрополита і віддане князю Острозькому у умовне держання [218, с. 88]. Як видно зі скарги слобожан від 16 листопада 1586 р. переселенцям були обіцяні стандартні слобідські привілеї на 24 роки і, найголовніше, надано право пропінації [106, с. 253–256]. Такі вигідні умови у новоствореній слободі сприяли її активному заселенню і розвитку. Природно, що право шинкування у слободі сильно вдарило по кишені магістратських міщан, які почали втрачати свої прибутки від продажу алкоголю і вони пішли на рішучий крок – відмовились від ведення власного шинкування і, як наслідок, платити з нього капщизну [141, с. 50–53].

З приводу цих подій намісник київського воєводи князь Матуш Воронецький заявив, що він втратив єдине джерело свого існування – 2 тис. злотих, що платили йому магістратські міщани. Відтак, він вимагав від слобожан або сплачувати йому щороку по чотири копи грошей з шинку (всупереч слобідським привілеям), або припинити шинкування взагалі. Треба думати, що намісник закладав у суму можливої компенсації з слобожан рівнозначну тій, що платили йому магістратські шинкарі. Отже, в залежності від того, які саме гроші (польські чи литовські, на жаль документи цього не уточнюють) він вимагав, у Софійській слободі мало б бути 3 чи 4 шинки.

Воєвода князь Василь-Костянтин Острозький став на бік свого намісника і заборонив виробництво алкоголю у слободі. 5 листопада 1586 р. коли князь-воєвода від'їхав з Києва, дружина Воронецького “наславши квалтовне слуг своїх” силовим способом припинила шинкування на слободі, а деяких слобожан було ув'язнено у магістратській в'язниці і відпущено лише під заставу і обіцянку, що вони не вироблятимуть алкоголь [106, с. 253–256].

М. Володимирський-Буданов трактував цю подію, як один з прикладів свавілля місцевих урядовців, внаслідок якого Софійська слобода припинила своє існування [106, с. 101–105]. Сучасний дослідник С. Климовський, не погоджуючись з таким висновком, стверджує, що Софійська слобода занепала не від свавілля місцевих урядовців, а внаслідок загальної соціально-економічної

ситуації, коли перетнулися інтереси новоосілих слобожан і київських магістратських міщан. Очевидно, ця територія, зберігаючи статус слободи, але без основних слобідських привілеїв, після подій 1586 р. була знову повернута митрополиту [218, с. 89–91].

За повідомленням Феодосія Софоновича у 1633 р. слобода разом із Софійським собором і Десятинною церквою, були відібрані від уніатів (до яких юридично відійшли після 1596 р.) і передані православному митрополитові Петру Могилі [146, с. 226]. Таким чином, бачимо приклад того, що в Києві юридики змінювали свого власника. Але документи періоду з 1586 до 1633 рр. малюють ще цікавішу картину життєдіяльності цієї юридики.

Вже 8 березня 1592 р. київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький в листі до свого намісника Філона Стрибиля згадує про кривди, що чинив намісник софійським слобожанам і вимагав “послушенства” у вигляді виконання повинностей на київський замок. Острозький забороняє це робити надалі як самому наміснику так і його наступникам, оскільки вся влада над слобожанами віддана митрополиту [84, арк. 1].

Отже, цей лист підтверджує припущення С. Климовського про те, що ця слобода перейшла після 1586 р. під владу митрополита. Також зміст цього листа дозволяє стверджувати, що київський воєвода усвідомив безперспективність проекту заснування в місті іншої юридики з альтернативним магістратському шинкуванням. Тому надалі воєвода князь Василь-Костянтин Острозький проводив політику невтручання замкової адміністрації в справи митрополичої слободи.

У березні 1608 р. король Сигізмунд III пише листа київському підвоєводі Вацлаву Вільгорському, в якому підтверджує належність Софійської слободи митрополитові – в даному разі уніатові Іпатієві Потієві. В якості доказів згадується лист покійного воєводи Острозького (вірогідно 1592 р.). Тому король вимагає припинити з боку підвоєводи будь-які зазіхання на слободу [85, арк. 2–5]. Зміст цього листа дозволяє зробити припущення, що з укладанням Берестейської унії 1596 р. Софійська слобода автоматично перейшла під

юрисдикцію єдиного легітимного уніатського митрополита. Агресивні дії підвоєводи Вільгорського по змушенню слобожан до повинностей на замок, судячи з листа датованого 30 березня 1608 р., збігаються зі смертю старого воєводи у лютому того ж року. Підвоєвода Вацлав Вільгорський, користуючись цією подією та відсутністю уніатів в місті, спробував повернути слобожан під замкову юрисдикцію. Реакція короля, зацікавленого у підтримці уніатів в оплоті православ'я, змусила підвоєводу відступитися.

Продовження конфронтації між слободою та замковим урядом, відбулося з призначенням київським воєводою рішучого та енергійного Станіслава Жолкевського у 1609 р. Про стосунки між уніатською капітулою на чолі з Іпатієм Потієм та київським замковим урядом свідчить випис з гродських книг Брацлавського воєводства від 22 травня 1612 р., де зазначається, що київський підвоєвода Михайло Мишка-Холоневський “квалтовне слободу вибив і до замку повернув” [86, с. 1–2]. Подальший хід справи відображено у двох документах. Перший – це випис від 17 травня 1613 р., який засвідчує, що процес між воєводою та митрополитом з усією капітулою розглядається вже у Головному Люблінському трибуналі [87, с. арк.1]. Другий – це випис з Володимирських гродських книг від 24 липня 1615 р., де зазначається, що сума збитків від наїзду становить три тисячі кіп грошей литовських [88, арк. 1–2].

Чим закінчилася ця справа невідомо, але можна припустити, що зі смертю Іпатія Потія у липні 1613 р. судовий процес позбувся своєї напруженості, а із загибеллю Станіслава Жолкевського у 1619 р. взагалі втратив сенс.

Зацікавленість замкового уряду в підкоренні слободи, яку вперше виявив Стрибиль у 1592 р., а продовжили Вільгорський та Мишка-Холоневський пояснюється кількома факторами. По-перше, географічною близькістю слободи до замку, що посилювало спокусу використання слобожан для потреб замку. По-друге, підпорядкування слободи митрополиту, який був менш сильним суперником ніж магістрат, тому теоретично замкові урядники мали більші шанси на підкорення цієї території своїй владі.

Нарешті існує грамота Владислава IV від 8 листопада 1639 р., якою король дозволяв Петру Могилі заснувати на землі святої Софії під Києвом містечко, збудувати замок, надати містечку магдебургське право і право пропінації разом із дозволом проводити торги і ярмарки [89, арк. 1]. Хоча цей проект одразу можна назвати мертвонародженим, проте той факт, що всі ці привілеї надаються православному митрополитові, свідчить, що слобода таки перебувала під зверхністю митрополита.

Отже, колізії навколо Софійської слободи засвідчують той факт, що в Києві точилася напружена боротьба за владу над окремими юридиками.

Для Києва, як було сказано вище, був притаманний поділ на юридики. Відповідно і ремісники, що проживали у Києві, підпорядковувались різним юрисдикціям. Окрім найпотужніших угруповань замкових та магістратських ремісників, джерела фіксують і біскупських ремісників [213, с.193]. Звичайно поруч з юридичним поділом ремісників існував і соціальний – міська верхівка (патриціат), середній, наймасовіший прошарок (поспольство) та міські низи (плебс). В цьому Київ не був виключенням серед інших міст Речі Посполитої. Так само, як і в усіх інших містах держави, ремісники обслуговували в першу чергу потреби регіональної економічної системи [249, с. 19].

Щодо питомої ваги ремісників замкової та магістратської юрисдикцій в загальній кількості київських міщан, то це питання є достатньо дискусійним. Його вперше поставив І. Каманін, який стверджував, що “замкове керівництво намагалося підкорити своїй владі всіх київських міщан, і є підстави думати, що в цьому воно досягло своєї мети” [213, с. 178–185]. Для підкріплення цієї думки він посилається на свідчення Феодосія Васьковського – “а на той час всі ремісники всякого ремесла належали не до ратуша, але до замку київського” [135, с. 312]. М. Карачківський також дотримується подібних поглядів – “треба допустити, що в певні моменти життя Києва тої доби і числом переважали і упривілейоване становище мали замкові цехи” [214, с. 149]. Джерела ж з цього питання є достатньо обмеженими. Ревізія 1552 р. фіксує 137 міщан замкової юрисдикції, серед яких зустрічаються як люди з прізвищами, що вказують на

заняття ремеслом, так і ремісники з прямою вказівкою на фах – Яків Кушнір, Філіп Чоботар, Місіця Кушнір, Олексій Кравець, Ігнат і Кузьма риболови, Федько римар [155, с. 132–133].

Проте в поборовому реєстрі 1571 р. зазначаються тільки 71 ремісник магістратської юрисдикції і жодного замкової. Але казати про те, що в цей час у місті не було жодного ремісника, підлеглого замку, є нісенітницею. Оскільки вже у 1603 р. у Києві було 336 ремісників замкової юрисдикції [129, с. 69]. Поява такої кількості фахово підготовлених людей за такий короткий термін виглядає більш ніж фантастичною.

Тому можна зробити такі припущення. У реєстрі 1571 р. немає відомостей не тільки про замкових ремісників, а й замкових міщан взагалі. В цьому реєстрі згадується тільки 50 домів, що належали замкові [157, с. 326]. Якщо взяти модуль, запропонований А. Перковським – 5 осіб на двір [242, с. 176], то вже у 1571 р. до замку належало близько 250 осіб, що жили у вуличних будинках та біля 100 осіб із завулків [157, с. 326]. Нам здається, що саме серед цих 350 осіб більшість становили саме ремісники замкового уряду. Питання чому ж тоді магістратських ремісників ревізори вивели у окрему графу, можна пояснити тим, що ще не всіх київських міщан оподатковували за новою системою домів, а за старою, більш трудомісткою індивідуальною поборовою. Це непрямо підтверджує і податковий реєстр 1631 р., згідно якого “панове цехмістри, міщани і все посполство міста Києва присуду замкового” сплатили 120 злотих податку, тоді як “славетні панове: вййт, бурмістр, райці, всі міщани міста права магдебургського” виплатили до державної скарбниці 900 злотих [106, с. 376–377].

Замкові ремісники постійно добивались розширення своїх прав. У 1615 р. замкових ремісників було зрівняно у правах з магістратськими [105, с. 123], а у 1636 р. цехові кушнірів замкового присуду було підпорядковано біскупський кушнірський цех [213, с. 193–194]. У 1640 р. київський городничий Семен Вигура скаржився на все міське поспільство через непорозуміння між цехами [21, арк. 624].

Отже, погоджуючись з попередніми дослідниками, ми можемо казати про кількісно-якісне домінування замкових ремісників над магістратським. Проте хочеться наголосити на двох моментах. По-перше, не слід ототожнювати ремісників з усім міщанством. Тому неправий І. Каманін, який стверджує, що замок намагався підкорити собі усіх магістратських міщан. Мова у даному разі йде тільки про ремісників. До твердження Феодосія Васьковського також слід підходити обережно [135, с. 312]. Бо ігумен міг робити в своєму листі будь-якого монстра з київської замкової адміністрації часів Речі Посполитої, оскільки вона вже не могла втрутитися у боротьбу магістрату зі зростаючими митрополичою та монастирськими юридиками. В підпорядкованому Московському царству Києві, від них не лишилося і сліду.

По-друге, іншу частину магістратського міщанства становило купецтво (більш згуртоване та заможне). Тому, хоч замкові ремісники і переважали кількісно, абсолютно недопустимою є теза про перевагу замкових міщан.

Ремісничу спеціалізацію у Києві можна простежити за вже згадуваною заявою київського судді Яна Аксака від 1603 р. про несплату податків ремісниками замкової юрисдикції 28 спеціальностей, серед яких найчисельнішими були кравці, ковалі, кушніри, шевці, теслі, римарі і бондарі [131, с. 69]. Цікаво, що професій, пов'язаних з харчовою промисловістю названі лише мірошники та “люди посполиті, ті, що хліби роблять”. Натомість присутня велика кількість професій, пов'язаних з військовою та супутніми з нею галузям – порохівники, сагайдачники, лучники, стрельники [131, с. 69].

У 1611 р. до цих професій долучилися інші, які входили до одного з чотирьох цехів (кравецького, кушнірського, шевського і ковальського) – малярі, сідляри, голники, інтролігатори, мідляри, різники і риболови [120, с. 19–20]. На підставі цих документів можна зробити такі висновки: юридичний поділ київських ремісників на замкових та магістратських обумовив і певну виробничу спеціалізацію – замкові ремісники займалися переважно ремеслами, пов'язаними з сферою військово-промислового комплексу. Тому магістратським ремісникам випало займатися переважно харчовою, переробною та побутовою

сферами. Це впливає із загальнодержавної ситуації. В інших містах України того часу переважали ремісники продовольчого фаху [249, с. 20]. Окремо стояли фахівці, що запрошувалися для особливих потреб. У Києві джерелами зафіксовано присутність італійців, які відбудовували київські храми [209, с. 301], росіян, що були в Києві на запрошення митрополита Петра Могили [99, с. 66].

На нашу думку, зростання кількості замкових ремісників (і замкових міщан взагалі) в цей час пов'язано з військово-політичною ситуацією. Роль київського замку, власне як прикордонної фортеці неухильно знижувалась. Хоча у королівській грамоті від 22 лютого 1605 р. було зазначено, що “міщани київські від будівництва замку вільні” [142, с. 168; 172, с. 8]. У 1622 р. замкові міщани відмовились виконувати повинності на замок. Обурений магістрат подав на них до суду. “Асесорський суд ... вислухавши контро версії ... для того до амуніції і оборони, під час потреби, коли вона екстраординарна, коли саме на поточну потребу припадає ... разом з поводами (тобто магістратськими міщанами) до амуніції міста прикладатися повинні під виною у 500 кіп грошей” [143, с. 461].

Через два роки, у 1624 р. київські міщани отримали жалуваний лист короля Сигізмунда III на звільнення від участі у військових походах, оскільки “їх воєвода багато і дарма по таборах за собою волочить”, а проти неприятеля їм треба ходити тільки тоді, коли він перебуватиме у межах воєводства або коли оголошується посполите рушення [109, с. 37]. В 1627 р. король підтвердив, що міщани “до обозів військових їздити суть не повинні, але тільки в самому воєводстві Київському, коли татари вторгнуться ... тоді за письмовим наказом воєводи повинні вирушати навздогін” [143, с. 465–466]. В 1634 р. Владислав IV підтвердив право при татарській загрозі не виходити за межі воєводства [100, с. 633].

Зовнішня ситуація також була сприятливою для Києва – 4 червня 1634 р. було укладено Полянівський мирний договір з Московською державою, за яким всі захоплені Річчю Посполитою міста залишалися у неї [211, с. 258]. Через рік на цих землях постало Чернігівське воєводство, що перебрало на себе функції

прикордонного з Московським царством. Вічний мир з Оттоманською Портою, укладений 1624 р. був порушений лише один раз, коли в 1633 р. відбувся несанкціонований набіг сілістрійського намісника Мегмед Агази-паші, за що його було скарано на горло, а в 1636 р. мирний договір було підписано знову [203, с. 147].

Таким чином, внаслідок суттєвого зменшення зовнішньої військової загрози, становище замкових міщан виглядало достатньо привабливим, оскільки повинності на утримання замку ставали суто номінальними.

Інший випадок, який стався у 1618 р. дозволяє зробити ще одне припущення. Коли через Київ військовим маршем проходили жовнірські та козацькі війська, то міщани обох юрисдикцій для того, щоб війська “з немалою полегкою всіх міщан київських обох юрисдикцій виїхали” поєднали свої зусилля по несенню стацій та податків на жовнірів разом [128, с. 107; 213, с. 188]. Хоча з цього приводу потім і відбувся судовий процес, оскільки замкові міщани тривіально не віддали своєї частки від тієї суми, яку одразу виплатили магістратські, але справа не в тому. Цей випадок свідчить про те, що в разі реальної зовнішньої небезпеки для міщанства, представники різних юридик швидко знаходили спільну мову, що промовляє про домінанту станової свідомості.

На нашу думку, існування різних юридик для ремісничого виробництва, попри слова Сигізмунда III, сказані у 1597 р. – “багатьма зверхностями та юрисдикціями міста жебракують” [265, с. 43], несли в собі позитивні риси. Різні юрисдикції поглиблювали промислову спеціалізацію та посилювали конкуренцію, що вело до швидшого економічного розвитку. Відмінною рисою Києва від інших великих міст Речі Посполитої була відсутність поділу на національні магістрати, як у Львові, Кам’янці чи Варшаві, оскільки переважна більшість населення була одноконфесійною (православною). В порівнянні із тими ж Вільно чи Люблінном, у Києві не була потужною духовна (митрополича або монастирська) юридика. Це пояснюється в першу чергу географічним розташуванням міста, де вагома роль замку та ефективна політика магістрату не

дозволили достатньо розвинутись третьому елементу – духовному, який створив паралельне Печерське містечко.

Розвиток торгівлі у Києві відбувався за всіма тими формальними ознаками, типовими для всієї Речі Посполитої – з чіткими нормами регламентації та системою привілеїв. З іншого боку, надзвичайно важливу роль відігравав фактор вдалого географічного розташування та конь'юнктури внутрішнього та зовнішнього ринків.

На той час найбільшого імпульсу в торгівлі отримали ті міста, які могли скористатися зовнішньою конь'юнктурою, яка позначалася фразою, що Річ Посполита є шпихліром Європи. Тому у внутрішній торгівлі було одне місто – Гданськ, яке набагато випередило всі інші міста. Міські утворення в Речі Посполитій отримували імпульс для розвитку у тій мірі, наскільки вони відповідали умові близькості до фріюру. Найбільші міста держави розвивалися саме на торгівлі збіжжям і сировиною у країни Західної Європи. Всі інші міста мали виживати за рахунок розвитку локальної економічної системи.

Що казати про інші міста, коли Краків, столиця Речі Посполитої до 1608 р., через зміни торгівельних шляхів та зростання ролі фріюру втрачає своє центральне значення [290, с. 20]. На цьому тлі Київ, що не був прямо причетним до великої торгівлі, мав додаткові проблеми. Після Люблінської унії адміністративний кордон між Короною Польською та Великим Князівством Литовським перетинав Дніпро – головну транспортну магістраль для Києва за кількадесят кілометрів вверх за течією.

Таким чином, адміністративний кордон між різними суб'єктами двуетатної держави пройшов через локальний ринок, що вже встиг сформуватися у Великому Князівстві Литовському.

Проте навіть після Люблінської унії існує велика кількість документів, що свідчать про жваву торгівлю Києва з Великим Князівством Литовським. Відповідно до королівських указів, є декрет у справі між київським міщанином Богданом Петровичем Хмелем та Мисунем Йозефовичем, жидом, арендарем

поборів у Києві, у справі про несплату міщанином мита при вивезенні збіжжя до Литви [305, с. 38].

У 1631 р. вийшов універсал Станіслава Паца, підскарбія Великого Князівства Литовського, де наказувалося митним писарям, щоб вони не брали сплавного мита з київських міщан, які йдуть з товарами купецькими до Річиці, Могильова, Мозиря і назад до Києва. [305, с. 38]. Документами зафіксовано чимало випадків торгівлі саме через Дніпро з Литвою. Тільки у 1644 р. відомі присяга від пана Абрама Соколовського, слуги пана Болгара Потоцького, що він везе різні товари до Могильова; присяга пана Стефана Аксака, через свого слугу Яна Виговського, на провадження р. Дніпром байдаков зі збіжжям; присяга пана Гримульського, слуги Станіслава Закревського, на провадження байдаків з хуторів пана свого Кагарлицьких; присяга слуги пана Андрія Богатка на провадження збіжжя Дніпром; присяга слуги Януша Тишкевича, що він спускає кілька байдаків вгору Дніпром з товарами з добр Тишкевича [305, с. 38].

Одразу після Люблінської унії, щоб пом'якшити болісний процес розриву регіонального ринку, київських міщан у 1570 р. було звільнено “від вшеляких мит і цел” на території Великого Князівства Литовського [163, с. 43]. Згодом ці привілеї підтвердив Стефан Баторій у 1585 р. [143, с. 224]. Навіть якщо міщанин не мав копії привілею, все одно він звільнявся від податків. У 1634 р. Владислав IV як і його попередник залишив міщан в їх привілейованому статусі [163, с. 59].

Однак, хоча привілеї і існували, так само існували і їх порушення. Після приєднання до Корони, королівські ревізори зазначали, що “всі живності, які кольвек комягами і іншими статками водними проваждали до Києва, гамували у Мозирі і не допускали у Київську землю” [157, с. 369]. У 1607 р. фактор Великого Князівства Литовського Бремер стягнув мито з київських міщан [143, с. 170]. У 1616 р. Лукаш Сапега разом з дружиною вимагав мито з київських купців, що везли байдаками солону рибу Дніпром. Біля Чорнобиля він почав вимагати мито, а потім пограбував байдаки і забрав їх до себе у замок [29, арк. 17–18]. У 1624 р. київський бурмістр скаржився на неправомірне взяття водного

мита в Хомичах з товарів, що він доправляв до Могильова [157, с. 356]. Тож проблеми в торгівлі з Великим Князівством Литовським існували, але вони були подібними для всіх купців того часу.

Нагадаємо, що Київ мав стандартний набір привілеїв міст Польсько-Литовської держави. Одним з головних був привілей на щорічні ярмарки. У привілеї Сигізмунда-Августа від 21 липня 1569 р. сказано “зверх ще для прибилю їм міщанам нашим два ярмарки встановлюємо і дозволяємо мати тут у Києві – перший ярмарок в свято Богоявлення Господнього через цілий тиждень, другий – в свято Різдва Пресвятої Богородиці, також через цілий тиждень [116, с. 11]. У жовтні 1592 р. маємо інформацію про “данину міщанам київським на ярмарки вільні дві дорочні” [178, с. 382]. Два ярмарки, правда без уточнення їхнього терміну – вірогідніше вони лишилися без змін, оскільки при іншому розгортанні подій міщанство б активно захищало свої привілеї і про що лишилися б документальні згадки, підтверджені у конфірмаційному привілеї Владислава IV від 28 лютого 1634 р. [116, с. 14]. У загальнодержавній ярмарковій системі у другій половині XVI ст., Київ мав дві тижневі ярмарки в рік. А найбільші міста Речі Посполитої – Варшава, Львів, Люблін, Познань мали двотижневі ярмарки [306, с.716]. Подібна ситуація склалася і з їх кількістю – у Вільно було 2 ярмарки, Гродно – 3, Сандомирі – 3, Гнезно – 3, Вроцлаві – 3, Кракові – 4 [306, с. 717]. Проте казати про утиски прав міста у кількості і тривалості ярмарок не можна, оскільки збільшення їх кількості приносило б міщанам лише збитки.

У даному періоді історичного розвитку Києва торгівля була найбільш вигідним заняттям. Тому і найбільш заможну частину міської громади становили саме купці. Це простежується і у тому, що посаду київського війта займали представники переважно торгівельного патриціату – Ходики і Баликі. Домінанта торгівельного сегменту у політичному і економічному житті міста підтверджує його статус великого міста. Тому що, як стверджує М. Хорн, у середніх містах Речі Посполитої з населенням від 2 до 5 тисяч, характерною є перевага ремісників, як у політичній, так і у економічній сферах [278, с. 289].

Одначе загальний стан торгівлі у місті можна визнати як не зовсім задовільний. Про це пише наприкінці XVI ст. київський біскуп Йозеф Верещинський – “кияни добувають собі харчування від своїх жалюгідних торгівельних занять. Самі багаті купці – вірмени” [124, с. 35]. Але вже у 40–х роках XVII ст. Боплан пише, що “як на той край місто досить купецьке, його торгівля охоплює зерно, хутра, віск, рибу” [110, с. 28]. Звичайно, ці оцінки є суб’єктивними, але французький інженер є більш справедливим, оскільки враховував загальноекономічну ситуацію.

Окремо треба сказати про торгівельну діяльність київських урядовців, які не були причетні до торгівельного стану, але гонитва за “довгим карбованцем”, вірніше злотим, штовхала їх до гермесових оборудок. Наприклад у 1575 р. київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький вивіз 90 лаштів пшениці на експорт до Гданську [147, с. 163]. Це майже стільки, скільки у 1612 р. (правда році кризовому для торгівлі з Іспанією) було доправлено з Гданська до всього Іберійського півострова [267, с. 17]. Розмах шляхетського гендлювання занепокоїв уряд, і у 1633 р. в сеймовій конституції було сказано, що шляхтич “який торгівлею себе бавить міською” втрачає шляхетство. Одначе це не стосувалося збіжжя та “плодів рільних” [274, с. 46]. Київських шляхтичів цей припис фактично не зачіпав, оскільки головне джерело прибутків від торгівлі – збіжжя, лишалось недоторканим.

Окрім збіжжя, що було основним предметом зовнішньої торгівлі, друге за обсягами і прибутками місце посідала торгівля цінними сировинними напівфабрикатами – попелом, смальцюгою (обробленою золою), ванчосом. Е.Руліковський пише, що торгівля в Києві не набрала широкого значення і була дрібною, обслуговуючи лише місцеві потреби. Єдине, що важило – то поташ, що його вивозили Дніпром до Риги [305, с. 38]. Наприклад, у 1606–1607 рр. київський хорунжий Гаврило Гойський вивіз до Гданська 47 лаштів попелу (5,6 тони) та 120 лаштів смальцюги (14,4 тони) [147, с. 241–243]. А шляхтич середніх прибутків з Київщини Криштоф Макаревич-Івашевич у 1618 р. звинувачувався в

тому, що своєчасно не поставив гданському купцеві Павлу Шарту 30 лаштів попелу [14, арк. 384].

Отже, зовнішню торгівлю, яка безпосередньо стосувалася Києва можна поділити на дві складові. Перша – це та, якою займалися професійні київські купці. Вони в першу чергу були реекспортерами московських та східних товарів, обсяги яких зростали. Друга, якою займалися вищі київські урядовці, що у абсолютній більшості належали до великих і середніх місцевих землевласників, була безпосередньо причетна до “фріору” – експортній торгівлі збіжжям та природними напівфабрикатами. Відмінністю від центральних земель Речі Посполитої було те, що саме природні напівфабрикати відігравали провідну роль. Це пояснюється тим, що в центральних районах Корони та Князівства, набувала свого подальшого розвитку та міцніла фільваркова система господарства, яка спеціалізувалася на виробництві збіжжя. Висока питома вага цих напівфабрикатів, продаж яких здійснювала шляхта Київського, Брацлавського та Чернігівського (з 1634 р.) воєводств пояснюється двома факторами. По-перше, надзвичайною рентабельністю цього заняття. Вже згадуваний Гаврило Гойський за свої обладки мав отримати від гданського купця Генріха Гейне 1800 злотих, що вдвічі перевищувало суму податку від всіх київських магістратських міщан у 1631 р. [106, с. 376]. По-друге, більшими обсягами природних ресурсів, оскільки господарські ці регіони були освоєні слабо через постійну татарську небезпеку XV – першої половини XVI ст.

Таким чином, за всіма формальними ознаками, Київ належав до категорії головних міст Речі Посполитої. Місто мало стандартні риси, характерні для всіх тогочасних міських утворень – поділ на юридики, чітку регламентацію ремісничого виробництва, стандартні торгівельні привілеї – складське право та ярмаркові дні. Проте існували і відмінності, що вирізняли місто від інших – моноетнічність магістратської юридики, відсутність жодної потужної національної громади, слабкість духовних юридик в межах Подолу та Старого городища.

4.2. Вплив особливого статусу Києва на розвиток міжконфесійних відносин в місті

Місто Київ, яке ще за часів Київської Русі набуло статусу релігійної столиці східного слов'янства, намагалося утримувати цей статус і протягом XVI – XVII ст. Таким чином, у досліджуваний період Київ за класифікацією А. Віробіша разом з адміністративним, гарнізонним та торгівельним центром, можна сміливо зараховувати і до розряду паломницького міста [320, с. 48]. Безперечно, що домінування у паломницькій сфері належало монастирям, особливо Печерському та Михайлівському. Православне паломництво було одним з важливих чинників функціонування міста, що вплинуло і на його просторовий розвиток. Саме в цей час Печерський монастир, після Подолу став центром другого містоутворюючого ядра Києва [218, с. 184].

Юридично за королівським привілеєм 1569 р. на теренах Київщини (зрозуміло, що і в самому місті також) гарантувалася рівноправність католицької, православної та вірменської церков [158, с. 85–87]. Фактичні суперечки між католиками і православними, які фіксуються в коронних землях з XIV ст., обминали місто. До 1596 р. воно було практично позбавлене міжконфесійних суперечок.

В окреслений час у конфесійному житті Києва можна виділити три періоди. Перший – від 1569 до 1596 р. – час абсолютного панування православної церкви та слабкості католиків у місті. Другий – від 1596 до 1635 р. – період спроб активного ствердження в місті новоствореної уніатської церкви, що характеризувався жорстким протистоянням між православними та уніатами з нейтральною позицією і певним економічним зростанням католицької церкви. Третій етап від 1635 до 1648 р. – час панування у місті оновленої православної церкви.

Період від 1569 р. до 1596 р. можна визначити як час внутрішньої консервації православної церкви, що була зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками.

Із входженням українських земель до складу Корони, Київ лишився головним ідеологічним осередком православ'я, виступаючи в якості “матері городов руських”. Тому він продовжував грати значну зовнішньополітичну роль. Нунцій Поссевіно в листі до папи у 1581 р. писав, що “Москва за традицією надзвичайно залежить у справах релігії від Русі ... тому дуже важливо для навернення Московії, якщо єпископи або владики королівської Русі приєднаються до католицької церкви” [111, с. 75]. А вже після Лівонської війни, в період пошуку варіантів церковної унії виник проект перенесення патріаршества з Константинополя до Києва. При цьому враховувалась та обставина, що це мало робитися під особистим патронатом князя Василя-Костянтина Острозького, що повинно було б заохотити до унії князя, оскільки зміцнилися б його влада та авторитет [229, с. 117].

Економічне життя та господарська діяльність духовних інституцій міста не відрізнялися від загальноприйнятих у державі. З одного боку митрополита та біскупська кафедри, монастирі, будучи крупними феодалами, мали величезні земельні володіння як у місті, так і поза ним [210, с. 258–261]. З іншого боку, в місті існувала перманентна боротьба між суб'єктами господарювання, як світськими, так і духовними за ті чи інші права та володіння. І подеколи мало хто зважав на духовний сан певного феодала у відстоюванні питань власності.

Наприклад, у своїй скарзі від 20 червня 1571 р. митрополит Іона згадує про те, що київський підвоєвода Михайло Мишка-Варковський і його товариші-ревізори, яких відрядили для проведення люстрації, “тамтешніх мешканців митрополичих, які мешкають при замку, обтяжують стаціями і уклінами та втручаються у духовні справи, віднімаючи в священників церкви” [91, арк. 6–7]. А у наставленого митрополитом священника київської Іорданської церкви Симеона відняли парафію і за хабар поставили іншого – абсолютного невігласа – Хому [170, с. 35–36].

У вересні 1571 р. київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький наказує київському гродському судді Андрію Суріну розібратися у скарзі

київського духовенства про захоплення їх ґрунтів підданими підвоєводи Соколовського [164, с. 29].

У 1585 р. Стефан Баторій викликає до суду суддю київського гродського суду Івана Солтана для розгляду справи про захоплення ним у київського митрополита Онисифора Дівочки права збору мита з продажу худоби [164, с. 32]. У 1587 р. Києво-Печерський архімандрит Мелетій Хребтович скаржився на київського підвоєводу князя Матуша Воронецького, який здійснив наїзд на ґрунти монастиря в селі Тиклін [174, с. 53].

Важко складались і відносини між Київським магістратом та православним духовенством, оскільки їх економічні інтереси часом перетиналися [186, с. 45]. Але без сумніву з цього випливає, що в той час православна церква, маючи політичну підтримку воєводи, в економічній сфері не відрізнялась від інших феодалів і так само мала постійний клопіт у захисті своїх прав і маєтностей. Тим більше, що внутрішня консервація призводила і до кадрової стагнації у церкві, яскравим прикладом чого є відсторонення з митрополитства у 1588 р. Онисифора Дівочки [283, с. 180].

Підтримувались київські церкви й монастирі і центральним урядом. Так у 1570 р. було підтверджено всі права і привілеї Києво-Печерському [33, арк. 3–13]; Михайлівському [35, арк. 13–18] та Микільсько-Пустинному монастирям [34, арк. 34–49]. А у 1571 р. печерському архімандриту була надана “вольність на дань до Москви” [36, арк. 193]. Через тридцять п’ять років, у 1606 р. це право на данину було підтверджено вже як “дань звиклая” [69, арк. 5–6; 248, с. 304]. І це не дивлячись на те, що Московське царство було головним військовим суперником Речі Посполитої.

1596 р. відкриває нову сторінку життя церков у місті. Київ, як осередок східнослов’янських святинь, опинився у надзвичайно важкій ситуації. Представники новоутвореної уніатської церкви прагнули поширити свій вплив у релігійному центрі українських земель. В свою чергу православні будь-що намагалися зберігти пануючі позиції в місті. Домінування тієї чи іншої конфесії означало б її домінування над усією Наддніпряниною. П. Куліш писав: „Київ

був останній спірний пункт між посяганням римської курії і самозахистом, підкопаним чужою народністю, руського елемента. Якщо б унія восторжествувала у Києві, – її торжество було б ... в Русі повсюдним” [222, с. 6].

Відповідно розуміли це і всі тогочасні церковні поводири. 9 жовтня 1596 р. уніатський митрополит Михайло Рогоза від імені Берестейського собору позбавив сану архімандрита Києво-Печерського монастиря Никифора Тура за неучасть в соборі [96, с. 174]. Проте реальних наслідків ця грамота не мала, оскільки ніяких вагомих важелів впливу на монастир уніати не мали і Тур лишився архімандритом до своєї смерті у вересні 1599 р. На захист православ'я виступив і сам київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький. Через рік, 2 грудня 1597 р. вже король Сигізмунд III видає кілька актів щодо ствердження в місті унії.

Перший – це грамота до всього київського духовенства – “протопопів, попів і священників закону грецького у місті Києві” з наказом підкоритися Михайлові Рогозі і щоб вони “абисте свавільних бунтів і розрух людям упорним допомагати не сміли і велебного отця митрополита, яко старшого у всьому послушні були” [96, с. 177].

Особливої уваги з боку королівської канцелярії удостоївся Києво-Печерський монастир, стосовно якого було видано три послання. Одне для ченців про усунення Никифора Тура з архімандритства. Друге – “всім підданим Києво-Печерського монастиря, війтам, лавникам, старцям, де б вони не перебували в межах Корони, у жодних справах не відносилися б до Тура, як до архімандрита, а всі справи повинні були вирішувати з Рогозою, в управління якого був відданий монастир [227, с. 321]. Трете – зобов'язувало київського шляхтича Яна Кошиця ввести митрополита Рогозу у володіння монастирем [227, с. 323].

Окремі грамоти король видав і київському магістрату – до короля дійшли чутки про смути в Києві і небажання багатьох коритися новому митрополитові. Натомість Сигізмунд III пропонує припинити смути і визнати Рогозу [96, с. 179]. У грамоті до воєводи князя Василя-Костянтина Острозького і земського судді

Стефана Аксака монарх зазначає, що до нього дійшли чутки, що воєвода робить якийсь “похвалки і погрози” проти Рогози. Сигізмунд III погрожує воєводі штрафом у сто тисяч кіп грошей [74, арк. 1].

Всі ці накази короля, безумовно, носили формальний характер, оскільки силовим методом ввести у Києві церковну унію центральна влада не наважувалася. Бачачи це, місцеві противники унії могли впевнено відстоювати свою позицію, маючи Василя-Костянтина Острозького в якості могутнього покровителя чи не рівного королю.

Новий імпульс у православно-уніатську конфронтацію в місті Києві принесло літо 1599 р., коли так і не потрапивши до столиці митрополії у Новгородку помирає уніатський митрополит Михайло Рогоза [221, с. 50]. А у вересні того 1599 р. помер архімандрит Києво-Печерського монастиря Никифор Тур [232, с. 360].

Обраний у вересні 1599 р. на архімандритство печерською братією Єлисей Плетенецький не отримав королівського підтвердження свого обрання. Натомість король спробував утвердити в місті, а головне у Печерському монастирі владу уніатів. Вже 14 жовтня 1599 р. новообраний уніатський митрополит Іпатій Потій скаржить на ченців монастиря, що “вони приспособивши до себе гультайства, лотрів, козаків і інших сторонніх людей немало” не допустили його введення у володіння монастирем [98, с. 3]. У квітні 1600 р. відбулася наступна спроба уніатів ввести Потія у володіння монастирем. Для цього було задіяно київського підчашого Лавріна Лозку [227, с. 328].

До речі дружина його брата, Стефана Лозки – відома фундаторка Братської школи Гальшка Гулевичівна. Її першим чоловіком був рідний брат уніатського митрополита Іпатія Потія – Христофор, який вірогідніше вже став католиком чи уніатом [223, с. 28]. Тож бачимо, що православна віра не заважала київським чиновникам виконувати королівські накази.

Лаврін Лозка звітує про виконання королівського універсалу вже 15 липня 1600 р., не забувши при цьому внести протестацію на київський гродський суд, який на думку підчашого, не сприяв цьому своїми діями [198, с. 392].

Проте реально все це відбулося тільки на папері. Зазначимо, що гродський суд, який складався на той час з підвоєводи Яна Аксака, гродського судді Філона Стрибиля та писаря Андрія Суріна, які сповідували православ'я, однозначно підтримав православних у цьому конфлікті. Це формальне введення було оскаржене вже Єлисеєм Плетенцьким разом з капітулою. Судова тяганина тривала до жовтня 1600 р., коли судовим рішенням всі спірні маєтності монастиря відходили до відання Іпатія Потія [198, с. 397]. В цьому рішенні прослідковується намагання уніатів, які мали підтримку з боку короля, ослабити Києво-Печерський монастир економічно і такими діями змусити його капітулювати. Тим паче, що більшість спірних маєтків знаходилось в Литві, де уніати мали більший вплив. На сеймі православні і протестантські делегати внесли протестацію проти цього рішення, але вона була відхилена більшістю [198, с. 404].

Таким чином, в місті склалася ситуація, коли *de jure* всі духовні інституції належали уніатській церкві, а *de facto* у місті був тільки намісник уніатського митрополита. Дослідник О. Левицький стверджує, що вже у 1605 р. в місті був уніатський намісник Якуб Хрушинський [225, с. 137]. Наявність інших документів дозволяє стверджувати, що уніатський намісник з'явився у місті не пізніше літа 1599 р. – у Київському літописі зокрема зазначається, що “був митрополит Михайло Рогоза, той начальник тої болести. Наперше прислав тут до Києва врядника свого іменем Ян Хрушинський, щирый лях, котрий завдавав трудність попам о послушенстві” [121, с. 108]. А вже у лютому 1602 р. Якуб Хрушинський за владнання спірних справ отримує від Іпатія Потія у пожиттєве володіння митрополичий маєток Бугаївку [75, арк. 1]. Надзвичайно велику роль в процесі стримання поширення в місті уніатської церкви відігравав і київський воєвода князь Василь-Костянтин Острозький, який уособлював державну владу. В ньому вбачали одну з головних перепон для запровадження в місті унії і представники римської курії. У травні 1603 р. папа Климентій VII писав королю Сигізмунду III, що “твоїй величності найкраще відомо, яке велике значення має те, хто керуватиме Київським воєводством, дуже наполегливо просимо, щоб у

виборі наступника воєводи не забували про пильність та обережність, яких найбільше вимагає справа святої унії” [136, с. 28].

У 1605 р. відбулася перша спроба уніатів оволодіння київськими храмами. Здійснив її, обраний вірогідніше у 1603 р. київським протопопом, Іван Мужилівський, який у 1604 р. перейшов до унії і став офіціалом Якуба Хрушинського [225, с. 138]. Поєднавши ці дві посади, він спробував відібрати в православних дві “нагорні” церкви – собор Св. Софії та церкву Миколи Десятинного. Ці храми на той час вже були остаточно занедбані. Попередній протопоп Іван Островецький ще за життя митрополита Михайла Рогози, тобто до 1599 р. передав на зберігання міщанам срібні раки з мощами з храму, очевидно остерігаючись за їх збереження у напівзруйнованому храмі, на який претендували уніати. В цей же час якийсь піп Філіп “тесане каміння” з собору Св.Софії “різним людям порозпродувув” [225, с. 140]. Не дивлячись на погрозливий універсал Сигізмунда III від 8 липня 1605 р. про повернення “схриньки срібної з реліквіями і кістками святими” до церкви [25, арк. 1]. Вірогідніше за все, що ця рака згодом так і не була повернута, залишившись у православних.

Отже, у формальному володінні київських уніатів опинилися тільки київські православні церкви, що знаходилися на Старокиївській горі, тоді як всі діючі церкви фактично лишилися в православних.

Парадоксальність цієї ситуації стала зрозумілою і в королівській канцелярії. Православним допомогла ще й зовнішньополітична ситуація. В обмін на вотування православними послами на сеймі нового податку для військових дій у Лівонії проти Московської держави у березні 1603 р., король таки дозволяє обирати архімандрита Києво-Печерського монастиря з православного середовища [221, с. 58]. А 19 липня того ж року на прохання Сигізмунда III папа видає бреве, яким скасовує свою буллу про передачу монастиря уніатам [103, с. 40–46]. А в лютому 1605 р. Єлисей Плетенецький внаслідок “прохання чернців печерських”, а також клопотання Василя-Костянтина Острозького та його сина Януша отримує королівське

підтвердження свого архімандритського сану [76, арк. 1–4]. Окрім усвідомлення королівською адміністрацією безперспективності швидкої заміни православної церкви уніатською тут зіграв свою роль і політичний момент. В цьому підтвердженні чітко прослідковується зовнішньополітичний контекст, оскільки саме в цей час розпочинається московська авантюра Лжедмитрія I. Тому для вгамування незадоволених православних киян та позиціонування релігійної толерантності в Речі Посполитій король пішов на цей крок.

Подальша внутрішньополітична боротьба в Речі Посполитій вплинула і на релігійні справи. Вже у серпні 1606 р. з'їзд шляхти перетворився на конфедерацію, учасники якої оголосили рокош. Серед конфедератів не було конфесійної переваги – боротьба за шляхетські права об'єднала і католиків, і протестантів, і православних [203, с. 133]. Новопризначений київський хорунжий, православний Гаврило Гойський, що мав симпатії до аріан, був досить дієвою фігурою серед рокошан. Його навіть було призначено послом на переговори до короля [311, с. 25].

Таким чином, цей рокош об'єктивно сприяв православним у відстоюванні своїх прав, оскільки основну увагу король мав приділяти внутрішньополітичним справам. Також позитивним для православних було те, що однією з умов рокошан було вигнання єзуїтів за межі держави. Загалом це дало позитивні наслідки. Сейми 1607 і 1609 рр. підтвердили право православних відправляти богослужіння і надавати маєтки церквам і монастирям [221, с. 57].

Отже, спроба одномоментного впровадження уніатської церкви у всій Речі Посполитій зазнала цілковитої поразки. Агресивна щодо унії позиція киян, а особливо Києво-Печерського монастиря стала вирішальним чинником у руйнації безкомпромісної конфесійної політики Сигізмунда III. Центральний уряд змушений був вдатися до іншої більш тривалої і виснажливої тактики висвячення та затвердження на всі духовні посади виключно уніатів. Внаслідок цього православні або опинилися б взагалі без церковного керівництва, яке б поступово відійшло в інший світ, або мали б порушувати існуюче законодавство і висвячувати своїх ієрархів, які з юридичної точки зору були б поза законом.

Смерть старого київського воєводи князя Василя-Костянтина Острозького 3 лютого 1608 р. викликала різні почуття в представників різних конфесій – скорботу в православних та надію в уніатів. Формально скориставшись порадою папи, Сигізмунд III призначає київським воєводою Станіслава Жолкевського. Попри сподівання римської курії на швидке впровадження в місті унії цього не відбулося, але певне позбавлення уніатів у Києві таки мало місце.

На початку 1609 р. почалися військові дії проти Московської держави. Станіслав Жолкевський, який був не лише київським воєводою, але й польним гетьманом у цій московській кампанії, не міг виконувати свої воєводські обов'язки. Вся воєводська влада у цей час зосередилася в руках підвоєводи, православного шляхтича Михайла Мишки-Холоневського. Активізація дій уніатів ґрунтувалися на тому, що ситуація в Києві змінилася, і православні у місті вже не мають такого потужного захисту.

Тим більше, що цей наступ відбувався скрізь у державі. Влітку 1609 р. у столичному Вільні православних було позбавлено всіх храмів. У березні 1610 р. до міста Києва прибуває намісник уніатського митрополита Антоній Грекович. Його діяльність у місті достатньо висвітлена у києвознавстві [193, с. 396–399].

Досить промовистим під час його перебування у місті є один акт, здійснений намісником. Він написав протестацію на підвоєводу Мишку-Холоневського, в якій останній звинувачується у тому, що прийняв до розгляду заделегідь фальшивий запис, спрямований проти уніатської церкви [101, с. 399–402].

Це засвідчує, що попри офіційну підтримку уніатів з боку центрального уряду, на місцях урядовці могли собі дозволити діяти у церковних справах на власний розсуд, часом йдучи проти монаршої волі. Тим більше, що згаданий підвоєвода, коли мова йшла про захист своїх чи замкових майнових прав не звертав жодної уваги на конфесійну приналежність опонента. Наприклад у 1618 р. він здійснив наїзд на власність православних Василівської та Хрестовоздвиженської церков [18, арк. 1083–1084].

Наступним вдалим, висловлюючись сучасною мовою, піар-ходом православних стала організація та проведення візиту до міста болгарського митрополита Неофіта. За повідомленням сучасника, уставника церкви Богородиці Пирогощі Кирила це відбулося таким чином: “Року 1612 місяця квітня 19 дня на пам’ять преподобного отця нашого ... посвячена була церква святого Спаса, і святого Петра, і святого Миколи у монастирі Межигірському архієпископом з Греції і багато народу було з Києва і з інших міст. Того ж року і того ж місяця 23 дня ... той же архієпископ освятив церкву Св.Трійці, в ній же приділ Св. Кирила при ігумені отці Василю Красовськом” [121, с. 106].

З огляду на політичну ситуацію, час для організації візиту було обрано вдало – уніатський митрополит Іпатій Потій через поважний вік (йому було вже під 70 років) не міг швидко реагувати на дії православної громади Києва, а головна увага королівського уряду була спрямована на воєнні дії у Московському царстві, де Семибоярщина восени 1611 р. проголосила королевича Владислава російським царем [211, с. 210]. Намісник Потія, Антоній Грекович теж нічим не міг зарадити цій посвяті, оскільки в цей час у місті фіксується присутність козацтва, яке погрожувало фізичною розправою моторному “офіціалу”. Він обмежився тільки поданням позову [193, с. 397].

Тож користуючись цією ситуацією, київські прибічники православ’я здійснили резонансну акцію для підтримки своєї конфесії на всій Польсько-Литовській Русі. Тільки через півроку митрополит Іпатій Потій вносить протестацію на архімандрита Києво-Печерського монастиря Єлисея Плетенецького і все православне духовенство київське, що вони “сміли і важилися впровадити до монастиря Печерського неякого чернця грека, названого Неофіта, який се менує бути митрополитом з Греції Софійським і там оному допустили презвитерів та діаконів на стан духовний і церкви святити” [101, с. 411–414]. Лише у травні 1613 р. судові позови були вручені представникам київського духовенства (п’яти монастирям і старшому священику соборної Пречистинської церкви). Ця справа була вирішена у

трибунальському суді заборонаю київському духовенству допускати в церкви митрополита Неофіта і давати йому харчування [170, с. 143].

У 1613 р. православні отримують в якості київського кафедрального храму подільську церкву Богородиці Пирогощі – “за привілеєм найяснішого господаря нашого великого короля Жигимонта, а за благословінням више мененого патріарха Тимофія (Константинопольського) почали з фундаменту поправляти церкву Святе Пречисте Успіння соборну” – так написано у Київському літописі [121, с. 107]. Цей факт засвідчує певний компроміс між різними конфесіями у місті. Православні, які не мали змоги ремонтувати і підтримувати в належному стані київські церкви на території Верхнього Києва, погоджувались з віддачею їх уніатам, а самі отримали право на соборну церкву у твердині київського православ'я Подолі.

Резонансні вбивства Антонія Грековича в лютому 1618 р. та Юзефа Оклинського в червні того ж року були здійснені з урахуванням усіх зовнішніх факторів. Козацтво, яке вперше письмово задекларувало себе оборонцем православної релігії у 1610 р. почало активно втручатися в життя міста [98, с. 58–60]. На нашу думку, координація дій козацтва з православним духовенством зумовлювалась не тільки безкорисливим прагненням “християнських лицарів” допомогти церкві, вірніше не стільки цим.

До співпраці цих двох суб'єктів історичного процесу спонукав й інший аспект – суто політичний. Православна церква і більшість козацтва в цей час опинилися за межами правового поля Речі Посполитої. Визнання з боку центральної влади тільки реєстровців та уніатської церкви, коли реальним впливом у Наддніпрянщині користувалися нереєстрове козацтво та православна церква, засвідчувало недалекоглядність королівської політики щодо цих суб'єктів. З іншого боку ця обставина змушувала останніх вдаватися до різноманітних кроків, щоб легітимізувати своє становище.

Таким чином, ці вбивства були вигідні козацтву, що відчувало власну силу в ситуації. Тільки в московській кампанії під орудою козацького гетьмана Петра Сагайдачного було близько 20 тис.козаків [185, с. 176]. Тому козацтво

продемонструвало власну силу перед королем, вбивством релігійного опонента, показуючи владі, хто є справжнім господарем у регіоні. Це було вигідно і вищим ієрархам православної церкви, оскільки наочно ілюструвало королю і сейму безперспективність політики “викручування рук”, вірніше “очікування вимирання православних ієрархів” і спонукало до поступок православним.

Така коаліція тривала і надалі. Її вінцем став візит ієрусалимського патріарха Феофана та висвячення нових ієрархів під козацькою охороною у 1620 р. Для прикладу, коли в 1623 р. у Вітебську було жорстоко вбито уніатського владика Іосафата Кунцевича, то десятки осіб було скарано на горло, а місто позбавили магдебурзького права [264, с. 137]. Такі жорсткі наслідки для міста пояснюються тим, що це було зроблено власне міщанами, без підтримки козацтва і без зваження на загальнополітичну ситуацію в державі. В інших містах Речі Посполитої постійної гострої конфронтації між уніатами і православними не було, а відкрита нетерпимість наступила тільки в другій половині XVII ст. [282, с. 23].

Відомий візит ієрусалимського патріарха Феофана до Києва 13 травня 1620 р. [121, с. 111] був здійснений вдало з огляду на політичну ситуацію. Козацька охорона дозволила патріарху почуватися в місті достатньо впевнено: кварцяне військо готувалося до інтервенції в Молдавію, яка розпочалася у вересні 1620 р. і закінчилася битвою під Цецорою [203, с. 146]. Тому влада не мала часу реально протидіяти православній активності. Станіслав Жолкевський тільки попереджав нового воєводу Замойського про небезпеку цього візиту ще в липні 1620 р. [154, с.145–146]. Ще однією обставиною, яка полегшила процедуру хіротонії у Києві стала зміна воєвод. Оскільки у березні 1618 р. київського воєводу Станіслава Жолкевського було призначено коронним канцлером, а новопризначеного воєводи Томаша Замойського ще не було в місті, то вся повнота воєводської влади належала нижчим урядовцям. Вони, вірогідні підвоєводи Микола Івашевич-Макаревич чи Федір Єлець, хорунжий Гаврило Гойський, городничий Станіслав Вигура, суддя Ян Аксак, в свою чергу будучи православними і не наважилися відкрито виступити проти патріарха.

Зволікання протягом п'яти місяців з висвяченням митрополитом Іова Борецького та вищих церковних ієрархів також має під собою суто політичний контекст вичікування найсприятливішої ситуації. В цей час, 8 жовтня 1620 р. відбувся Цецорський погром, і крок щодо висвячення православних був найбільш унебезпечений від негативної реакції уряду, оскільки здеморалізований поразкою король не міг нічого цьому протиставити. Після здійснення цього акту, щоб не повторити сумну долю протосингела Никифора у 1596 р. патріарх під козацькою охороною вирушив до волоського кордону [121, с. 112].

Вже у листопаді 1618 р. Петро Сагайдачний на сеймі поставив питання про визнання нововисвяченої ієрархії перед центральною владою, врахувавши, що без козацтва у майбутній війні з Портою королю не обійтись [221, с. 60]. Сейм, який усвідомлював всю небезпеку війни з султаном, був змушений дати таку обіцянку.

Використав цю ситуацію і “козацький митрополит” Іов Борецький, якого ще в лютому 1620 р. королівська канцелярія оголосила ворогом Речі Посполитої, розігравши “шпигунсько-зрадницьку карту”. “Змовившись з підданим царя турецького, неприятеля віри християнської і нашим, який зламавши присягу ... на державу наступає, з неким пастором, начебто патріархом ієрусалімським, шпигуном до нашої держави насланим ... зважився посвяти брати на митрополію київську” – так описувався Борецький у королівському декреті [77, арк. 1–3]. Як митрополит, він виступив влітку 1621 р. у Сухій Діброві перед козацтвом, яке вирушало на Хотинську війну [208, с. 167].

Місто Київ в цій ситуації стало головним місцем зіткнення різних інтересів, в першу чергу уніатів та православних, де на боці перших був закон, а на боці других реальна козацька сила. Після Хотинської війни до Києва було привезено пораненого Сагайдачного, який невдовзі і помер, застерігши короля в своєму передсмертному листі про небезпеку введення унії в Україні [98, с.

72–73]. Безперечно, в цей час в місті перебували чисельні козацькі загони, які супроводжували гетьмана.

Загалом це був достатньо спокійний після Хотинської війни рік. “В Польщі того року нічого не відбулося”, – написав про цей час у своїй хроніці Павло Пясецький [151, с. 304]. Знову ж таки, періодом певного перепочинку для православної церкви від тиску влади став час Львівської конфедерації, коли внаслідок несплати коронному війську відповідного жолду за Хотинську кампанію, гусари почали ремствувати і вимагати платні. Поряд з цим, ними висувалися і політичні вимоги – визнання військової верстви четвертим станом [301, с. 870]. Тож уряд був заклопотаний вгамуванням гусар і не міг активно втручатися в релігійні стосунки.

А у Києві, тим часом, козацьке військо, яке вимагала “військового хліба”, використовувало православне духовенство і не тільки в релігійних цілях. У вересні 1622 р. один із загонів запорізького війська полонив чотирьох уніатських софійських уніатських іноків [78, арк. 1–2].

Більш сміливо поводити себе і міщани, які на початку 1624 р. здійснили напад на Софійський митрополичий двір [79, арк. 1–4]. Загострення конфесійних стосунків відбулося пізньої осені 1624 р., коли 13 листопада помер архімандрит Києво-Печерського монастиря Єлисей Плетенецький [232, с. 360].

Невдовзі “смирненні священноіноки, крилошани, застовпники, чернці, старці і все духовенство монастиря Печерського Київського і ми, урядники земські обивателі і все рицerstvo землі київської” обрали архімандритом Захарію Копистенського [92, с. 394]. Ця кандидатура мала пройти затвердження в королівській канцелярії. У місті почали ширитися чутки, що до Києва йде дві роти жовнірів для захоплення Печерського монастиря й утвердження іншого архімандрита – князя Чарторийського, якого начебто затвердив король Сигізмунд III [193, с. 531]. Відповідно активізувалися і київські прибічники унії, про яких митрополит Борецький написав у своєму листі до козацтва – “церкви запечатали по умислу і по присланню київського війта Федора Ходики і

міщанина Созона” [112, с. 52]. Козацтво надіслало до міста загон, а головних винуватців закриття церков невдовзі було страчено [210, с. 289].

Однаке, Іов Борецький, не маючи такої значної підтримки від козацтва, як за часів Сагайдачного, 7 березня 1625 р. звернувся через козацьких посланців З. Слабського і Н. Гирі до всього Війська Запорізького з проханням не допустити пролиття крові невинних православних братів [184, с. 43]. В цьому випадку читається спроба митрополита Борецького вирішити питання з найменшим роздратуванням королівського уряду. Цією ситуацією скористалися і київські міщани, які зробили наїзд на добра уніатів, захопили підданих, жито і пограбували пасіку [24, арк. 1].

Після придушення козацької війни 1625 р., коли козацтво практично втратило свій вплив у місті, уніати знов почали робити певні кроки для поширення своєї присутності в місті. Існує лист, датований березнем 1626 р., яким король Сигізмунд III посилає в місто ченців василіанського ордену для реставрації Св. Софії та відновлення в цьому храмі богослужіння [80, арк. 1]. Безперечно, що мова у цьому листі йде про представників єдиного уніатського чернечого ордену василіан, реформованого у 1617 р., внаслідок чого орден став подібним до всіх католицьких орденів і не цурався суто культурної діяльності [300, с. 265]. Реформований орден, як елітну частину уніатського духовенства, було кинуте на найбільш складну ділянку – оплот православ'я, місто Київ. Але це не допомогло, бо з обранням Петра Могили архімандритом Києво-Печерського монастиря ініціатива у конфлікті навколо власності митрополії остаточно перейшла до православних [228, с. 45].

У серпні 1626 р. в Києві відбувся собор православного духовенства. Разом з православною шляхтою на соборі було присутнє й козацтво. На цьому соборі вперше гостро постало питання подальшого розвитку православної церкви в нових умовах протистояння з уніатами та католиками. Реально існувало два можливих магістральних шляхи розвитку православ'я, які С. Голубєв називає “консервативним” та “ліберальним” [191, с. 57]. В цілому погоджуючись з таким поділом ідеологій розвитку церкви, зауважимо лише, що замість

“лібералів” цю групу краще назвати “православними модерністами”. В середині кожної з цих течій також, на нашу думку, можна виділити дві великі групи – “позазаконників” та “легітимістів”. Тобто ті, яких влаштовувало (або, швидше, вони мусли миритися з цим) нелегальне становище православної церкви та ті, хто хотів отримати церкву, яка була б визнана центральною владою.

У Києві, як центрі митрополії, концентрувалися прихильники обох течій. До легітимістів належала частина вищого православного духовенства і практично вся православна шляхта. До їх опонентів – частина духовенства, переважна більшість козацтва та міщанство, яке було сконсолідоване системою братств. Міщани, маючи переважно ставропігійні братства, привілеї яких були підтвержені королем, не були зацікавлені у міцності і структурованості вищого православного духовенства, яке паралельно було їх економічним конкурентом. Тож окрім зовнішньої загрози ліквідації, в самому середовищі православних не було єдності.

Окремо слід сказати про утворення та діяльність Київського братства. Воно було створене тільки в 1615 р. на кількадесят років пізніше від подібних організацій у містах Західної України. Його виникнення пов’язане із загальною тенденцією зміцнення православ’я з боку міщанства, але утворення і функціонування цієї інституції в Києві має ряд відмінностей.

По-перше, сам час його утворення – 1615 р. Це одна з останніх дат, створення братств в Україні, яких вже налічувалось близько 30 [230, с. 22–24]. Однією із причин цього дослідники вважають те, що братство користувалося підтримкою запорозького козацтва [206, с. 37].

По-друге, до складу братства одразу увійшли частина духовенства та православної шляхти, які не підкорялись загальнобратській дисципліні і переслідували власні класові інтереси [206, с. 59]. Найважливішим фактом в історії Київського братства, на думку Я. Ісаєвича, було те, “що до нього записався гетьман Петро Сагайдачний з усім Військом Запорізьким. Маніфестаційний вступ всього козацтва до братства мав величезне значення, бо

козаки продемонстрували свою солідарність з програмою братства і заявили, що беруть його під свій захист” [206, с. 60].

З. Хижняк зазначає, що “козацтво на той час починає усвідомлювати себе не лише збройними силами, а й політичною силою, і стає на захист соціальних і національних інтересів українського суспільства, консолідується з його провідниками” [259, с. 26]. На нашу думку, цю усталену історіографічну дефініцію треба дещо скоригувати.

По-перше, у столиці православної митрополії, що мала багато потужних монастирів, таких як Печерський, Михайлівський, Микільський, згодом Братський, які міцно тримали пульс духовного життя, дуже важко було світській організації вплинути на культурно-релігійне життя. Вже у 40–х роках. XVII ст. Київське братство не відігравало значної ролі в культурному житті міста, а провідне місце в суспільно-політичному і культурному житті захопили митрополит, Печерський та Богоявленський монастирі [206, с. 60].

Тим більше, що й економічно київські монастирі були потужнішими від міщан. Якщо у 1631 р. міщани обох юрисдикцій виплатили 1020 злотих податків, то в 1628 р. тільки податки Печерського монастиря з усіх його маєтків становили суму 1200 злотих [81, арк. 1–6].

По-друге, роль козацтва та вплив його на братське життя у вітчизняній історіографії висвітлені однобічно. Воно виглядає єдиним свідомим монолітом, який з суто ідеологічних міркувань був готовий захищати православ'я. Якщо дотримуватись думки З. Хижняк, що Петро Сагайдачний з військом вступив до братства не у 1620 р., а на самому початку його організації [259, с. 28], то через три роки, у жовтні 1618 р. багато козаків-братчиків на чолі з тим же Петром Сагайдачним вправно плюндрували околиці православної Москви і обстрілювали Троїце-Сергіїв монастир [193, с. 376]. Це навіть якщо не згадувати справу 1594 р., коли козаки до крові побили ігумена Межигірського монастиря Іосифа Бобровича [141, с. 141]. А кілька років згодом братство отримувало від московського царя соболі на свої потреби. Тож бачимо, що козацтво, вступаючи до братства, переслідувало власні політичні інтереси.

Перемога Петра Могили у боротьбі за митрополичу митру та його подальша митрополича діяльність докладно висвітлені в літературі [190, 191]. Зазначимо лише, що з його перемогою остаточно перемогла легітимістська лінія православного духовенства. Сприяла цьому і толерантна релігійна політика наступного короля Владислава IV.

У балотуванні на митрополита в 1631 р. одразу кількох осіб, простежується чітке намагання трьох сил, які мали вплив у місті, провести свого кандидата на цю посаду. Лист короля Сигізмунда III до київського воєводи Януша Тишкевича від 13 червня 1631 р. певною мірою ілюструє розклад цих сил. В цьому листі пропонується, використовуючи “авторитет та благородумство” не допустити обранням Слуцького протопопа Антонія Мужилівського, якого активно підтримувало запорозьке козацтво. Натомість рекомендувалось, відповідно до привілею, призначити ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря родича воєводи, ченця василіанського уніатського ордену Германа Тишкевича [112, с. 111–113]. Усвідомлюючи нездійсненність віддачі митрополії уніатському митрополиту Рутському, король продовжив тактику поступової пердачі православних церков та монастирів уніатам не тільки юридично, але і фактично. Географічно це також був виправданий крок, бо Михайлівський монастир був найближчим до Св. Софії, яка вже належала уніатам, і він був останнім з храмів Верхнього Києва, що міцно тримали православні. Однак митрополитом було обрано представника традиційного православ'я, авторитетного архієпископа Смоленського і Чернігівського Ісаїю Копинського, який зміг закріпитися в Михайлівському монастирі і не допустити туди уніатів [232, с. 154].

Смерть старого короля Сигізмунда III докорінним чином змінила ситуацію, внаслідок чого в 1633 р. митрополитом став Петро Могила. Почався могилянський етап розвитку православної церкви не тільки в Києві, а й по всіх українських землях. В цей період Київ набуває особливого значення. Місто, що раніше декларувалось київськими інтелектуалами як “другий Іерусалим”, починає робити реальні кроки в дусі православної модернізації. Якщо в цілому у

церкві це було впорядкування богослужбової літератури (наприклад „Требнік” Петра Могили), загальне піднесення освітньо-культурного рівня духовенства і суворий контроль за його моральним рівнем, то в Києві діяльність П. Могили мала додаткові аспекти.

По-перше, реставрація та відбудова міських церков, в першу чергу давньоруського часу, разом із проведенням перших археологічних досліджень.

По-друге, впорядкування Лаврських печер і створення впорядкованого культу мощей. У першому напрямку, разом із слухним зауваженням Ф. Ернста, що без проведення реставраційних робіт протягом XVI ст. до нас не дійшло б жодної церкви [197, с. 128], все ж таки основні будівельні роботи почалися за митрополита Борецького, а найбільшого розмаху отримали в могилянську епоху.

Однією з центральних освітніх подій в історії Києва чи навіть всіх українських земель першої половини XVII ст. стало утворення Києво-Могилянської колегії (згодом – академії). На сьогоднішній день опубліковані всі можливі документи, що стосуються цього акту, але це не означає, що серед істориків існує усталений погляд на цю подію. Навпаки, їх погляди кардинально різняться. Ми, у свою чергу, висловлюємо власні міркування щодо причин об’єднання шкіл і утворення Києво-Могилянської колегії. Перед тим коротко нагадаємо перебіг подій, що передували злиттю шкіл і є загальновідомими в історіографії.

У 1615 р. була створена Київська Братська школа, заснована багатою киянкою Гальшкою Гулевичівною [134, с. 385]. Край її монополістичному існуванню поклала енергійна діяльність архімандрита Києво-Печерського монастиря Петра Могили з 1628 р. Він бачив значні недоліки в роботі Братської школи, яка за рівнем знань поступалася відповідним навчальним закладам Речі Посполитої, Петро Могила готується відкрити власну школу. Про ці наміри дізнається хворий митрополит Іов Борецький, який у своєму заповіті від 1 березня 1631 р. забороняє створювати школи будь-де в Києві, окрім Київського Братського монастиря [134, с. 407]. Але це не зупиняє архімандрита і 1 вересня

1631 р. школу було відкрито в Києво-Печерському монастирі, перед тим брутально виселивши ченців Троїцького шпитального монастиря з одного із приміщень [259, с. 47]. Це не сподобалось керівникам Київського братства, які почали вимагати об'єднання шкіл вже 30 грудня 1631 р. [134, с. 412], а 5 січня 1632 р. цього прагне від Могили митрополит Ісаія Копинський [134, с. 415]. 17 березня 1632 р. гетьман запорозького козацтва пише листа, де умовляє Могилу об'єднати школи. Петро Могила погоджується, але внаслідок моровиці та кінця навчального року об'єднання переноситься на осінь 1632 р. Першого вересня об'єднана школа починає функціонувати.

Ці факти є загальноновизнаними. Але вони трактувались кількома поколіннями дослідників в той чи інший спосіб.

Один з перших дослідників Києва М. Берлинський пише: „Скоро, прихилиючись на прохання благочестивого шляхетства воєводства Київського і всієї Києвобратської громади, за згодою гетьмана тодішнього Івана Петаржицького, наприкінці того ж року Петро Могила перевів цей новий заклад (школу) до Києвобратського монастиря” [183, с. 109]. Інший дослідник ХІХ ст. В. Аскоченський у своїй книзі „Киев с древнейшим его училищем Академиєю” зауважує, що хвилювання керівників Братської школи полягало в тому, що вона втрачала одного з найголовніших своїх протекторів в сані Печерського архімандрита. Крім того, ходити школярам до нової школи крізь ліси і гори було не дуже зручно. Як далі зазначає В. Аскоченський, Могила легко і беззаперечно погодився виконати бажання киян [181, с. 111–115].

Більш ґрунтовний дослідник життя і діяльності Петра Могили, С. Голубев у своїй солідній монографії, на наш погляд, більш реалістично оцінює створення школи. Він пише, що повернувшись зі Львова, після смерті Іова Борецького, печерський архімандрит, сподівався бути обраним митрополитом, але ним став Ісаія Копинський. Тоді, спираючись на підтримку козацтва і полишивши обіцянку не фундувати шкіл, Могила береться до справи. Але потім злякавшись погроз гетьмана Івана Петаржицького (сакраментальна фраза Сільвестра Косова про те, що викладачами Лаврської школи хотіли годувати дніпровських осетрів)

нарешті погоджується на об'єднання шкіл, „виговоривши” собі поступки та ініціативу [190, с. 430]. Інший автор, що торкався цієї проблеми, Ф. Тітов зазначає, що незадоволення і нарікання київської духовної та світської громад були настільки сильними і погрозливими, що навіть така рішуча людина, як Петро Могила був змушений рахуватися з ними і, при першій можливості піти на поступки. Вихід зі складної ситуації було знайдено в тому, що було визнано за можливе на певних умовах об'єднати Братську і Лаврську школи разом [259, с. 89]. Далі Тітов аналізує умови об'єднання шкіл, які були запропоновані Ісаією Копинським.

Подальші дослідження цієї проблеми відбувалися вже в радянський час. Є. Мединський, називаючи у своїй книжці Петра Могили типовим феодалом, „честолюбним” та „властолюбним”, доходить до висновків, що саме Київське братство наполягло на злитті шкіл, саме воно дозволило Могилі вважатися старшим братчиком, змусило вивести школу з території Києво-Печерського монастиря; саме братська школа мала стосунки з Москвою, отримуючи грамоти від тамтешніх царів [230, с. 101–102]. Ці вже надто тенденційні погляди були переглянуті пізнішими дослідниками.

Зокрема, З. Хижняк у своїй монографії зазначала, що очевидно кияни і козаки досить рішуче відстоювали свою вимогу і Могила змушений був нарешті дати згоду на об'єднання шкіл. Вона високо оцінює діяльність Петра Могили як високоосвіченої людини і гуманіста [259, с. 50]. О. Дзюба, погоджуючись з тим, що Могила вимушений був піти на поступки, зауважувала, що саме злиття цих двох шкіл і є моментом виникнення школи вищого типу Київського колегіуму [195, с. 69].

Таким чином, в історіографії встановився погляд, що характеризував утворення Києво-Могилянської колегії як певний компроміс між Петром Могилою та київським братством, духовенством та шляхтою, а кожен дослідник просто намагався довести вирішальну роль того чи іншого суб'єкта. На наш погляд, проблема утворення колегії розглядається без урахування кількох моментів, які грали надзвичайно важливу роль, але чомусь ігноруються

дослідниками.

По-перше, мало звертається уваги на непересічну особистість Могили, а точніше на його карколомну духовну кар'єру. Про це відомо, але це чомусь не враховується при вивченні саме цього питання. Ставши у 31 рік архімандритом найпотужнішого православного монастиря, енергійний вихованець покійного гетьмана Станіслава Жолкевського не замкнувся у стінах Печерської обителі, а волів посісти найвищу церковну посаду – митрополита. Але не таким шляхом, як Іов Борецький, що не був визнаний центральною владою. Петро Могила хотів бути повністю легітимним митрополитом, маючи вплив не лише в Києві та козацькому Подніпров'ї, але у всій Речі Посполитій, як один з найвищих церковних ієрархів.

По-друге, розглядаючи всі події, що відбувалися в 1631–1632 рр. дослідники обмежуються лише невеликою територією Києва та Наддніпрянської України, або задовольняються проведенням аналогій з окремими містами чи навчальними закладами. Переважна більшість авторів, не звертає уваги на те, що Київ був складовою частиною Речі Посполитої і всі дійові особи та події, як у Києві, так і в усій державі впливали одне на одного. Місто було повноправним суб'єктом політичного процесу і на нього впливав ряд чинників, що відбувалися у Варшаві чи Кракові.

По-третє, автори, що працювали над цією проблемою, також дещо схематично розглядають ті суперечності, що мали місце в середовищі різних соціальних груп населення, що наполягали на об'єднанні шкіл, наприклад між міщанством та козацтвом. Ми спробуємо дати більш насичену інтерпретацію подій, що відбувалися в Києві протягом 1631–1632 рр.

Відстеження подій слід починати від 31 березня 1631 р., коли помер митрополит Іов Борецький. Постало питання про обрання нового митрополита. Серед претендентів було двоє найбільш реальних – Ісаія Копинський та Антоній Мужилівський. За підтримки реєстрового козацтва та московських соболів 20 липня було обрано Ісаю Копинського. В той час він почувався досить впевнено, бо в Києві квартирувало до 4 тис. реєстрового козацтва, яке

підтримувало Ісаію Копинського [189, с. 286]. Тому він, повторюючи практику Іова Борецького, який, ставши митрополитом, залишив за собою Михайлівський монастир, 10 грудня за допомогою козаків під проводом Дем'яна Гарбуза захопив цю обитель, де після смерті Борецького був ігуменом Філофей Кізаревич, людина, яка підтримувала Петра Могилу [191, с. 14]. Звичайно, такі силові дії козацтва, на яке спирався новоспечений митрополит, не могли сподобатись мешканцям Києва.

1 вересня 1631 р. Петро Могила відкрив Лаврську школу. А вже наприкінці того самого року він погодився на об'єднання шкіл. В акті від 30 грудня, на наш погляд, є найбільш ключова фраза, яку чомусь всі читають побіжно – „іж його милість отець архімандрит тільки з особи своєї, а не з уряду архимандричого таковим доживотным дозорцею має бути, яко брат уписний” [134, с. 418].

Тут варто дати характеристику загальнополітичної ситуації в Речі Посполитій. Саме з цього часу серед політичної еліти активно починають мусуватися чутки про безнадійний стан 65 річного короля Сигізмунда III Вази, який правив Річчю Посполитою з 1587 р. та про вибори нового короля [307, с. 198]. Петро Могила, який мав багато родичів та знайомих серед найвищої польсько-литовсько-української знаті, не міг не знати про всі ці розмови. Смерть, яку так жваво обговорювали, несла собою суперечки на повітових сеймиках та елекційному сеймі щодо кандидатури нового короля. Такою ситуацією було гріх не скористатись. Петру Могилі був притаманний глибокий і гострий розум. Він адекватно оцінював ситуацію, що склалася в державі, та хотів використати її у своїх інтересах з найбільшою вигодою, враховуючи всі суперечки між опонентами. Отже, перед Печерським архімандритом відкривалися перспективи підтримати на елекційному сеймі кандидатуру одного з претендентів на королівський трон, а потім дістати привілеї від вдячного монарха. Тим більше, що в серпні 1631 р. у Києві були агенти головного суперника королевича Владислава Густава-Адольфа, схилиючи київську шляхту підтримати кандидатуру останнього [199, с. 174]. Це було досить небезпечно, бо в українських землях до Владислава відчувалася виразна симпатія, а зігравши

так несподівано (мається на увазі зміна фаворита на королівський трон) можна було потім більше вимагати від Владислава.

Разом з тим, у середовищі тих, хто наполягав на об'єднанні шкіл не було єдності, оскільки між козацтвом та „обивателями воєводства Київського” симпатій було мало, особливо після акції Дем'яна Гарбуза. А з іншого боку, захист православ'я з боку легітимного митрополита був більш до вподоби рядовій православній шляхті, ніж постійна конфронтація між центральним урядом та козацтвом. Вірогідно, це розумів і Могила.

У фразі про „дозорцу” не по сану, а дожиттєво, яка цитувалась вище, і полягає суть політики, яку проводив Печерський архімандрит. Він пішов на суттєві поступки в об'єднанні шкіл, виграючи стратегічно, бо забезпечував прихильність шляхти до себе на майбутньому сеймі. А те, що він залишався опікуном дожиттєво, потім дозволить йому, як митрополиту, повністю керувати школою. Дійсно, відмовившись від Лаврської школи, Могила вгамував козацтво, шляхту і міщанство.

30 квітня 1632 р., не витримавши чергового інсульту, помер Сигізмунд III. Петро Могила проводив час перед виборами нового короля на повітових сеймиках. Вже 27 вересня королем став Владислав, а Могила незабаром отримав від нього сан митрополита. До речі, дуже цікава деталь, що показала правильний розрахунок Могили. Філон Воронич, київський чашник, який в акті від 30 грудня 1631 р. був одним із тих, хто вимагав об'єднання шкіл, восени 1632 р. у якості делегата, обирав на сеймі Петра Могилу митрополитом.

Таким чином, завдяки вірно прорахованій позиції, Могила швидко досяг поставленої мети, а об'єднання двох шкіл було зумовлене не стільки наполяганням козацтва, митрополита Копинського чи шляхти, а стало, швидше за все, одним із ходів Петра Могили в його діяльності щодо отримання сану Київського митрополита.

Дослідження історії та діяльності католицької церкви у Києві практично від початку свого існування відбувалося під суворим ідеологічним пресом (чи то з позицій офіційних католицької чи православної церков, чи то з позицій

офіційного марксизму). Тому неупереджене дослідження цього сегменту київської історії має величезне значення. Безперечно, головною дійовою фігурою був київський єпископ (біскуп). Посада київського католицького біскупа, відповідно до сеймової конституції 1578 р. автоматично давала місце в сенаті. Лише 13 духовних senatorів мали це місце за посадою. Це є надзвичайно показовий факт, оскільки ні за кількістю прихожан, ні за прибутковістю ця єпархія не може стати в один ряд не те що з центрами воєводств, але й центрами деяких повітів у коронних землях. Таким чином, місце в сенаті виглядало як певного роду аванс для тих, хто призначатиметься на цю посаду для подальшого поширення католицької релігії.

Першим київським біскупом в досліджуваній період був Микола Пац, який обіймав цю посаду ще у 1562–1564 рр. [150, с. 154]. У 1569 р. його чітко названо кивським біскупом [281, с. 487]. В 1570 р. Сигізмунд II Август наказує Пацу з'явитися у Вільно для тимчасового керівництва цим містом [97, с. 171]. Остання згадка про цього київського біскупа фіксується у листопаді 1574 р., коли його підпис стоїть під наказною грамотою панів-ради польному гетьману Христофору Радзивілу про зменшення кількості залог в „українних замках” [95, с. 184].

З цих двох документів можна зробити висновок, що Микола Пац, який належав до одного з найавторитетніших литовських родів, був біскупом-номіналом, який перебував на цій посаді не стільки для духовної діяльності, скільки для піднесення і посилення свого власного статусу. Певним підтвердженням того, є свідчення гетьмана реєстрового козацтва Яна Оришовського у 1599 р. в справі призначення київським біскупом Йозефа Верещинського. Оришовський стверджував, що „київську єпископську кафедру близько двадцяти років поспіль займав якійсь єретик по імені Павло (Микола) Пац” [256, с. 261]. Л. Мюллер пише про цього київського біскупа, що він „прихильно відносився до вчення Лютера” [235, с. 113].

Після його смерті у 1574 р. біскупська кафедра відійшла до князя Якуба Воронецького [244, с. 497]. Цю особу також можна сміливо трактувати як

біскупа-номінала, оскільки за свідченнями того ж Яна Оришовського, Воронецький не вступав у керівництво своєю єпархією, бо не отримав підтвердження свого призначення з Риму [256, с. 261]. Як видно, князь нехтував цією посадою, оскільки більше трьох років після свого призначення не клопотався перед апостольською столицею про підтвердження свого біскупського статусу [256, с. 261].

На нашу думку, у призначенні на київське біскупство Якуба Воронецького, ми маємо справу з типовим випадком непотизму волинської шляхти у місті Києві. Один з родичів біскупа, вірогідніше за все брат, Матуш Воронецький у 1584 р. обійняв посаду київського підвоєводи [287, с. 209]. За цими призначеннями чітко проглядається намагання князів Острозьких (батька Василя-Костянтина та сина Януша) розставити своїх людей на всі ключові посади у Київському воєводстві. Окрім релігійної ролі цей біскуп виконував і дипломатичну – навесні 1587 р. Якуб Воронецький став посланцем від частини української магнатерії до московського уряду, яка прагнула посадити на престол Речі Посполитої Івана Грозного. Посилаючись на свого родича, Брацлавського воєводу Януша Збаразького, він запевнив, що останній може посприяти обранню Івана [257, с. 144].

Додатковим доказом номінальності біскупства Воронецького слугує той факт, що у 1588 р. він перебував у війську, яке просувало на трон Речі Посполитої австрійського ерцгерцога Максиміліана. Після поразки цього війська, київського біскупа, разом з іншими прихильниками австрійця було ув'язнено у Красноставі, де він невдовзі і помер [137, с. 427].

Новообраний король Сигізмунд III, який увійшов в історію Речі Посполитої, як переконаний католик, одразу скористався цією ситуацією. Київським біскупом у 1588 р. було номіновано Йозефа Верещинського, обдаровану і сильну особистість, одного з найкращих публіцистів того часу. Тим більше, що за нього клопотався особисто коронний канцлер Ян Замойський [144, с. 25]. У Києві, вперше за його історію з'явився талановитий та енергійний католицький єпископ. Хоча, як це не дивно, проти його номінування на

біскупство обережно виступала апостольська столиця, мотивуючи своє небажання його офіційно висвячувати тим, що ще був живий попередній біскуп Якуб Воронецький. Тому повноправним біскупом Верещинський став тільки у 1593 р. [144, с. 28]. Крім того, його поява, певною мірою, послабляла в місті потужний вплив Острозьких, оскільки Верещинський походив з Холмщини і жодним чином не був пов'язаний з могутніми магнатами. Новопризначений пастир прийняв нове місце служіння у жалюгідному стані – за свідченням того ж Яна Оришовського у 1591 р. „в Києві немає кафедрального костьола, бо Київ кілька разів був розореним під час татарських набігів. Єдиний в місті католицький костюл належить чернцям ордену св. Домініка; при ньому, за звичай проживають, двоє чернців ... прибутки єпископії дуже незначні та невизначені внаслідок частих татарських набігів. Багато хто з князів та шляхтичів привласнили собі маєтки католицької церкви” [256, с. 262]. Йозеф Верещинський, перший серед київських біскупів зайнявся реальним облаштуванням своєї єпархії – на Подолі було відновлено невеличкий дерев'яний костюл [303, с. 24].

Освічений і розумний біскуп, окрім власне релігійної діяльності, займався й громадсько-політичною. Зокрема, ним був розроблений один з перших планів облаштування Києва зі створенням другого містоутворюючого ядра [124, с. 28]. Він вперше поставив питання про стратегічне значення Києва і України не лише для Речі Посполитої, але і для цілої християнської цивілізації [285, с. 188]. Відомим історичним фактом є контакти біскупа з козацтвом, яке він, будучи одним із впливових ієрархів, намагався залучити до військових виправ у вигідному для Речі Посполитої руслі. Проте ці спроби не були сприйняті у середовищі польської політичної еліти, а папський нунцій Маласпіна навіть пропонував папі покарати Верещинського за несанкціоновані контакти із козаками [229, с. 121].

Смерть Йозефа Верещинського у 1598 р. ознаменувала новий етап розвитку католицької церкви у Києві. Наступним київським біскупом став Криштоф Казімірський, який обійняв цю посаду за безпосередньою протекцією

Острозьких (він був сусідом магнатів і певний час навіть особистим духівником Януша Острозького) [313,с.292]. Цього представника духовенства можна сміливо назвати біскупом-економістом, оскільки головну увагу він зосередив на вирішенні соціально-економічних проблем єпархії. Через зовнішню небезпеку біскуп з'явився в місті тільки у 1606 р. [244, с. 498].

Проте він лишив помітний слід в історії католицької церкви у Києві. Безперечно, найбільшим здобутком Казімірського стало те, що у 1602 р. королівським декретом була утворена Біскупщина – окрема, чітко визначена в межах, територія Подолу, яка безпосередньо підпорядковувалась біскупу [190, с. 171–177]. Також було організаційно впорядковано київську капітулу – при ній організовувалось п'ять канонікатств [313, с. 292]. Були в біскупа і проблеми – у 1616 р. київські міщани наклали на нього баніцію, яку скасував тільки Люблінський трибунал [28, арк. 165]. Біскуп Криштоф Казімірський помер у 1618 р. і був похований у київському кафедральному костьолі [298, с. 93].

Наступним київським біскупом у 1618 р. став Богуслав Окша Радошевський, який також зайняв цю посаду за протекцією Януша Острозького [288, с. 749]. Вже у 1620 р. на запрошення біскупа в місті з'являються єзуїти, які через три роки перебираються до Фастова. У 1625 р. за безпосереднього піклування біскупа в місті було відкрито школу з правом викладання граматики, а з 1633 р. і риторики; а загальні прибутки київської кафедри зросли до 8 тис. злотих . Подібний економічний розвиток дозволив зміцнити і кадрову базу біскупства – капітула була збільшена до шести прелатств, при яких було дванадцять вікаріїв і крім того в цей час в місті з'явилися і представники ордену бернардинців [288, с. 749]. У 1633 р. після елекційного сейму, на якому Радошевський підтримав кандидатуру Владислава, він отримав, вірогідно у якості підвищення, нову посаду біскупа луцького.

У 1633–1636 рр. в Києві не було реального католицького провідника, оскільки в цей час був тільки номінований біскуп Андрій Шолдрський, який жодного разу так і не відвідав місто [298, с. 95]. Це пов'язується, на нашу думку, із внутрішньою політикою Владислава IV, який не заперечував відновлення

православної ієрархії. Тому для заспокоєння ситуації в місті між православними та уніатами, з Києва було виведено католицького біскупа, щоб не втягувати в конфлікт ще й третю сторону – римо-католицьку.

Нарешті 26 лютого 1635 р. на київське біскупство було номіновано Олександра Соколовського (Шолдрського перевели на перемиську єпархію), який прийняв титул біскупа київського та чернігівського. Це призначення багато в чому нагадувало призначення православного митрополита Петра Могили. Олександр Соколовський, як і молдавський воєводич, пройшов добру військову практику, оскільки він брав участь у Московській кампанії Владислава у 1618 р. Хоча вже у 1626 р. Соколовський прийняв духовний сан і увійшов до єзуїтського ордену, згодом студіював теологію у Краківському університеті, але і там проявив свої здібності. Краківський канонік Кретковський підкреслював його непересічну відвагу під час оборони професорського будинку від атаки студентів [296, с. 111]. Через негативне ставлення до нього з боку папського нунція Вісконті, Соколовський повністю пов'язав себе з двором королевича Владислава.

Безумовно, що після коронації останнього його кар'єра швидко пішла вгору. Саме Олександр Соколовський офіційно висунув у сенаті кандидатуру Владислава на трон Речі Посполитої. Вже у лютому 1633 р. його було відправлено послом до козаків для їх заспокоєння та заохочення до Смоленської кампанії. У 1634 р. він отримує титул пробоща наревського, а наступного року і Київське біскупство [296, с. 111]. Соколовський був у добрих стосунках з Петром Могилою і користувався певним авторитетом у козацьких колах – „є коханим серед схизматиків, які в Києві так багаточисельні” [296, с. 111].

Уніатський митрополит Йозеф Вельямін-Рутський також підтримав цю кандидатуру, виразивши надію, що новий біскуп сприятиме налагодженню нормальних стосунків з православними. Під час козацького повстання, що відбувалося у 1637–1638 рр. біскуп активно виступав на боці центрального уряду, ледве не загинув від козацьких рук. Як київський біскуп, він протягом

1636–1645 рр. долучив до католицьких добр містечко Бубнов, створив єзуїтську колегію в Переяславі. У 1644 р. він запросив до своєї кафедри двох єзуїтів.

З огляду на його відповідальну посаду в „кресах православних”, апостольська столиця досить толерантно ставилась до способу його життя, коли він пиячив з руською шляхтою – „бо може разом напоїть їх і добрими основами” [296, с. 111]. У червні 1643 р. він був головним обвинувачем Юрія Немирича в гучній судовій справі про богохульство [103, с. 771]. Цей магнат не тільки насмілювався жартувати при виконанні присяги обіймаючи посаду київського підкоморія, але і був під підозрою в написанні якоїсь єретичної книжки. З біскупом Соколовським йому вдалося домовитися шляхом задоволення якихось його давніх претензій і обіцянкою перейти до католицизму [226, с. 410].

Після смерті Соколовського у травні 1645 р. на біскупство було номіновано Миколу Дуніна-Солігостовського, але через внутрішні інтриги, папа віддав це місце іншій людині [244, с. 505]. Це був Станіслав Заремба, ім'я якого з титуляцією київського біскупа фіксується у 1646 р. на сенаторській посаді [279, с. 197]. Через рік він також безуспішно намагався повернути на католицизм Юрія Немирича [312, с. 25].

Відповідно до поширення католицизму у місті, зростала і кількість їх культових споруд. Якщо на початку 90-х років XVI ст. в місті були лише дерев'яний костюл домініканців та католицька церква у Київському замку, то у 40-х роках XVII ст. Боплан каже про те, що „римські католики мають в цьому місті чотири костюли, а саме: кафедральний собор, храм домініканців на ринку, бернардини – попід горою, а з недавнього часу – єзуїти” [112, с. 28]. Тож відповідно до кількості культових будівель можна казати про певні успіхи католиків у місті, хоча це пов'язується не стільки з поширенням римо-католицької конфесії серед місцевого населення, скільки з місіонерською діяльністю чернечих католицьких орденів.

В джерелах, що дійшли до нашого часу, немає даних про точні терміни побудови того чи іншого храму, але певні висновки з дуже невеликого обсягу інформації таки зробити можна. Першим кам'яним католицьким храмом був

костьол св. Миколая у монастирі домініканців. Час його побудови коливається в межах 1618–1640 рр. Не пізніше 1618 р., тому що закладення цього костьолу посвятив біскуп Казімірський, який помер у 1618 р. [303, с. 26]. На 1640 р. чітко вказує Петро Розвидовський, який стверджує, що „покійний пан Стефан Аксак (близько 1640 р.) збудував новий кам’яний костьол” [141, с. 102–103].

Кафедральний костьол Св. Марії був закладений у 1630–1632 рр., а його будівництво закінчено близько 1640 р. [204, с. 113]. З цим костьолом пов’язується і перший в історії Києва водогін [141, с. 104].

Перша згадка про бернардинців в місті датується 1624 р. [286, с. 749], тож і спорудження їхнього костьолу можна датувати 1624–1640 рр. Набагато пізніше в місті утвердились єзуїти, активна діяльність яких фіксується лише з 1644 р., коли вони побудували під горою Уздихальницею свою школу, щоб туди приходили відраховані студенти з Київської колегії [243, с. 219].

У 1636 р. існував проект створення в Києві жіночого католицького кляштору домініканок, яким опікувався особисто провінціал домініканців на Русі Ян-Дамасцен Соколовський, який не було реалізовано [308, с. 135].

Досить цікавим є момент матеріальної підтримки київських католиків. У 1646 р. вони отримали 2 тисячі злотих від православної пані Лаврінової Лозки [179, арк. 227].

Діяльність католицької церкви у місті не була єдиною і монолітною, як здавалося б на перший погляд. Наприклад, призначення біскупів досить часто відбувалося не через релігійні міркування, а через політичну доцільність. Не все безхмарно було і у відносинах між різними чернечими орденами. Той же єзуїт Микола Ціховський у 1646 р. не без певної доли сарказму пише, що „нарешті ці товариства (домініканців та бернардинців), так і католицьке дворянство дійшли висновку, що схизматичну впертість тільки тоді буде викоренено, коли тут будуть засновані школи отців єзуїтів” [141, с. 52]. У 1644 р. київські домініканці звинуватили київського біскупа Олександра Соколовського в наїзді на їх костьол, пограбування та розігнання ченців [179, арк. 380].

Таким чином, Київ практично не відрізнявся від типових європейських міст того часу, але мав ряд регіональних відмінностей. Зокрема, були відсутні потужні національні громади, менша кількість юридик у порівнянні з іншими головними містами, кількість замкових ремісників переважала магістратських.

Перехід міста Києва під юрисдикцію Корони Польської формально не позначився на економічному статусі головного міста. Всі попередні права та привілеї економіко-юридичного змісту киянам було підтверджено. До них додалися і нові, в першу чергу про безмитну торгівлю на території Великого Князівства Литовського. Проте документи свідчать, що регіональна економічна система, яка склалася у Великому Князівстві Литовському за участю Києва, була порушена. Звичні торгівельні зв'язки Києва з литовськими землями, ускладнилися внаслідок переходу міста під юрисдикцію іншого суб'єкта двуєдиної держави. Однак Київ залишався б одним з головних центрів Речі Посполитої щодо реекспорту східних товарів.

Об'єктивно, через своє географічне положення місто опинилося поза головним напрямком торгівлі Речі Посполитої – фріором – торгівлею сировиною, сільськогосподарськими товарами та напівфабрикатами із Західною Європою. Київ був втягнутий в цю торгівлю тільки опосередкованим чином – через своїх вищих урядовців.

Релігійне життя в місті було в цей час динамічним та напруженим. Не дивлячись на активні спроби уніатської церкви закріпитися в місті, православ'я лишалося домінуючою конфесією. Конфлікти між православними і уніатами негативно впливали на конфесійне життя, але всі спроби останніх залишитися в місті виявилися марними. Православна церква, не дивлячись на всі спроби греко-католиків стати помітною силою в місті, залишилась найпотужнішою конфесією в місті. Хоча і у середовищі православних суб'єктів також була конкуренція, яка проявилася, зокрема, і в створенні Києво-Могилянської колегії.

Католицька присутність в місті протягом досліджуваного періоду була стабільно слабкою. Хоча певний прогрес, в першу чергу у зростанні економічної бази католиків, мав місце у першій половині XVIIст.

ВИСНОВКИ

У вітчизняній історіографії тема дослідження історії міста Києва налічує кілька століть. Але за цей час проблема історії міста як центра воєводства Речі Посполитої висвітлена недостатньо. Спираючись на праці кількох поколінь дослідників Києва та ґрунтуючись на репрезентативній джерельній базі, неупереджене дослідження місця Києва в державній системі Речі Посполитої видається абсолютно реальним. Тому існуючий масив джерел та літератури дозволяє повно та об'єктивно розв'язати завдання поставлені у дослідженні.

Наймасштабніші зміни у місті цього періоду відбулися у адміністративній структурі воєводської адміністрації. Київ мав не зовсім уніфіковану до польської систему воєводської адміністрації, оскільки литовсько-руські традиції міцно трималися у міському середовищі. Введення нових посад до воєводської адміністрації, привнесення нової практики конкуренції за представницькі мандати, відкривали нові горизонти у самореалізації для кожної шляхетської особистості на території однієї з найбільших європейських держав, що безумовно спричинило до бурхливого розвитку інноваційних моментів в політичній діяльності київської шляхти та магнатства.

Внесення нових правил типово польської суспільно-політичної діяльності на київський ґрунт об'єктивно сприяло прискореному розвитку політичної свідомості київської „провідної верстви”. З іншого боку, практично повна домінація київської та волинської шляхти у всій ієрархії воєводських посад Київщини, спростовує усталену в історіографії думку про полонізацію в цей час владної вертикалі Київського воєводства.

Цей великий масив власне української шляхти і магнатства, що обіймали посади у місті від воєводи до войського, вірою і правдою служили Речі Посполитій. Призначення королем сімнадцяти київських воєвод та каштелянів протягом 1569-1648 рр. з числа місцевих магнатів та шляхтичів, за винятком двох воєвод-поляків, доводить, що король враховував як загальнодержавну вагу

Києва, так і інтереси місцевої еліти. В цей же період на інших, менш значимих земських та гродських посадах перебувало понад сто десять осіб. Більшість чиновників усіх ланок були українського походження і негатолики за віровизнанням, діяльність яких у цілому сприяла розвитку міста. Вони не втрачали свою „руську” самоідентифікацію, але в цей час вони не могли сформуванати своїх „руських” політичних вимог, оскільки для того не було відповідних умов. Більшість номенклатури, будучи руською за походженням та негатоликами за віровизнанням, достатньо комфортно почувала себе у державному тілі Речі Посполитої і не мала причин для незадоволення існуючим станом речей. Це були яскраві представники політичного „руського народу”. Проте в місті Києві інколи траплялися ситуації, коли всупереч наказам королівського уряду, міські чиновники підтримували незаконну православну церкву.

Місто Київ займало особливе місце у державній системі Речі Посполитої, через своє географічне положення. Статус прикордонного міста із ворожою Московською державою змушував королівську канцелярію проводити сприятливу політику і надавати Києву преференції різного характеру. Зміна статусу міста після Люблінської унії не викликала внутрішньоміської опозиції новій владі, оскільки всі права міста було збережено. Так само київське міщанство та духовенство були повністю задоволені, оскільки всі існуючі права та привілеї їм було збережено. І надалі місто не було позбавлене королівської уваги. Воно отримувало нові привілеї, оскільки відіграло значну геополітичну роль в суперництві Речі Посполитої з Московською державою за гегемонію у Східній Європі. Проте із зниженням стратегічної ролі Києва у другій чверті XVII ст. уряд Речі Посполитої потроху згортає протекціоністську політику щодо міста.

Київ, з огляду на свій особливий статус: прикордонне становище та близькість агресивної Московської держави, відігравав важливу стратегічну роль у міжнародних відносинах в Східній Європі, які на той час зводилися до протистояння Московського царства та Речі Посполитої за гегемонію в цьому

регіоні. Будучи одним з центрів православ'я, місто знаходилось під постійною увагою східного сусіда. Тому міжнародна реакція на факт входження міста до Речі Посполитої, чітко була проголошена тільки від однієї держави. Московське царство не визнало права юрисдикції Кракова на Київ. Ґрунтуючись на патримоніальному праві та маючи у себе монарха з Рюриковичів, що колись володіли містом, московська владна еліта вважала місто своєю отчиною, яку вони рано чи пізно бачили в складі своєї держави. Тому, негативно сприймаючи входження Києва як до Великого Князівства Литовського, так і до Речі Посполитої, вважали це явищем тимчасовим.

Це підтверджувала і вся політика Московської держави, яка продовжувала наголошувати на приналежність Києва їхньому монархові. Ця держава не припиняла спроб (хоча й абсолютно ефемерних) щодо повернення міста до своєї держави. Київ грав важливу зовнішньополітичну роль, хоча з військовими успіхами Речі Посполитої першої третини XVII ст. стратегічна важливість міста неухильно знижувалася.

З представниками запорозького козацтва у міста Києва в цей час склалися непрості стосунки. З одного боку, найбільша урбаністична система в зоні діяльності запорозького козацтва вабила до себе запорожців, які входили до міської структури Києва, займаючись у місті торгівлею та ремеслами, тим самим сприяючи його розвитку. Також Київ був і одним з центрів збуту товарів із Запоріжжя.

З іншого боку, прагнучи довести уряду Речі Посполитої серйозність своєї сили, козацтво не раз брутально втручалось у внутрішньоміське життя. Кілька разів Київ було захоплено та пограбовано, що абсолютно негативно позначилося на економічному розвитку міста. Тож з боку королівського уряду недооцінка козацької загрози призвела до уповільнення темпів розвитку міста, яке достатньо серйозно потерпіло від військових дій між козацтвом та урядовими військами, особливо у першій половині XVII ст.

Економіко-правовий розвиток міста в цей час визначався об'єктивними і суб'єктивними чинникам. Місто Київ тоді належало до категорії „головних”

міст держави і користувалося всіма стандартними привілеями, що їх мали міста в Речі Посполитій. Часом до цього набору додавалися додаткові переваги та преференції, з огляду на прикордонне становище міста та можливу військову небезпеку.

Особливостями соціально-економічного розвитку міста в цей час стало те, що в Києві не існувало окремих національних громад, за винятком досить слабкої вірменської; місто не мало на відміну від інших чітко визначеної території, а також не було великої кількості юридик. Типова для тогочасних міст конкуренція між різними юридиками в Києві мала певні відмінності. Потужні духовні інституції, які в інших містах були основними конкурентами магістрату, в Києві створили абсолютно автономне та віддалене Печерське містечко. А з усіма іншими воєводськими спробами створити юридику у вигляді Софійської слободи були ліквідовані магістратом. Щодо ремісничого виробництва, то на нашу думку, кількість замкових ремісників переважала магістратських. Але разом з потужним купецтвом, піддані магістрату були економічно найрозвиненішою частиною Києва.

Однією з найбільш несприятливих об'єктивних обставин була зовнішньоторгівельна кон'юнктура, оскільки Київ опинився на узбіччі головних шляхів зовнішньої торгівлі Речі Посполитої. З іншого боку, перебуваючи в якості одного з центрів реекспорту східних і московських товарів та будучи лідером регіональної економічної системи, він продовжував виконувати свою звичну роль локального економічного центру.

Найбільш динамічно в цей час розвивалися події в конфесіональному житті міста. Являючись одним із символів не тільки українського, але й світового православ'я, Київ в цей час опиняється в епіцентрі релігійної конфронтації, яка виникла після Берестейської унії 1596 р. В конфлікті між уніатською та православною церквами питання володіння київськими святинями фактично було питанням вирішення всього конфлікту на користь однієї з сторін. Тому боротьба за повний контроль над конфесійним життям міста між православними та уніатами була особливо безкомпромісною та

жорсткою, яка врешт-решт закінчилася остаточною перемогою модернізованого православ'я. Проте цій перемозі передували ряд драматичних, часом кривавих подій, які роз'єднували представників єдиного українського народу.

Уніатська церква не змогла позитивно вплинути на розвиток міста і тому змушена була покинути Київ. Проте казати про діяльність уніатської церкви у місті в абсолютно негативному контексті не можна. Греко-католики в міру своїх можливостей намагалися щось робити і для Києва. Зокрема, саме ними було розпочато реконструкцію Софійського собору.

Утворення Києво-Могилянської колегії в 1632 р. також безпосередньо пов'язане з колізіями у конфесійному житті та впливом на місто політичних подій у всій Речі Посполитій. Головною причиною утворення цього навчального закладу, на нашу думку, були політичні домовленості Петра Могили із православною шляхтою, міщанством та козацтвом для отримання ним сан митрополита.

Функціонування католицької церкви не мало великого успіху в київському середовищі, яке було переважно православним. Хоча діяльність католицьких біскупів також була достатньо активною в місті, вони створили власну школу на противагу Києво-Могилянській колегії, вперше за їх участі в місті було збудовано водогін. Але ця конфесія, незважаючи на владну підтримку, не стала дієвим чинником конфесійного життя в Києві.

Таким чином, перебування міста в складі Речі Посполитої є цікавим, динамічним та напруженим етапом життя Києва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України в місті Києві

Ф. 11. Житомирський гродський суд.

- 1.1. *Справа* панов Суріних проти панів Трипільських. 21 листопада 1601 р. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 37.
- 1.2. *Зізнання* возного в справі Матфея Немирича з Вацлавим Вільгорським, підвоєводою київським. 1601 р. 30 серпня. – Оп. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 40.
- 1.3. *Справа* ксендза біскупа київського з паном Андрієм Суріним. 25 лютого 1601 р. – Од. зб. 2. – Арк. 75.
- 1.4. *Справа* ясновельможного княжати Януша Острозького, каштеляна краківського з судом гродським київським. 7 червня 1605 р. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 104.
- 1.5. *Справа* Олександра Воронича з судом гродським київським. 27 червня 1605 р. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 126.
- 1.6. *Справа* пана Василя Суріна, підсудка земського київського з панею Немиричовою. 24 вересня 1605 р. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 190.
- 1.7. *Зізнання* возного у справі його милості пана Гаврила Гостського, хорунжого землі київської і малжонкою його з паном Вацлавом Вільгорським, підвоєводою київським. 26 вересня 1606 р. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 436.
- 1.8. *Справа* Захарії, священника церкви святого Миколи з паном Станіславом Вигурою. 26 вересня 1606 р. – Оп. 1. – Од. зб. 4. – Арк. 438.
- 1.9. *Оповідання* пана Філона Стрибиля на пана Горностая і малжонку його. 1609 р. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 21.

- 1.10. *Універсал* його королівської милості, переоблятований з книг гродських київських поданий в небезпеці Габріеля Баторія. 9 лютого 1611 р. – Оп. 1.– Од. зб. 6. – Арк. 84.
- 1.11. *Покладання* позову від його милості пана Яна Блендовського по їх милість пана Абрама Сенюту, ротмістра і поручника його милість. 8 квітня 1611 р. – Оп. 1.– Од. зб. 6. – Арк. 121.
- 1.12. *Покладання* позову від ксендза Олексія Клебана, чудновського по його милість княжаті Юрія Вишневецького, каштеляна київського. 17 квітня 1611 р. – Оп. 1.– Од. зб. 6. – Арк. 122.
- 1.13. *Оповідання* в Бозі велебного отця Антонія Грековича на підвоєводу київського і попів київських. 8 січня 1611 р. – Оп. 1.– Од. зб. 6. – Арк. 320.
- 1.14. *Зізнання* возного у справі Павла Шорта з паном Криштофом Макаровичом. 30 липня 1617 р. – Оп. 1.– Од. зб. 7. – Арк. 384.
- 1.15. *Позов* трибунальський пана підстоля київського і малжонки його по пана Івана Волковиського. 2 липня 1618 р. – Оп. 1.– Од. зб. – 7. – Арк. 1013–1014.
- 1.16. *Протестація* городничого київського проти пріора і на всю капітулу костела святого Миколая конвенту кляштора. Липень 1618 р. – Оп. 1.– Од. зб. 7. – Арк. 1018.
- 1.17. *Протестація* пана Станіслава Оклинського на міщан київських та козаків. Липень 1618 р. – Оп. 1.– Од. зб. 7.– Арк. 1023.
- 1.18. *Оповідання* велебного отця Івана Єсифовича, священика василівського на пана Михайла Мишку-Холоневського, підвоєводу київського. 21 серпня 1618 р. – Оп. 1.– Од. зб. 7. – Арк. 1083–1084.
- 1.19. *Свідчення* Антоніна, пріора кляштора київського на його милість пана Гаврила Гойського, хорунжого київського. жовтень 1618 р. – Оп. 1.– Од. зб. 7. – Арк. 1034.
- 1.20. *Посесія* від його милості пана Стефана Войнаровського, ловчого київського, пану Станіславові Третьяку та малжонці його. 5 червня 1640 р. – Оп. 1.– Од. зб. 9. – Арк. 428.

1.21. *Протестація* від пана Станіслава Вигури на міщан київських і все поспольство київське 6 липня 1640 р. – Оп. 1.– Од. зб. 9. – Арк.624.

Ф. 220. Колекція документів Київської археографічної комісії

1.22. *Наказ* Лжедмитрія II старості Яну Петру Сапезі, доставити коней для армії. 18 травня 1609 р. – Оп. 1.– Од. зб. 88. – Арк. 1–2.

Ф. 221. Колекція „Нова серія”

1.23. *Реляція* возного про позов до трибунальського суду Києво–Печерського намісника Варлама Дідковського. 7 квітня 1646 р. – Оп. 1.– Од. зб. 12. – Арк.1–12.

1.24. *Випис* з книг гродських київських про захоплення підданих і жита, грабунку пасіки у київського митрополита Йосифа Рутського київським війтом Федором Ходикою. 13 листопада 1624 р. – Оп. 1.–Од. зб. 116. - Арк. 1.

Ф. 222. Колекція документів Київського історичного товариства імені Нестора–літописця

1.25. *Універсал* Сигізмунда III мешканцям Києва про повернення до Києво–Софійського собору скриньки з мощами. 8 листопада 1605 р. – Оп. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 1.

Державний архів міста Києва

Ф. 1. Київський городовий магістрат

1.26. *Зізнання* возного про вручення позовів по різних осіб. 19 травня 1645 р. – Оп. 1. – Од. зб. 4147. – Арк. 1–3.

Центральний державний історичний архів України в м. Львові.

Ф. 140. Колекція документів про католицькі монастирі, костели, окремі парафії на території Польщі, України, Білорусі, Литви .

1.27. *Витяги* з київських гродських актових книг про майнові справи колегії єзуїтів у Переяславі. 1620–1638 рр. - Оп. – 1. – Од. зб. 125.– Арк.1–24.

Ф. 773. Люблінський коронний трибунал. Суммарій актів Київського воєводства за першу половину XVII ст.

- 1.28. *Справа* між велебним ксендзом Криштофом Казімірським, біскупом київським і Гаврилом Летуничем, міщанином київським. 14 серпня 1616 р. – Оп. 1. – Од. зб. 165. – Арк. 4.
- 1.29. *Справа* між київськими міщанами і Лукашем Сапегою. 1 травня 1616 р. – Оп. 1. – Од. зб. 237. – Арк. 17–18.
- 1.30. *Справа* між Вітовським і міщанами київськими 1616 р. – Оп. 1. – Од. зб. 254. – Арк. 23.
- 1.31. *Справа* між вдовою Мишки–Варквського та київським хорунжим Гойським про невиплату боргу 1616 р. – Оп. 1. – Од. зб. 324. – Арк. 40.
- 1.32. *Справа* між Миколою Стецьким тивуном київським проти Михайла Мишки-Холневського, Лукаша Вітовського і всього суду гродського київського 1616 р. – Оп. 1. – Од. зб. 356. – Арк. 47.

Російський державний архів давніх актів в м. Москва.

Ф. 389. Литовська метрика. Оп. 1. – Од. зб. 191.

- 1.33. *Підтвердження* общини в Печерському монастирі. 29 травня 1570 р. – Оп. 1. – Од. зб. 191. – Арк. 3–13.
- 1.34. *Підтвердження* Борщовки і інших земель Пустинському монастирю в Києві. 30 травня 1570 р. – Оп. 1. – Од. зб. 191. – Арк. 13–18.
- 1.35. *Підтвердження* земель (людей), ґрунтів та інших пожитків до монастиря Золотоверхого у Києві. 4 червня 1570 р. – Оп. 1. – Од. зб. 191. – Арк. 34–49.
- 1.36. *Вольність* архімандриту печерському по данину до Москви посилати. 5 липня 1571 р. – Оп. 1. – Од. зб. 191. – Арк. 193–202.
- 1.37. *Доживоття* на підсудство Богуфалові Павші. 1 квітня 1574 р. – Оп. 1. – Од. зб. 192. – Арк. 179–179 зв.
- 1.38. *Доживоття* на писарство Дмитру Єльцю, ведле елекції повітової. 1 квітня 1574 р. – Оп. 1. – Од. зб. 192. – Арк. 179 зв.
- 1.39. *Данина* на підкоморство київське Северину Рутському. 10 грудня 1576 р. – Оп. 1. – Од. зб. 193. – Арк. 93 зв. – 94 зв.

- 1.40. *Данина* на підчаство київське Стефану Лозці. 5 липня 1578 р. – Оп. 1. – Од. зб. 195. – Арк. 38 зв.
- 1.41. *Данина* на stolництво київське Василю Лозці. 5 липня 1578 р. – Оп. 1.– Од. зб. 195. – Арк. 38 зв.
- 1.42. *Данина* на чашництво київське Лятошинському. 30 травня 1579 р. – Оп. 1.– Од. зб. 195. – Арк. 179 зв. – 180 зв.
- 1.43. *Данина* на хоружство київське Яцку Бутовичу. 25 березня 1581р. – Оп. 1.– Од. зб. 195. – Арк. 428 зв. – 429 зв.
- 1.44. *Право* Яцка Бутовича, хоунжого київського на займання ґрунту урочища Михайлова Кута. 29 травня 1589 р. – Оп. 1. – Од. зб. 197. – Арк. 20 зв. – 24.
- 1.45. *Підчаство* київське Івану Лозці. 18 січня 1591 р. – Оп. 1. – Од. зб. 200. – Арк. 30 – 30 зв.
- 1.46. *Доживотне* князю Миколаєві Ружинському, війському київському на певні урочища. 12 червня 1591 р. – Оп. 1.– Од. зб. 200. – Арк. 40 – 41 зв.
- 1.47. *Київське* войське князю Курцевичу–Булизі. 18 жовтня 1592 р.– Оп. 1.– Од. зб. 200. – Арк. 88 – 88 зв.
- 1.48. *Чашництво* київське Філону Стрибилю. 22 листопада 1594 р. - Оп. 1.– Од. зб. 200. – Арк. 124.
- 1.49. *Городництво* і ключництво уроженому Гулевичу. 28 лютого 1595 р. – Оп. 1.– Од. зб. 200. – Арк. 129 зв – 130.
- 1.50. *Підтвердження* листу короля Августа, яким місто Київ вільне від підвод. 23 квітня 1596 р. – Оп. 1.– Од. зб. 200. – Арк. 156 – 157.
- 1.51. *Данина* Гулевичові, городничому київському на млинок на річці Котир. 14 лютого 1597 р. – Оп. 1. – Од. зб. 201. – Арк. 121 – 121 зв.
- 1.52. *Суддівство* земське київське Яну Аксаку. 24 вересня 1599 р. – Оп. 1. – Од. зб. 202. – Арк. 19 – 19 зв.
- 1.53. *Писарство* земське київське Івану Лозці. 24 вересня 1599 р. – Оп. 1.– Од. зб. 202. – Арк. 29 зв. – 30.
- 1.54. *Підкоморство* київське Горностаю. 21 листопада 1603 р. – Оп. 1. – Од. зб. 204. – Арк. 7 -7 зв.

- 1.55. *Городництво* київське Станіславу Вигурі. 30 травня 1607 р. – Оп. 1.– Од. зб. 204. – Арк. 171 – 172 зв.
- 1.56. *Стольніцтво* київське Вацлавові Вільгорському по смерті Воронєцького. 20 червня 1613 р. – Оп. 1. – Од. зб. 206. – Арк. 3 – 3 зв.
- 1.57. *Скарбництво* землі київської Янові Древицькому по Криницькому. 6 березня 1618 р. – Оп. 1. – Од. зб. 207. – Арк. 57 -57 зв.
- 1.58. *Підкоморство* київське пану Стефану Немиричу по смерті Самуеля Горностоя. 12 лютого 1619 р. – Оп. 1.– Од. зб. 207. – Арк. 129 – 130.
- 1.59. *Консенс* урожоному Захаріяшові Єловцькому , стольніку київському на уступлення права посесії. 8 березня 1623 р. – Оп. 1. – Од. зб. 208. – Арк. 31 – 31 зв.
- 1.60. *Каштелянія* київськв князаті Адамові Коширському. 7 листопада 1618 р. – Оп. 1. – Од. зб. 209. – Арк. 42 зв. – 43 зв.
- 1.61. *Підчаство* київське Вітовському по Лозці. Серпень 1619 р. – Оп. 1.– Од. зб. 209. – Арк. – 75 зв. – 76.
- 1.62. *Ловецтво* київське Вацлавові Змієвському. 4 липня 1624 р. – Оп. 1.– Од. зб. 209. – Арк. 360 – 361 зв.
- 1.63. *Городництво* київське Вигурі по стрію своєму. 1 березня 1635 р. – Оп. 1. – Од. зб. 214. – Арк. 110 – 110 зв.
- 1.64. *Арешт* між отцем Жиховичем та Брудновським та підзамчанами київськими. 10 березня 1645 р. – Оп. 1.– Од. зб. 214. – Арк. 250 – 251 зв.
- 1.65. *Привілей* Семенові Немиричу на столництво київське. 25 січня 1580 р. – Оп.1. – Од. зб. 216. – Арк. 193 – 194 зв.
- 1.66. *Привілей* Михайлу Вишневецькому на каштелянію київську. 15 березня 1581 р. – Оп. 1.– Од. зб. 216. – Арк. 235 – 236 зв.
- 1.67. *Доживотне* Івану Чапличу-Шпановському на каштелянію київську. Лютий 1585 р. – Оп. 1.– Од. зб. 216. – Арк. 338 зв. – 339 зв.
- 1.68. *Доживотне* Гаврилові Гойському, хоружому київському на села. 3 квітня 1606 р. – Оп. 1. – Од. зб. 218. – Арк. 3 – 5 зв.

1.69. *Вольность* чернцям печерським по данину звиклу до Москви. 24 лютого 1609 р. – Оп. 1.– Од. зб. 218. – Арк. 5 – 6 зв.

Ф. 1473. Помісно-вотчинні архіви Південно-Західних земель XVI – XIX ст

1.70. *Купча* київської міщанки Домни Степанівни Климович київському міщанину Митку Богдановичу на будинок в Києві. 19 липня 1575 р. – Оп. 1. – Од. зб. 20. – Арк. 1.

1.71. *Лист* польського короля Сигізмунда III київським урядникам з приводу точного встановлення меж володінь зем'янина Василя Креницького 8 лютого 1603 р. – Оп. 1. – Од. зб. 624. – Арк. 1–4.

1.72. *Грамота* короля Стефана міщанам київським про порядок ведення їх справ на судах. Без дати. - Оп. 1.– Од. зб. 964. – Арк. 1–3.

Російський державний історичний архів м. Санкт-Петербург.

Ф. 823. Канцелярія митрополита греко-уніатських церков у Росії.

1.73. *Лист* короля Сигізмунда III воєводським урядникам про обмеження ними свавілля королівських ревізорів. 12 червня 1571 р. – Оп. 1. – Од. зб. 72. – Арк. 1.

1.74. *Випис* з гродських книг Овруцького замку облятованої грамоти Сигізмунда III київському воєводі, де вимагається припинити погрози життю Рагози під зарукою ста тисяч кіп грошей. 2 грудня 1597 р. – Оп. 1.– Од. зб. 221. – Арк. 1–2.

1.75. *Лист* митрополита Потія про надання у пожиттєве володіння софійському наміснику Хрушинському митрополичого села Бугаївки. 4 лютого 1602 р. – Оп. 1.– Од. зб. 253. – Арк. 1–3.

1.76. *Копія* королівської грамоти Єлисею Плетенецькому на архімандритство у Печерському монастирі. 22 лютого 1605 р. – Оп. 1.– Од. зб. 27. – Арк. 1-6.

1.77. *Справа* про відновлену православну ієрархію. 1 лютого 1621 р. – Оп. 1.– Од. зб. 458. – Арк. 1–12.

- 1.78. *Випис* з гродських книг київських скарги митрополичого намісника Садковського на Кирилівського ігумена Кипріяна Жеребило-Лабунського. 20 січня 1623 р. – Оп. 1.– Од. зб. – 481.– Арк. 1.
- 1.79. *Збірка* документів у справі нападу міщан на митрополичий двір. 3 лютого 1624 р. – Оп. 1.– Од. зб. 496. – Арк. 1– 11.
- 1.80. *Лист* короля Сигізмунда III київському воєводі для сприяння діяльності базилианів. 18 березня 1626 р. – Оп. 1.– Од. зб. 565. – Арк.1 – 4.
- 1.81. *Випис* з книг гродських луцького замку реєстра зборів, встановлених сеймом для київських монастирів. 3 травня 1631 р. – Оп. 1.– Од. зб. 59. – Арк. 1 – 6.

Інститут рукописів НБУ імені В. І. Вернадського НАН України

Ф. II. Історичні матеріали.

- 1.82. *Свідчення* міської влади Києва про те, що під час пожежи київського замку згоріла „кліть” Василя Креницького. 4 серпня 1600 р. – Од. зб. 1431. – Арк. 1 – 4.
- 1.83. *Випис* з книг гродських київських про продаж двору А.Железа конвісару Я. Полежаю. 10 грудня. 1640 р. – Од. зб. 1446. – Арк. 1.
- 1.84. *Лист* князя Острозького Філонові Стрибилю, наміснику замку київського. 8 березня 1592 р. – Од. зб. 22617. – Арк. 1 – 5.
- 1.85. *Лист* короля Сигізмунда III про належність Софійської слободи уніатській митрополії. 30 березня 1608 р. – Од. зб. 22618. – Арк. 1.
- 1.86. *Випис* з гродських книг Брацлавського воєводства у справі київського воєводи С. Жолкевського та митрополитом І.Потієм щодо повернення Софійської слободи до замку. 22 травня 1612 р. – Од. зб. 22619. – Арк. 1.
- 1.87. *Випис* з книг Люблінського трибуналу в справі належності Софійської слободи. 13 травня 1613 р. – Од. зб. 22620. – Арк. 1.
- 1.88. *Випис* з гродських книг Волинського воєводства про належність Софійської слободи. 24 липня 1615 р. – Од. зб. 22621. – Арк.1.

1.89. *Грамота* короля Владислава IV, яка дозволяє митрополиту П.Могилі заснувати на землі церкви св.Софії містечко. 8 листопада 1639 р. – Од. зб. 22622. – Арк. 1.

Ф. 61. Кістяківський Олександр Федорович.

1.90. *Випис* з книг гродських київських про здачу в оренду київському хорунжому Єльцю доходів від шинкування. квітень 1634 р. – Од. зб. 844. – Арк. 1 .

Ф. 81. Левицький Орест Іванович.

1.91. *Скарга* митрополита Іони на ревізорів. 20 червня 1571 р. – Од. зб. 12. – Арк. 1 – 6.

2. Опубліковані документи

2.92. *Акт* избрания Захарии Копыстенского на Киево-Печерскую архимандрию // Киевские епархиальные ведомости. – 1878. – № 13. – Отд. III. – С. 394–396.

2.93. *Актова* книга Житомирського гродського уряду 1611 р. підготували видання: А.М. Матвієнко, В. М. Мойсієнко. – Житомир, 2002 . – 390 с.

2.94. *Акты* исторические, собранные и изданные Археографической комиссией 1613–1645. –СПб.: Тип.Эдуарда Праца, 1841. – Т. 3. – 411 с.

2.95. *Акты*, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1847. – Т. 3. – 317 с.

2.96. *Акты*, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1851. – Т. 4 – 529 с.

2.97. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1863. – Т. 1.– 301 с.

2.98. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1865.– Т. 2. – 287 с;

- 2.99. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1865. – Т. 3. – 604 с.
- 2.100. *Акты*, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб.: Типография Эдуарда Праца, 1878. – Т. 10. – 838 с.
- 2.101. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – 938 с.
- 2.102. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н.Т. Корчак-Новицкого, 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – 430 с.
- 2.103. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1861. – Ч. 2. – Т. 1. – 348 с.
- 2.104. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – 502 с.
- 2.105. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1869. – Ч. 5. – Т. 1. – 711 с.
- 2.106. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 396 с.
- 2.107. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905. – Ч. 7. – Т. 3. – 581 с.
- 2.108. *Архив* Юго–Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К.: Типография Н. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – 631 с.

- 2.109. *Бантыш-Каменский Д.Н.* Источники малороссийской истории, изданные О. М. Бодянским. – М., – 1858. – Ч. 1. – 441 с.
- 2.110. *Боплан Г. де Л.* Опис України. – К.: Наукова думка, 1990. – 252 с.
- 2.111. *Боротьба* Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.) // Збір. док. і матер. Упор. Є.Гринів та ін. – К.: Наукова думка, 1988. – 288 с.
- 2.112. *Воссоединение* Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах / ред. кол.: Гудзенко П. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1. – 583 с.
- 2.113. *Два* публіцистичні трактати про причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. підг. Мицик Ю. А. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 44–56.
- 2.114. *Дневник* последнего похода Стефана Батория на Россию – изд. М. О. Коялович. – СПб., 1867. – 399 с.
- 2.115. *Дневник* Люблинского сейма. – изд. М. Кояловичем. – СПб., 1869. – 511с.
- 2.116. *Документи* до історії Києва 1494-1835.– вид. В. Щербина. – К., 1926. – 49 с.
- 2.117. *Документи* російських архівів з історії України. – Л. – 1998. – Т. 1. – 288 с.
- 2.118. *Жерела* до історії України–Руси. – Л., 1908. – Т. 8. – 407 с.
- 2.119. *Из* переписки Запорожья XVI в. с польскими вельможами. сообщ. Стороженко А. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца.– К., – 1906. – Кн. 19. – С. 67–69.
- 2.120. *Исторические* материалы из архива Киевского губернского правления. – сост. Андриевский А. Л. – К., 1886. – Вып. 10. – С. 15–28.
- 2.121. *Київський* літопис першої чверті XVII ст. підг. В. І. Ульяновський, Н. М. Яковенко. // Український історичний журнал. – 1989. – № 5. – С. 100–114.
- 2.122. *Книга* Київського підкоморського суду (1584–1644) відп. ред. В. В. Німчук. – К.: Наукова думка, 1991. – 344 с.

- 2.123. *Львівський літопис і Острозький літописець* підг. до друку. О. А. Бевзо. – К.: Наукова думка, 1970. – 117 с.
- 2.124. *Малоизвестные сочинения киевского бискупа Иосифа Верещинского*. – К., 1895. – 37 с.
- 2.125. *Матеріали до історії козацьких рухів 1590–х рр.* підг. Грушевський М. С. // *Записки наукового товариства імені Шевченка*. – Л., – 1899. – Т. 31 – 32. – С. 1–30.
- 2.126. *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. – К., 1896. – Вып. 2. – 420 с.
- 2.127. *Мицик Ю.А. Літопис Яна Бінвільського* // *Наукові записки НАУКМА*. – 2002. – Т. 22. – Ч. 2. – С. 60–77.
- 2.128. *Нове джерело до історії взаємовідносин київських ремісників замкової та магістратської юрисдикції* підг. до друку Н. Білоус. // *Архіви України*. – 1997. – № 1-6. – С. 101–107.
- 2.129. *Нове джерело про Київський замок* підг. Н. Яковенко // *Архіви України*. – 1980. – № 2. – С. 65–68.
- 2.130. *Нові матеріали до історії козацьких рухів 1590–х рр.* підг. П. М. Кулаковський. // *Архіви України*. – 1995. – № 4-6. – С. 61–73.
- 2.131. *Новий документ до історії київських ремісничих цехів початку XVII ст.* // *Архіви України*. – 1989. – № 5. – С. 68–71.
- 2.132. *Новый документ 1604 г. о самозванце. сообщ. В. Доманицкий* // *Киевская старина*. – 1899. – № 1. – С. 3–8.
- 2.133. *Палеографический* изборник. Материалы по истории южно–русского письма в XV–XVIIст. – К., 1899. – Вып. 1. – 84 с.
- 2.134. *Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов*. – К., 1898. – Т. 1–2. – 492 с.
- 2.135. *Показания игумена Феодосия Васьковского о положении киевских мещан до Богдана Хмельницкого* // *Чтения в историческом обществе Нестора-летописца*. – 1873–1874. – Кн. 1. – С. 311–314.

- 2.136. *Правда* про унію. Документи і матеріали (1215–1951). – Л.: Каменяр, 1965. – 376 с.
- 2.137. *Родинна* хроніка останньої чверті XVI ст. підг. до друку Ульяновський В.І., Яковенко Н. М. // Український археографічний щорічник. – 1999. – Вип. 3\4. – С. 421–433.
- 2.138. *Рукопись* Жолкевского. – М., 1835. – 334 с.
- 2.139. *Сборник* императорского Русского исторического общества. – СПб., 1892. – Т. 71. – 658 с.
- 2.140. *Сборник* императорского Русского исторического общества. – М., 1912. – Т. 137. – 481 с.
- 2.141. *Сборник* материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. – К., 1874. – 151 с.
- 2.142. *Сборник* Муханова. – М., 1856 (издание первое) – 481 с.
- 2.143. *Сборник* Муханова. – М., 1866 (издание второе) – 622 с.
- 2.144. *Сборник* статей и материалов по истории Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – К., 1911. – Вып. 1. – 149 с.
- 2.145. *Сегеда* Р. А. Документ з історії Києва XVI ст // Київська старовина.– 2004. – № 4. – С. 97–101.
- 2.146. *Софонович* Ф. Хроніки з літописців стародавніх. – К.: Либідь, 1992. – 227 с.
- 2.147. *Торгівля* на Україні. XIV– середина XVII ст. Волинь та Наддніпрянщина: Актові джерела. – К.: Наукова думка – 1990. – 374 с.
- 2.148. *Україна* перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648) / відп. ред. Петровський М., Гуслистий К. – К.: Вид-во АН УРСР, 1946. – 256 с.
- 2.149. *Универсал* полковника Василя Дворецкого 1660 г. // Киевская старина. – 1885. – № 4. – С. 744–745.
- 2.150. *Akta* unji Polski z Litwą 1385–1791. Wydal S. Kutrzeba i W. Semkowicz. – Krakow, 1932. – 570 s.

- 2.151. *Kronika* Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego. – Krakow, 1870. – 457 s.
- 2.152. *Latopisec* albo kronika Joachima Jerlicza. Wyd. K. Wojcicki. – Warszawa, 1853. – T. 1-2. – 144 s.
- 2.153. *Listy* S. Żolkiewskiego. – Krakow, 1862. – 149 s.
- 2.154. *Pisma* Stanisława Żolkiewskiego, kanclera koronnego hetmana. Wyd. A. Bielowski. – Lwow, 1861. – 397 s.
- 2.155. *Źródła* do dziejow polskich, wydawane przez M. Malinowskiego i A. Przezdeckiego. – Wilno, 1844. –T. 2. – 454 s.
- 2.156. *Źródła* Dziejowe. Lustracye krolewszczyzn ziem ruskich Wolynia, Podola i Ukrainy z p. p. XVII wieku. Wydal A. Jablonowskiej. –Warszawa, 1877. – T. 5. – 226 s.
- 2.157. *Źródła* Dziejowe. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Ziemie Ruskie (Kijow, Braclaw) opisane przez A. Jablonowskiego. – Warszawa., 1897. – T. 20. – 185 s.
- 2.158. *Volumina* Legum. Przdruk praw staraniem x. x. piarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1780 wydanego. – Petersburg., 1859. – T. 2. – 723 s.
- 2.159. *Volumina* Legum. Przdruk praw staraniem x. x. piarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1780 wydanego. – Petersburg., 1859. – T. 3. – 504 s.
- 2.160. *Volumina* Legum. Przdruk praw staraniem x. x. piarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1780 wydanego. – Petersburg , 1859. – T. 4. – 499 s.

3. Регести документів

- 3.161. *Актова* книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1588 pp.). – К.: Наукова думка, 1965. – 191 с.
- 3.162. *Володимирський* гродський суд. Подокументні описи. – К., 2002.– Вип. 1. (1566–1570). – 225 с.
- 3.163. *Каталог* документів з історії Києва XV – XIX ст. Упор. Г. В. Боряк і Н. М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1982. – 202 с.

- 3.164. *Каталог* документів Київської археографічної комісії 1369–1899. Упор. Я. Дашкевич та ін. – К.: Наукова думка, 1971. – 183 с.
- 3.165. *Каталог* пергаментних документів Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. 1233–1799. Я. П. Кісь – відп. ред. – К.: Наукова думка, 1972. – 671 с.
- 3.166. *Лжедмитрий I* и Украина: Указатель архивных источников и материалов. Сост. В. И. Ульяновский. – К., 1990. – 130. с.
- 3.167. *Кременецький* земський суд. Описи актових книг. Кн. 1–11. (1568–1598 pp.) – К.: Наукова думка, 1959. – Вип. 1. – 211 с.
- 3.168. *Кременецький* земський суд. Описи актових книг. Кн. 12–22. (1601–1614 pp.) – К.: Наукова думка, 1965. – Вип. 2. – 204 с.
- 3.169. *Кременецький* земський суд. Описи актових книг. Кн. 23–35. (1616–1625 pp.). – К.: Наукова думка, – 1965. – Вип. 3. – 191 с.
- 3.170. *Описание* документов архива западнорусских униатских митрополитов. 1470–1700. – СПб., 1897. – Т. 1. – 502 с.
- 3.171. *Описи* актовых книг Киевского центрального архива, № 2051 (Луцкая городская, записовая и поточная книга 1577 г.) сост. Е. П. Дякоковский – К., 1907. – 143 с.
- 3.172. *Описи* актовых книг Киевского центрального архива, № 3501–1511 (Книга, содержащая в себе копии привелегий, данных польскими королями мещанам г. Киева в 1544–1659 годах). сост. И. М. Каманин – К., 1897. – 94 с.
- 3.173. *Опись* актовой книги Киевского центрального архива, означеной по списку оного под № 8 (Житомирская городская поточная книга 1582–1588). – К., 1869. – 67 с.
- 3.174. *Опись* актовой книги Киевского центрального архива, № 11 (Книга Житомирская , городская, записовая и поточная за 1609 г.). сост. А. П. Свидницкий – К., 1879. – 29 с.
- 3.175. *Опись* актовой книги Киевского центрального архива, № 943 (Владимирская городская , записовая и поточная книга 1585 г.). сост. Н. В. Добровольский – К., 1904. – 68 с.

- 3.176. *Опись* актовой книги Киевского центрального архива, № 2042 (Книга Луцкая городская, записовая и поточная 1568 г.). сост. И. М. Каманин – К., 1886. – 52 с.
- 3.177. *Опись* актовой книги Киевского центрального архива, № 2043 (Луцкая городская, записовая и поточная книга 1569 г.). сост. И. М. Каманин – К., 1886. – 67 с.
- 3.178. *Руська* (Волинська) метрика Регести документів коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. Передмова Патриції Кеннеді–Грімстед – К., 2002. – 914 с.
- 3.179. *Институт* рукопису НБУ НАН України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. (Літературні матеріали) – спр. 4104. *Xiąg ziemskich y grodskich kiyowskich w Kijowskiem magistracie znajdujących się zaczawszy od roku 1571 aż do roku 1646 z datą i essencją wypisana kwerenda.*

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, брошури, статті

- 4.180. *Антонович В. Б.* Киевские войты Ходыки, эпизод из истории городского самоуправления в Киеве XVI – XVII ст. // *Монографии по истории западной и Юго–Западной России.* – К., 1885. – Т. 1. – 351 с.
- 4.181. *Аксоченский В. И.* Киев с древнейшим его училищем Академией. – К., 1856. – Ч. 1. – 370 с.
- 4.182. *Бардах Ю., Леснодорский Б., Пиетрчак М.,* История государства и права Польши. – М.: Наука, 1980. – 559 с.
- 4.183. *Берлинский М. Ф.* Історія міста Києва. – К.: Наукова думка, 1991. – 320 с.
- 4.184. *Білоус Н.* Київські війти XVI – першої половини XVII ст. // *Київська старовина.* – 2002. – № 3. – С. 32–51.
- 4.185. *Борисенко В.* Курс української історії: З найдавніших часів до XX ст. – К.: Либідь, 1996. – 616 с.

- 4.186. *Візер С. О.*, Борисенко В. Й. Відносини Київського магістрату з місцевим духовенством у XVII ст. // Пам'ять століть. – 1999. – № 2. – С. 42–49.
- 4.187. *Владимирский–Буданов М. Ф.* Немецкое право в Польше и Литве. – СПб., 1868. – 302 с.
- 4.188. *Георгиевский А.* Киево-Подольская церковь Николая Доброго (Историко–археологический очерк) – К., 1892. – 175 с.
- 4.189. *Голобуцький В. О.* Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
- 4.190. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1883. – Т. 1. – 576 с.
- 4.191. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – К., 1898. – Т. 2. – 714 с.
- 4.192. *Грушевський М. С.* Історія України–Руси. – .: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 535 с.
- 4.193. *Грушевський М. С.* Історія України–Руси. – К.: Наукова думка, 1994. – Т. 7. – 624 с.
- 4.194. *Дашкевич Я.* Вірменське самоврядування Києва в межах магдебургського права XV – XVII ст. // Самоврядування в Києві: історія та сучасність: Матеріали міжнар. конф., присвяч. 500–річчю надання Києву магдебургського права – Київ, 26-27 листопада 1999 р. / В. І. Андрійко та ін. (ред.); Київська міська рада, фонд імені Фрідріха Еберта, – К., 2000. – С. 133–143.
- 4.195. *Дзюба Е. Н.* Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.).– К. : Наукова думка, 1987. – 131 с.
- 4.196. *Довнар–Запольский М. В.* Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго–Западной России, издаваемый Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – 144 с.
- 4.197. *Ернст Ф.* Київська архітектура XVI віку // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. записки історичної секції ВУАН. – Т. 22. – К., 1926. – 404 с.
- 4.198. *Жукович П. Н.* Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией. – СПб., 1901. – Вып. 3. – 588 с.

- 4.199. *Жукович П. Н.* Последний польский сейм в царствование Сигизмунда III // Христианское чтение. – 1912. – № 5. – С. 155–181.
- 4.200. *Задорожна О. Ф.* Протестанти з роду Горностаїв (середина XVI – початок XVII ст.) // НАУКМА. Наукові записки. – Т. 20. – Історичні науки. – Ч. 1. – 2002. – С. 61–66.
- 4.201. *Закревский Н. В.* Описание и летопись Киева. – М., 1868. – 895 с.
- 4.202. *Замлинський В. О.* Стисла хронологія козацьких гетьманів. // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 103 – 112.
- 4.203. *Запкільняк Л., Крикун М.* Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів.–Л.: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
- 4.204. *Івакін Г. Ю.* До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва // Археологія Києва. Дослідження і матеріали; зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 108–115.
- 4.205. *Івакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К.: Наукова думка, 1996. – 405 с.
- 4.206. *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI – XVIII століття. – К.: Наукова думка, 1966. – 252 с.
- 4.207. *Ісаєвич Я. Д.* Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 113–129.
- 4.208. *Історія України в особах: Литовсько–польська доба / Авт. колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, ... О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін.*– К.: Україна, 1997. – 272 с.
- 4.209. *Історія Української РСР.* – Т. 1.– Кн. 2. – К.: Наукова думка, 1979. –343 с.
- 4.210. *История* Киева. Древний и средневековый Киев. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 407 с.
- 4.211. *История* Москвы с древнейших времен до наших дней. – М.: Мосгорархив, 1997. – Т. 1. – 422 с.

- 4.212. *История Польши* в трех томах под ред. В. Д. Королюка, И. С. Миллера, П. Н. Третьякова. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1. – 634 с.
- 4.213. *Каманин И. М.* Новые данные для истории киевского городского самоуправления // Сборник статей по истории права, посвященный М. Ф. Владимирскому-Буданову. – К., 1904. – С. 176–186.
- 4.214. *Карачківський М.* Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби. – К., 1930. – 339 с.
- 4.215. *Карпаль М.* Самоврядування Києва та Львова (кінець XV – середина XVII ст.): регіональні особливості // Самоврядування в Києві: історія та сучасність: Матеріали міжнар. конф., присвяч. 500-річчю надання Києву магдебурзького права – Київ, 26-27 листопада 1999 р. / В. І. Андрійко та ін. (ред.); Київська міська рада, фонд імені Фрідріха Еберта, – К., 2000. – С. 137–143.
- 4.216. *Карпачев А. М.* Феодальные юриды в королевских городах Белоруссии XVI – XVIII веков (К вопросу о феодальном землевладении в городах Речи Посполитой) // Советское славяноведение. – 1968. – № 6. – С. 27–39.
- 4.217. *Климовський С.* До питання про “обмеженість” магдебургського права середньовічного Києва // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 76–81.
- 4.218. *Климовський С. І.* Соціальна топографія Києва XVI – середини XVII ст. – К.: Стилос, 2002. – 229 с.
- 4.219. *Компан О. С.* Міста України у другій половині XVII ст. – К.: Наукова думка, 1963. – 211 с.
- 4.220. *Королюк В. Д.* Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI ст. – М.: Наука, 1954. – 109 с.
- 4.221. *Крижанівський О. П., Плохій С. М.* Історія церкви та релігійної думки в Україні. – К.: Либідь, 1994. – Кн. 1. – 251 с.
- 4.222. *Кулиш П. А.* История воссоединения Руси. – М., 1877. – Т. 3. – 551 с.
- 4.223. *Кучерук О.* Дар Гальшки Гулевичівни // Київ. – 1991. – № 12. – С. 49–54.

- 4.224. *Левицкий О.* Социнианство в Польше и Югозападной Руси // Киевская старина. – 1882. – № 6. – С. 404–422.
- 4.225. *Левицкий О.* К истории водворения в Киеве унии // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – 1891. – Кн. 5. – С. 137–140.
- 4.226. *Леп'явко С. А.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів.: Сіверянська думка, 1996. – 285 с.
- 4.227. *Люта Т. Ю.* „Документи про юрисдикційний статус та економічне становище Святософійської митрополичої катедри і Києво-Печерської архімандрії в перші роки після Берестейської унії” // „Ковчег”. Церковний збірник з церковної історії. – Л. – 2000. – Ч. 2. – С. 313–328.
- 4.228. *Люта Т. Ю.* „Митрополича катедра Святої Софії в Києві та її володіння в часи уніатської адміністрації: 1596 –1633 рр.” // Наукові записки НАУКМА. – 2001. – Т. 19. – С. 42–46.
- 4.229. *Мацевич В. А.* До експансії папства на Україні в XVI ст. // Український історичний журнал. – 1969. – № 7. – С. 116–122.
- 4.230. *Медынский Е. Н.* Братские школы Украины и Белоруссии в XVI –XVII вв. и их роль в воссоединении Украины с Россией. – М.: Издательство академии педагогических наук РСФСР, 1954. – 174 с.
- 4.231. *Митрополит Евгений (Болховитинов)* Описание Киевософийского собора и Киевской иерархии. – К., – 1825. – 291 с.
- 4.232. *Митрополит Євгеній Болховітінов* Вибрані праці з історії Києва. –К.: Либідь-Іса, 1995. – 488 с.
- 4.233. *Михайлина П. В.* Міста України в період феодалізму. – Чернівці, 1971. – 112 с.
- 4.234. *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. К., 1893. – 407 с.
- 4.235. *Мыцык Ю. А.* Сведения Л. Мюллера как источник освободительной борьбы украинского народа во второй половине XVI века // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Сб. науч. статей. – Днепропетровск. – 1975. – Вып. 2. – С. 109–119.

- 4.236. *Николайчик Ф.* Первые козацкие движения в Речи Посполитой 1591–1596 // Киевская старина. – 1884. – № 3. – С. 423–442.
- 4.237. *Новицкий И.П.* Князя Ружинские // Киевская старина. – 1882. – № 2. – С. 59–84.
- 4.238. *Оглоблин Н.* К вопросу о начале Киевской академии // Киевская старина. – 1886. – № 3. – С. 482–494.
- 4.239. *Один из народа.* Тысячелетие Киева // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 5–11.
- 4.240. *Описание* Киевософийского собора и Киевской иерархии, с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов константинопольской и киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. – К., Тип. Киево-Печерской Лавры, 1825. – 503 с.
- 4.241. *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях. Історичне дослідження. – Вінниця, 1993. – 464 с.
- 4.242. *Перковский А. Л.* Новые данные о населении Киева в середине XVIII ст. // Вопросы истории. – 1982. – № 6. – С. 171–178.
- 4.243. *Петров Н. И.* Историко-топографические очерки древнего Киева. – К., Типография Корчак-Новицкого, 1874. – 222 с.
- 4.244. *Петров Н. И.* Киевское латинское бискупство и столовое бискупское имение Фастов // Киевские епархиальные ведомости. – 1876. – № 16. – Отд. 2. – С. 495–508.
- 4.245. *Попельницька О.* Українське козацтво як складова частина населення київського Подолу у XVII – XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., – 2000. – Вип. 7. – С. 129–135.
- 4.246. *Попельницька О.* Найбільші землевласники і підприємці київського Подолу XVII – XVIII ст.: історико-топографічний та генеалогічний аспекти // Київська старовина. – 2002. – № 3. – С. 3–32.
- 4.247. *Рибаков М. О.* Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. – К.: Кий, 1997. – 374 с.

- 4.248. *Русина О. В.* До питання про земельні володіння Києво-Печерського монастиря на Лівобережжі (за актами XVI–XVII ст.) // Український археографічний щорічник. – К., Наукова думка – 1992.– Вип. 1. – С. 300–309.
- 4.249. *Сас П. М.* Деякі питання розвитку ремесла в містах України в кінці XVI століття. // Феодалізм: економіка, культура. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 121–139.
- 4.250. *Сегеда Р.* З історії Софійської слободи в Києві 1586 –1633 рр. // Вісник Київського славістичного університету. Серія історія. – 2003. – Вип. 14. – С. 171–175.
- 4.251. *Сергійчук В. І.* Українські козаки у війську Речі Посполитої // Архіви України. – 1992. – №5\6. – С. 30–37.
- 4.252. *Сидоренко Н. С.* Київ напередодні і в роки визвольної війни 1648–1654 рр. // Наукові записки інституту історії АН УРСР. – К., 1958. – Т. 12. – С. 165–190.
- 4.253. *Сидоренко О. Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (X– середина XVII ст.). – К.: Наукова думка, 1992. – 228 с.
- 4.254. *Смолій В. А.* Участь жителів Києва в антифеодальній та визвольній боротьбі українського народу (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Український історичний журнал. – 1981. – № 10. – С. 62–72.
- 4.255. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1989. – Кн. IV. – Т. 7–8. – 611 с.
- 4.256. *Стороженко А. В.* Стефан Баторий и днепровские козаки. Исследования, памятники, документы и заметки. – К., 1904. – 327 с.
- 4.257. *Флоря Б. Н.* Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI – начале XVII в. – М.: Наука, 1978. – 300 с.
- 4.258. *Фундуклей И.* Обозрение Киева в отношении древностям. – К., – 1847. – 111 с.
- 4.259. *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської Академії – К.: „KM Academia”, 2003. – 184 с.

- 4.260. *Щербак В. О.* Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: „KM Academia”, 2000. – 300 с.
- 4.261. *Щербина В.* Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиці в історії і пам'ятках. записки історичної секції ВУАН Т. 22. – К., 1926. – С. 168–216.
- 4.262. *Яковенко Н. М.* Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні визвольної війни українського народу 1648–1654 // Феодалізм на Україні: зб. наук. праць // АН УРСР.– редкол. В. А. Смолій (відп. ред. та інші). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 79–99.
- 4.263. *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка, 1993. – 384 с.
- 4.264. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид. перероблене та розшир. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
- 4.265. *Bardach J.* Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // Kwartalnik historyczny. – 1980. – Rocznik 87. – № 1. – S. 21–51.
- 4.266. *Bobinski W.* Wojewodstwo Kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunkow własności ziemskiej. –Warszawa., 2000. – 598s.
- 4.267. *Bogucka M.* Handel Gdanski z polwyspem Iberyjskim w pierwszej połowie XVII w. // Przegląd historyczny. – 1969. – T. 60. – Zesz. 1. S. 1–23.
- 4.268. *Boniecki A.* Poczec rodow w Wielkim Księstwie Litewskim v XV–XVI wieku. – Warszawa., 1887. – 425 s.
- 4.269. *Boniecki A.* Herbarz polski. Wiadomosci historyczno-ginealogiczne o rodach szlacheckich. – Warszawa. – 1900–1911. – T.T. 1–14 .
- 4.270. *Buczacki L.* Urzędy powiatowe w Wielkopolsce na przelomie XVI i XVII wieku // Przegląd historyczny. – 1983. – T. 74. – Zesz. 3. – S. .472–491.
- 4.271. *Chodynecki K.* Czaplicz-Szpanowski Jan // Polski slownik biograficzny. – Krakow. – 1938. – T. 4. – Zesz. 3 – S. 813.
- 4.272. *Czaplinski W.* Kalinowski Marcin // Polski slownik biograficzny. –Krakow. – 1965. – T. 11\3. – Zesz. 50. – S.462.

- 4.273. *Dobrowolska W.* Chmelecki Stefan // Polski słownik biograficzny.–Krakow. – 1937. – T. 3. – Zesz. 2. – S. 318–320.
- 4.274. *Drozdowski M., Zahorski A.* Historia Warszawy. Warszawa . – 1972. –514 s.
- 4.275. *Dworzaczek W.* Genealogia. – Warszawa, 1959. – 185 tabel.
- 4.276. *Herbst S.* Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego. – Warszawa, 1954. – 411 s.
- 4.277. *Holdys S.* Praktyka parlamentarna za panowania Władysława IV Wazy. – Wrocław, 1991. – 222 s.
- 4.278. *Horn M.* Zawodowy skład magistratu Przeworskiego 1600–1650 roku w związku z zawodowej y społecznej strukturze miasta // Przegląd historyczny.– 1969. – T. 60. – Zesz. 2. – S. 271–289.
- 4.279. *Kalnofojski A.* ТЕРАТОУРГІМА lubo cuda. – K., 1638. – 49 s.
- 4.280. *Klaszewski W.* Sanguszko Adam // Polski słownik biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Krakow, 1993. – T. 34. – Zesz. 142. – S. 464–465.
- 4.281. *Kojalowicz A.* Historiae Litvanae. – Antverpiae, 1569. – 421 s.
- 4.282. *Kosman M.* Konflikty wyznaniowe w Wilnie (koniec XVI – początek XVII wieku) // Kwartalnik historyczny. – 1972. – Rocznik 79. – № 1. – S. 1–23.
- 4.283. *Kossow S.* ПІАТЕПІКОН albo żywot ss. Oycow pieczarskich. – K., 1635. – 194 s.
- 4.284. *Kozłowski K.* Przed rokoszem (1598–1605) rzecz podług współczesnych źródeł rękopiśmiennych opowiedania.– Warszawa., 1866. – 26 s.
- 4.285. *Krawczyk A.* Strategiczna rola Ukrainy dla obrony cywilizacji cyrzeskiej na Wschodzie w pismach politycznych Józefa Wereszczynskiego // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII ст. – Л, 1998. – С. 159–188.
- 4.286. *Kumor W.* Radoszewski Bogusław // Polski słownik biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Krakow, 1986. – T. 29. – Zesz. 123. – S. 748–749.
- 4.287. *Litwin H.* Napływ szlarchy polskiej na Ukrainę 1569 – 1648.– Warszawa, 2000. – 224 s.
- 4.288. *Lulewicz H.* Wyznania senatorów Wielkiego Księstwa Litewskiego // Przegląd historyczny.– 1977.– T. 67. – Zesz. 3. – S. 425–445.

- 4.289. *Maciszewski J.* Wojna domowa w Polsce (1606–1609). – Opole, 1993. – Czesc I. – 353 s.
- 4.290. *Malecki J.* Studia nad rynkiem regionalnym Krakowaw XVI wieku. – Warszawa, 1963. – 251 s.
- 4.291. *Mazurkiewicz J.* Jrydyki Lubelskie. – Wroclaw, 1956. – 160 s.
- 4.292. *Nagielski M.* Sapieha Andrzej (zm. 1621) // Polski slownik biograficzny. – Krakow., – 1993. – T. 34\4 – Zesz. – 143. – S.572.
- 4.293. *Nagielski M.* Sapieha Andrzej (zm. 1611) // Polski slownik biograficzny. – Krakow., – 1993. – T. 34\4 – Zesz. 143. – S. 574.
- 4.294. *Nagielski M.* Sokolowski Aleksander // Polski slownik biograficzny. – Warszawa-Krakow, 2000. – T. 40\1 – Zesz..–164. – S.111–113.
- 4.295. *Niesecki K.* Herbarz polski. – Lipsk, 1839 – 1845. – T. T. 1–10.
- 4.296. *Opalinski E.* Polityka rozdawnicza Zygmunta III Wazy na terenie wojewodstw Poznanskiego i Kaliskiego // Kwartalnik historyczny. – 1978. – Rocznik 85. – № 1. – S. 25–36.
- 4.297. *Opalinski E.* Postawa szlachty polskiej wobec osoby krolewskiej jako instytucij w latach 1587– 1648. Proba postawienia problematyki // Kwartalnik historyczny. – 1984. – Rocznik 91. – № 4. – S. 791–808.
- 4.298. *Orlowski K.* Defensa biskupstwa y Dyecezyi Kijowskie. – Lwow, 1748. – 199 s.
- 4.299. *Pelenski J.* Inkorporacja ukrajskich ziem do Korony w 1569 roku Ideologia i korzysci – proba nowego spojrzenia // Przegląd historyczny. – 1974. – T. 65. – Zesz. 2. – S. 243–261.
- 4.300. *Pidlypczak–Majerowicz M.* Bazyliane w Korone i na Litwie. Szkoły i ksiazki w dzialalnosti zakonu. – Wroclaw, 1986. – 272 s.
- 4.301. *Pietrczak J.* Konfederacja Lwowska 1622 roku // Kwartalnik historyczny. – 1973. – Rocznik 80. – № 4. – S. 845–871.
- 4.302. *Rachuba A.* Sapieha Jan Piotr // Polski slownik biograficzny. – Krakow. – 1993. – T. 34\4. – Zesz. 143. – S. 621.

- 4.303. *Rawita-Gawronski F.* Zakon O. O. Dominikanow w Kijowe. Szkic historyczny. – K., 1912. – 48 s.
- 4.304. *Rodkiewicz W.* Kariery poslow koronnych na sejmy Stefana Batorego // *Przegląd historyczny.* – 1987. – T. 78. – Zesz. 2. – S. 167–189.
- 4.305. *Rulikowski E.* Opis powiatu kijowskiego. Kijow-Warszawa., 1913. – 213 s.
- 4.306. *Samsonowicz H.* Przemiany osi drożnych w Polsce pozniego sredniowiecza // *Przegląd historyczny.* – 1973. – T. 64. – Zesz. 4. – S. 697–716.
- 4.307. *Seredyka J.* Pzczpospolita w ostatnich latach panowania Zygmunta III (1629–1632) zarys wewnętrzny dziejow politycznych. – Opole, 1978. – 209 s.
- 4.308. *Spież A.* Sokolowski Jan // *Polski slownik biograficzny.* –Warszawa-Krakow, 2000.– T.40\1. – Zesz. – 164. – S.133.
- 4.309. *Szajnoha K.* Opowiadania o krolu Jane III. – Op. 1. – Zytomirz., 1860. – 433 s.
- 4.310. *Tazbir J.* Polityczne meandry Jerzego Niemirycza // *Przegląd historyczny.* – 1984. – T. 75. – Zesz. 1. S. 23–37.
- 4.311. *Urban W.* Goscki Gabriel // *Polski slownik biograficzny.* – Wroclaw-Warszawa-Krakow. – 1962. – T. 10\1. – Zesz. 44. – S. 25–26.
- 4.312. *Urban W.* Goscki Roman // *Polski slownik biograficzny.* – Wroclaw-Warszawa-Krakow. – 1962. – T. 10\1. – Zesz. 44. – S .26.
- 4.313. *Urban W.* Kazimirski Krysztof // *Polski slownik biograficzny.* – Wroclaw-Warszawa-Krakow. – 1967. – T. 12.– Zesz. 53. – S. 292–293.
- 4.314. *Wisner H.* Litwa wobec rokoszu (1606–1607) // *Kwartalnik historyczny.* – 1972. – Rocznik 79. – № 2. – S. 278–299.
- 4.315. *Wisner H.* Rozdawnictwo i sprzedaż urzędow w czasach Zygmunta III // *Przegląd historyczny.* – 1970. – T. 61. – Zesz. 3. – S. 445–451.
- 4.316. *Witusik A.* Mlodosc Tomasha Zamojskiego. O wychowaniu i karierze syna magnatskiego w Polsce w perwszej polowie XVII w. – Lublin, 1977. – 247 s.
- 4.317. *Wolff J.* Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386 – 1795. – Krakow, 1885. – 202 s.

- 4.318. *Wolff J.* Kniaziowie litewsko-ruscy. Od konca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 703 s.
- 4.319. *Wyrobisz A.* Rola miast prywatnychw Polsce w XVI i XVII wieku /2007-02-22/ Przegląd historyczny. – 1974. – T. 65. – Zesz. 1. – S.19–45.
- 4.320. *Wyrobisz A.* Typy funkcjonalne miast polskich w XVI– XVIII w. // Przegląd historyczny. –1981. – T. 72. – Zesz. 1. – S. 25–49.
- 4.321. *Wyrobisz A.* Nowe koncepcje w badaniach nad historią miast europejskich // Przegląd historyczny. –1989 – T. 30. – Zesz. 1. – S. 155–174.

5. Дисертації та автореферати

- 5.322. *Візер С. О.* Роль православної та уніатської церков у національно-визвольному русі в Україні у 1596–1686 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НПУ імені М. П. Драгоманова. – К., 2004. – 20 с.
- 5.323. *Делімарський Р. Є.* Київський магістрат в другій половині XVII–XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00.01. – К., 1995 – 211 с.
- 5.324. *Шама О. І.* Польсько-литовська унія та інкорпорація українських земель до королівства Польського на Люблінському сеймі 1569 р.: Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01.– К., 1996. – 233 с.